

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЮРЧЕНКО-ШЕХОВЦОВА ТЕТЯНА ІВАНІВНА

УДК 159.9: 159.94

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ
ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

19.00.06 – юридична психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Т.І. Юрченко-Шеховцова**

Науковий керівник: **Кудерміна Олена Іванівна,**
доктор психологічних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Юрченко-Шеховцова Т.І. Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах. – *Рукопис*.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020.

Дисертацію присвячено проблемі формування правосвідомості співробітників поліції в сучасних умовах. Автором ретроспективно проаналізовано різні підходи до вивчення правосвідомості в наукових роботах філософського, юридичного і психологічного напрямів. Розглянуто різні підходи в сучасній юридичній психології до розуміння структури правосвідомості особистості та її основних функцій.

Проаналізовано психологічні аспекти формування правосвідомості як процесу і результату інтеріоризації та екстеріоризації актуальних суспільних умов. Окреслено чинники правової соціалізації особистості та етапи даного процесу. Акцентовано увагу на тому, що успішність правової соціалізації індивіда залежить від конкретних соціальних умов, оточення, історичних особливостей становлення і розвитку суспільства, культури, освіти тощо.

Рушійною силою правової поведінки виступає спрямованість особистості (ціннісні орієнтації, правові установки) та мотиви (динамічні аспекти правової свідомості особистості). Правові емоції визначають готовність діяти, визначити певну правову позицію та настрій щодо певних правових цінностей.

Визначено деформацію правосвідомості правоохоронців, як негативні зміни представників юридичної професії, що впливають на психіку та нівелюють ефективність службової діяльності. Надано описову характеристику основним різновидам деформації професійної правосвідомості (правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий фетишизм).

Представлена психологічна характеристика основних компонент правосвідомості поліцейського, виходячи з основних її функцій.

Аргументовано, що для співробітників Національної поліції України рівень розвитку їх професійної правосвідомості є основним з умов успішної та ефективної реалізації службових завдань. Професійній правосвідомості притаманне комплексне засвоєння правових знань, розуміння взаємозв'язків між правовими нормами, між уявленнями щодо впливу права на суспільні відносини та на мотиви поведінки людини в правовій сфері.

Підвищення рівня професійної правосвідомості співробітників Національної поліції можливо лише в процесі набуття професійного досвіду протягом тривалого часу. Доведено, що вміння застосовувати свої знання залежить від досвіду і індивідуально-психологічних особливостей особистості поліцейського.

Дослідження проводилося в групах поліцейських розподілених в залежності від досвіду професійної діяльності (до трьох років, від трьох до десяти років, більше десяти років) за допомогою таких психодіагностичних методик: анкета «Вивчення особливостей самосприйняття права поліцейськими»; анкета «Вивчення особливостей оцінки відносини колег до права поліцейськими»; 16-ти факторний опитувальник Р. Кеттела (форма С); методика «Вивчення рівня розвитку правосвідомості» (Л. Ясюкова), анкета «Рівень правового розвитку» (О. Гулевич). За допомогою застосування порівняльно-аналітичного методу обґрунтовані особливості правосвідомості поліцейських в залежності від досвіду професійної діяльності та сформульовані відповідні рекомендації щодо їх розвитку. Також за допомогою методів математичної статистики (обчислення коефіцієнта кореляції Пірсона; ϕ^2 - критерію Фішера Стюдента) проведена обробка результатів, кількісний і якісний аналіз.

За результатами вивчення доведено, що правосвідомість співробітника поліції – це складне, інтегративне особистісно-професійну якість, яке являє

собою сукупність знань законодавства, уявлень про правові явища, правових переконань і суб'єктивних вимог до права. Правосвідомість характеризує ставлення поліцейського до правової дійсності, визначає готовність до діяльності ціннісного правового характеру.

Основними факторами, що впливають на формування професійної правосвідомості, є освіта та практична діяльність. Рівень юридичної освіти носіїв професійної правосвідомості вимагає якісної зміни за допомогою обов'язкового навчання в системі навчальних закладів МВС України.

Визначено особистісні профілі сучасних поліцейських в залежності від досвіду професійної діяльності, а також окремі взаємозв'язку індивідуально-психологічних особливостей з рівнем розвитку правосвідомості поліцейських. Виявлено та описано особливості інтеркореляційних зв'язків рівнів розвитку правосвідомості з індивідуально-психологічними особливостями поліцейських. Охарактеризовано розподіл рівнів розвитку правосвідомості в залежності від стажу служби поліцейських.

Описано заходи формування правової соціалізації в системі психологічного забезпечення професійної діяльності поліцейського відповідно загальнодержавному, професійному та особистісному рівнів. Розроблено кейси для підвищення рівня правосвідомості співробітників поліції зі стажем служби до трьох років і поліцейських, які мають стаж понад десяти років. Кейси доцільно використовувати в роботі з поліцейськими під час психологічного супроводу проходження служби або при проходженні поліцейськими курсів підвищення кваліфікації з метою формування професійної компетентності і рівня правосвідомості поліцейських.

Сформульовано практичні рекомендації учасникам навчального процесу в системі службової підготовки; суб'єктам психологічного супроводу щодо підвищення рівня правосвідомості у співробітників поліції.

Ключові слова: правосвідомість, правосвідомість поліцейського, рівень розвитку правосвідомості, стаж служби у правоохоронних органах, правова освіта, індивідуально-психологічні особливості поліцейського.

SUMMARY

Yurchenko-Shekhovtsova T. I. Psychological determinants of forming of sense of justice of employee of police in modern terms. – *Manuscript*.

Dissertation for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.06 – Legal psychology. – National Academy of Internal Affairs, Kuiv, 2020.

The thesis is devoted to the problem of the formation of the legal awareness of police officers in modern conditions. The author retrospectively analyzes various approaches to the study of legal awareness in scientific papers of philosophical, legal and psychological directions. Various approaches in modern legal psychology to understanding the structure of a person's legal awareness and its main functions are considered.

The psychological aspects of the formation of legal awareness as a process and result of the interiorization and exteriorization of actual social conditions are analyzed. The factors of legal socialization of the individual and the stages of this process are determined. Attention is focused on the fact that the success of the legal socialization of an individual depends on specific social conditions, environment, historical features of the formation and development of society, culture, education, etc.

The impetus of legal behavior is the orientation of the individual (value orientations, legal attitudes) and motives (dynamic aspects of the legal awareness of the individual). Legal emotions determine the willingness to act, to determine a certain legal position and mood in relation to certain legal values.

The deformation of the legal awareness of law enforcement officers has been determined as negative changes in the representatives of the legal profession, affecting the psyche and leveling the efficiency of official activity. It is provided a descriptive characteristic of the main types of deformation of professional legal awareness (legal infantilism, legal nihilism, and legal fetishism).

The psychological characteristics of the main components of the legal awareness of a policeman are presented, based on its main functions.

It is argued that for employees of the National Police of Ukraine the level of development of their professional legal awareness is the main condition for the successful and effective implementation of official tasks. Professional legal awareness is characterized by a comprehensive acquiring legal knowledge, understanding of the relationship between legal norms, between ideas about the influence of law on public relations and on the motives of human behavior in the legal sphere.

Raising the level of professional legal awareness of employees of the National Police is possible only in the process of acquiring professional experience for a long time. It has been proven that the ability to apply one's knowledge depends on the experience and individual psychological characteristics of the policeman's personality.

The study was carried out in groups of police officers divided depending on their professional experience (up to three years, from three to ten years, more than ten years) by using the following psychodiagnostic techniques: the questionnaire "Study of the peculiarities of self-perception of law by policemen"; questionnaire "Study of the peculiarities of the assessment of the attitude of colleagues to the law by the police"; 16-factor questionnaire by R. Kettel (form C) methodology "Study of the level of development of legal awareness" (L. Yasiukova), questionnaire "Level of legal development" (A. Hulevich). By using the application of the comparative-analytical method the peculiarities of the legal awareness of policemen depending on the experience of professional activity are substantiated and the corresponding recommendations concerning their development are formulated. Also, using the methods of mathematical statistics ((calculation of Pearson's correlation coefficient; φ * - Fisher Student's criterion), the results were processed, quantitative and qualitative analysis were carried out.

According to the results of the study, it was proved that the legal awareness of a police officer is a complex, integrative personal and professional quality, which is a set of knowledge of law, ideas about legal phenomena, legal beliefs, and subjective requirements for law. Legal awareness characterizes the attitude of a police officer to legal reality, determines the readiness for activities of a value-based legal nature.

The main factors influencing the formation of professional legal awareness are education and practical activity. The level of legal education of carriers of professional legal awareness requires a qualitative change with the help of compulsory training in the system of educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

The personal profiles of modern police officers are determined depending on the experience of professional activity, as well as the relationship of individual psychological characteristics with the level of development of legal awareness of police officers. The features of intercorrelation links between the levels of development of legal awareness and the individual psychological characteristics of police officers have been identified and described. The distribution of the levels of development of legal awareness, depending on the length of service of the police officers, is characterized.

Measures of formation of legal socialization in the system of psychological support of professional activity of the police officer according to the national, professional and personal levels are described. The cases for raising the level of legal awareness of police officers with up to three years of service and police officers with more than ten years of experience are developed. The cases should be used in work with police officers during psychological support of service or during police training courses in order to form the professional competence and level of legal awareness of police officers.

It is formulated practical recommendations for participants in the educational process in the training system; the subjects of psychological support to increase the level of legal awareness of police officers.

Key words: legal awareness, legal awareness of a police officer, level of development of legal awareness, length of service in law enforcement agencies, legal education, individual psychological characteristics of a police officer.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Юрченко-Шеховцова Т. І. Проблема формування правосвідомості особистості в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць. 2015. Вип. 6. С. 174–178.
2. Юрченко-Шеховцова Т. І. Психологічна характеристика основних компонентів правосвідомості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. Т. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 30. С. 241–249.
3. Юрченко-Шеховцова Т. І. Особливості формування правосвідомості сучасних поліцейських в залежності від стажу служби у правоохоронних органах. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 112–122.
4. Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис* : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2017. Вип. 8, № 4 (8). С. 134–145.
5. Юрченко-Шеховцова Т. І. Особливості соціально-психологічних компонентів правосвідомості сучасних поліцейських із різною вислугою років у правоохоронних органах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць. 2018. Вип. 4. С. 270–276.
6. Юрченко-Шеховцова Т. І. Дослідження особистісних особливостей поліцейських. *Visegrad journal on human rights*. 2019. 1 (volume 2). С. 149–155.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Юрченко-Шеховцова Т. І. Устойчивость работников ОВД к экстремальным ситуациям служебной деятельности. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи* : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 26

берез. 2015 р.) : в 2 т. / [ред. кол. В. В. Черней, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. Т. 2. С. 64–66.

2. Юрченко-Шеховцова Т. І. Актуальні проблеми психологічної допомоги учасникам АТО. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 26 трав. 2016 р.) / Міністерство оборони України ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняхівського. Київ : НУОУ, 2016. С. 393–395.

3. Юрченко-Шеховцова Т. І. Рівень розвитку правосвідомості працівників Національної поліції як умова професійної компетентності. *Бочаровські читання* : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (Харків, 18 берез. 2016 р.). Харків : ХНУВС, 2016. С. 241–243.

4. Юрченко-Шеховцова Т. І. Розвинута правосвідомість – запорука становлення особистості поліцейського-професіонала. *Становлення особистості професіонала : перспективи й розвиток* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 24–25 берез. 2017 р.). Одеса : ОДУВС, 2017. С. 23–25.

5. Юрченко-Шеховцова Т. І. Професійна правосвідомість працівників правоохоронних органів. *Особистість, суспільство, закон. Психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання* : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (Харків, 30 берез. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 235–237.

6. Юрченко-Шеховцова Т. І. Соціальна адаптація першокурсників до навчання у ВНЗ із специфічними умовами навчання як стадія соціалізації особистості. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали круглого столу (Кривий Ріг, 10 лют. 2017 р.). Кривий Ріг : Донец. юрид. ін-т МВС України, 2017. С. 249–254.

7. Юрченко-Шеховцова Т. І. Загальні рекомендації близьким людини, яка перебувала в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із службовою діяльністю.

Сучасна війна: гуманітарний аспект : матеріали наук.-практ. конф. у Харківському національному університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, (м. Харків 31 трав. – 1 черв. 2018 р.). Харків, 2018. С. 116–117.

8. Юрченко-Шеховцова Т. І. Роль наставництва у формуванні професійної правосвідомості поліцейських зі стажем служби до трьох років. *Особистість, суспільство, закон* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 309–313.

9. Юрченко-Шеховцова Т. І. Простір як засіб невербального спілкування. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 07 лют. 2019 р.). Кривий Ріг : ДЮОІ МВС України, 2019. С. 288–291.

10. Юрченко-Шеховцова Т. І. Дослідження характерологічних особливостей поліцейських. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності закладів вищої освіти МВС України та Національної поліції України* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 25 квіт. 2019 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, М. В. Костицький та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 90–92.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	22
1.1. Проблематика правосвідомості особистості в юридичному та психологічному вимірі	23
1.2. Психологічні засади формування правосвідомості особистості в сучасних реаліях	42
1.3. Психологічна характеристика основних компонентів правосвідомості працівника поліції	66
Висновки до розділу 2	90
РОЗДІЛ 2. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО В СУЧАСНИХ УМОВАХ	93
2.1. Соціокультурні та правові чинники формування правосвідомості поліцейського	94
2.2. Індивідуально-психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах	107
Висновки до розділу 2	142
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ТА МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ	145
3.1. Характеристика заходів правової соціалізації працівника поліції в системі психологічного забезпечення професійної діяльності	145
3.2. Особливості формування правосвідомості працівника поліції в процесі психологічного супроводження професійної діяльності та професійно-психологічної підготовки	161
Висновки до розділу 3	187
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
ДОДАТКИ	233

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Демократичні перетворення в Україні обумовлюють необхідність пошуку перспектив і шляхів розвитку ефективних засад діяльності органів та підрозділів Національної поліції. Одним з найважливіших напрямів зазначеного руху є оптимізація законного та дієвого механізму реалізації правозастосовних функцій поліцейськими. Реформа поліції, що триває в нашій державі, покликана змінити громадську думку про незаангажовану, порядну та кваліфіковану діяльність поліцейських. На шляху побудови позитивно оновленої правоохоронної системи важливим є формування у працівників поліції правої свідомості, яка би відповідала вимогам законності, добропорядності, справедливості тощо. В той же час, формування високого рівня правосвідомості поліцейських Національної поліції України, як умови їх професіоналізму, потребує цілеспрямованої та тривалої роботи, оскільки правосвідомості особистості притаманні певні протиріччя – динамізм та консервативність, креативність та ідеологічна інерційність тощо. Наведене обґрунтовує актуальність здійснення ґрунтовного наукового аналізу психологічних детермінант формування правосвідомості поліцейського в сучасних умовах.

З огляду на підвищену суспільну увагу до дій поліцейських, низку резонансних подій за їх участю (події у м. Суми 13.05.2018 р., у м. Києві 20.12.2018 р., у м. Вінниця 11.06.2019 р. тощо), проблематика правової свідомості поліцейських набуває особливого значення. Формування високого рівня правосвідомості сучасного правоохоронця виступає одним з важелів превенції їх можливої протиправної поведінки, сприяє підвищенню рівня правової культури та загалом створенню позитивного іміджу представників правоохоронних органів серед громадян нашої держави.

Низка сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців опрацьовували проблематику теоретико-методологічних засад формування правосвідомості правоохоронців в межах різних наукових галузей. Проблему формування

правосвідомості досліджували провідні філософи, правознавці, педагоги, а саме: М. Алексєєв, В. Бабкін, В. Головченко, С. Гусарєв, Р. Калюжний, М. Костицький, В. Котюк, М. Орзіх, М. Подберезький, П. Рабінович, О. Скакун, С. Станік та ін. На особливій ролі головних компонентів правосвідомості поліцейського та їх місця у забезпеченні правопорядку в своїх розвідках наголошували М. Ведешкін, В. Кудрявцев, В. Кузьмичов, А. Колодій, Є. Лук'янчиков, В. Нерсисянц, О. Скрипнюк, С. Сливка, С. Стахівський, О. Тихомиров, М. Цимбалюк, О. Цуркан, Ю. Шемшученко та ін.

Окремі питання сутності правосвідомості особистості, змісту її компонентів та механізмів формування порушені в роботах В. Андросюка, О. Бандурки, В. Барка, В. Васильєва, О. Гладіліна, М. Єнікєєва, Л. Казміренко, В. Казміренка, О. Кудерміної, В. Кікоть, Є. Климова, С. Ларіонова, В. Медведєва, О. Синьова, О. Столяренка, О. Тімченка, Ю. Чуфаровського, Г. Шиханцова, Г. Юхновца, С. Яковенка та ін.

Між іншим, низка нагальних питань процесу формування правосвідомості правоохоронця в сучасних динамічних умовах суспільних перетворень, змісту та характеристики чинників розвитку правосвідомості працівника Національної поліції України не знайшла свого наукового відображення у роботах вищезазначених науковців. Наведене актуалізує необхідність здійснення комплексного психолого-юридичного розгляду феномену правосвідомості поліцейського в сучасних умовах та визначення сутності детермінант її формування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 (р. 4); Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 № 1393-р); планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ.

Тему дисертації обговорено і затверджено на засіданні Вченої Ради Національної академії внутрішніх справ (протокол № 20 від 29 жовтня 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є визначення сутності психологічних детермінант формування правосвідомості поліцейських в сучасних умовах; виокремлення та диференціація іманентних характеристик правосвідомості поліцейських з різним досвідом професійної діяльності та формулювання на основі зазначеного практичних рекомендацій щодо розвитку правосвідомості працівника Національної поліції України в межах здійснення професійно-психологічної підготовки та психологічного супроводження професійної діяльності.

Для досягнення цієї мети необхідно було вирішити такі *завдання*:

- здійснити теоретичний аналіз проблеми правосвідомості особистості в юридико-психологічному вимірі;
- визначити основні психологічні засади формування правової свідомості особистості;
- надати психологічну характеристику основних компонентів правосвідомості працівника поліції;
- окреслити особливості соціокультурних та правових чинників формування правосвідомості поліцейського;
- охарактеризувати індивідуально-психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах;
- визначити зміст системи заходів правової соціалізації працівника поліції в системі психологічного забезпечення професійної діяльності;
- сформулювати практичні рекомендації щодо формування правосвідомості сучасного поліцейського в процесі професійно-психологічної підготовки та психологічного супроводження професійної діяльності.

Об'єкт дослідження – правосвідомість особистості.

Предмет дослідження – психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника Національної поліції України.

Методи дослідження. Для досягнення дослідницької мети використано низку загально-, приватно-наукових та спеціальних методів наукового пошуку. Зокрема, застосування *системного підходу* дозволило здійснити комплексний аналіз об'єкта та предмета дослідження, дослідити правосвідомість особистості як юридико-психологічну категорію та визначити психологічні особливості правосвідомості поліцейського (підрозділи 1.1, 1.3); *історичного підходу* дозволило окреслити генезис розуміння категорії «правосвідомість» в предметному полі різних наукових галузей (підрозділ 1.1); *феноменологічного методу* сприяло визначенню психологічних засад формування правосвідомості особистості (підрозділ 1.2); *структурно-функціонального та методу моделювання* надало змогу проаналізувати систему психологічного забезпечення правоохоронної діяльності та визначити зміст її основних рівнів; адаптувати наявні науково обґрунтовані методи та технології формування правосвідомості особистості до особливостей правої свідомості сучасного поліцейського (підрозділи 3.1, 3.2). В дослідженні була використана низка *методів емпіричного дослідження*, а саме: *анкетування та опитування* – для вивчення інтересу поліцейських до різних аспектів правової дійсності та виявленню ступеня готовності керуватися правовими нормами у поведінці тощо; для виявлення ролі професійного оточення у формуванні професійної правосвідомості поліцейських (підрозділи 2.1, 2.2); *психодіагностичних* – для визначення індивідуально-психологічних особливостей особистості поліцейського; для визначення рівня розвитку правосвідомості поліцейського (підрозділ 2.2). Батарея психодіагностичних методик включала в себе анкету «Вивчення особливостей самосприйняття права поліцейськими», анкету «Вивчення особливостей оцінки ставлення колег до права поліцейськими», 16-ті факторний опитувальник Р. Кеттела (форма С), методику «Вивчення рівня розвитку правосвідомості» Л. Ясюкової, анкету «Рівень правового розвитку» О. Гулевич для визначення рівня правового розвитку поліцейського. Застосування *порівняльно-аналітичного методу* сприяло обґрунтуванню особливостей правосвідомості поліцейських в залежності від досвіду професійної діяльності

та формулюванню відповідних рекомендацій по її розвитку (підрозділи 2.2, 3.2). Використання *методів математичної статистики* (обчислення коефіцієнту кореляції Пірсона; ϕ^* – критерію кутового перетворення Фішера Стюдента) – з метою опрацювання результатів емпіричного дослідження, проведення кількісного та якісного аналізу отриманих даних (розділ 2).

Емпіричну базу дослідження складають зведені дані опитування та анкетування, статистично опрацьовані результати психодіагностичного дослідження 184 поліцейських органів та підрозділів Національної поліції України м. Києва, Київської, Черкаської, Житомирської, Волинської областей. Вибірка гомогенна за статевою та віковою ознаками (вік респондентів коливається в межах 25 - 37 років).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням психологічних детермінант формування правосвідомості працівника поліції та визначені шляхи її розвитку в сучасних умовах, зокрема:

вперше:

– статистично обґрунтовано взаємозв'язок рівня сформованості правосвідомості поліцейських та їх індивідуально-психологічних особливостей. Зазначені зв'язки мають свої особливості залежно від досвіду професійної діяльності правоохоронців та виступають орієнтирами для обрання методів та технік в процесі професійно-психологічної підготовки та супроводження професійної діяльності поліцейських;

– емпірично визначені рівні сформованості правосвідомості сучасних поліцейських. Відповідно до одержаних результатів, у 54 % правоохоронців правосвідомість в цілому сформована, хоча може зберігатися негативне ставлення до правового регулювання в цілому й до існуючих законів, зокрема 27 % опитаних працівників Національної поліції України характеризуються повністю сформованою правосвідомістю та буквальним виконанням зобов'язань, навіть всупереч власному ставленню до ситуації та її розумінню;

– виявлені актуальні для поліцейського в сучасних умовах соціокультурні та правові чинники формування їх правосвідомості. Серед чинників, що негативно впливають на процес формування правосвідомості сучасного поліцейського найбільш значущими є наступні: постійні зміни в законодавстві, в тому числі реформи; прийняття законів, які унеможливають виконання службових обов’язків; низьке матеріально-технічне забезпечення, вибірковий принцип дії законів; випадки коли закони не працюють; низький інтелектуальний та освітній рівень деяких працівників поліції; особистісні характеристики, що не дозволяють усвідомлювати загальнодержавні цінності;

– розроблено адаптовані до індивідуально-психологічних особливостей поліцейських з різним досвідом професійної діяльності кейси для розвитку правосвідомості правоохоронців в процесі здійснення професійно-психологічної підготовки та психологічного супроводження правоохоронної діяльності;

удосконалено:

- змістовне тлумачення структури правосвідомості поліцейських Національної поліції України;
- уявлення про психологічну детермінацію складових правосвідомості поліцейського у професійній діяльності;
- розуміння правосвідомості як комплексного предмету дослідження різних галузей наукового знання;
- напрями дослідження індивідуально-психологічних особливостей поліцейських в залежності від етапу їх професіоналізації;

дістало подальший розвиток:

- ретроспективний аналіз генезису феномену «правосвідомість особистості» в предметному полі психології;
- змістовний розгляд трьохрівневої структури психологічного забезпечення правоохоронної діяльності;
- розуміння сутності та механізмів правової соціалізації особистості;

- розробка практично орієнтованих інноваційних методів та технологій психологічного забезпечення правоохоронної діяльності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані й аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції впроваджені за такими напрямками:

– у *практичній діяльності* – для вдосконалення діяльності психологів служби психологічного забезпечення під час здійснення заходів психологічного супроводження професійної діяльності (акти впровадження управління кадрового забезпечення Головного управління Національної поліції в Луганській області від 5 жовтня 2019 р.; управління кадрового забезпечення Головного управління Національної поліції в Полтавській області від 10 лютого 2020 р.);

– в *освітньому процесі* – під час викладання в закладах вищої освіти МВС України навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Психологія девіантної поведінки», «Професійно-психологічна підготовка поліцейських» (акти впровадження Харківського національного університету внутрішніх справ від 15 листопада 2019 р., Національної академії внутрішніх справ від 26 травня 2020 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ. Основні положення роботи, її висновки та рекомендації оприлюднено на всеукраїнських і міжнародних науково-теоретичних, науково-практичних конференціях: «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (Київ, 26 березня 2015 р.); «Бочаровські читання» (Харків, 18 березня 2016 р.); «Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» (Київ, 26 травня 2016 р.); «Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів» (Кривий Ріг, 10 лютого 2017 р.); «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток» (Одеса, 24-25 березня 2017 р.);

«Особистість, суспільство, закон. Психологічні проблеми та шляхи їх розв’язання» (Харків, 30 березня 2017 р.); «Сучасна війна: гуманітарний аспект» (Харків, 31 травня-1 червня 2018 р.); «Особистість, суспільство, закон» (Харків, 25 квітня 2019 р.); «Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів» (Кривий Ріг, 7 лютого 2019 р.); «Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності закладів вищої освіти МВС України та Національної поліції України» (Київ, 25 квітня 2019 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що вміщують сім підрозділів, висновків до кожного розділу, висновків до дисертації, сім додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 255 сторінок, з них основного тексту – 194 сторінки. Список використаних джерел міститься на 38 сторінках і містить 396 джерел.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Психологічний аналіз правосвідомості як детермінанти правової поведінки особистості унеможлиблюється без звернення до розгляду сутності самої свідомості як вищої, властивої тільки людині та пов'язаної з мовою функцією мозку, що полягає в узагальненому оціночному, цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, в попередній розумовій побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та самоконтролю поведінки людини [353, с. 83]. Завдяки свідомості, людина здатна формулювати мету, обирати засоби її досягнення, передбачати можливі наслідки власних дій та нести за них відповідальність, тобто здатна усвідомлено та довільно регулювати поведінку [178; 203; 336].

Свідома та довільна регуляція поведінки здійснюється у різноманітних сферах суспільного життя, у тому числі й у правовій дійсності. Правові норми та вимоги закону повинні бути втілені у правомірній поведінці особистості.

Наукове осмислення сутності правосвідомості як складного інтегративного феномену не можливе без аналізу філософського, юридичного та психологічного витоків її тлумачення.

Значний вклад у розробку проблем правосвідомості з позиції філософії внесли О. Бандура, В. Бачинін, Г. Балюк, Н. Бровко, О. Гвоздік, В. Головченко, І. Ільїн, Ю. Калиновський, Б. Кістяківський, М. Коркунов, В. Копейчиков, М. Костицький, П. Новгородцев, Л. Петражицький, Г. Португалов, М. Рейснер, С. Максимов, В. Тацій, А. Токарська тощо.

В предметному полі права правосвідомість досліджувалася в роботах С. Алексєєва, Р. Байніязова, Ю. Баскіна, К. Бельського, А. Долгової, Е. Кузнєцова, В. Міцкевича, В. Нерсисянца, Е. Соловйова, О. Тихомирова, П. Рабіновича тощо.

Окремі питання психологічної сутності правосвідомості в площині юридичної психології розглядалися у дослідженнях Г. Алієва, В. Андросюка, Р. Ахмедшина, О. Бандурки, Р. Байніязова, П. Баранова, В. Барка, В. Бедя, В. Бесчастного, М. Бобневої, С. Бочарової, В. Васильєва, О. Землянської, Л. Казміренко, М. Костицького, О. Ратінова, О. Тимченка тощо.

Аналіз та узагальнення результатів наукових пошуків вищезазначених дослідників виступає підґрунтям комплексного розгляду поняття «правосвідомість» у юридико-психологічному вимірі.

1.1. Проблематика правосвідомості особистості в юридичному та психологічному вимірі

Вітчизняні вчені дореволюційного періоду і початку двадцятого століття займалися проблемами правосвідомості, виходячи з існуючих на той момент суспільних трансформацій та соціальних потрясінь. У цей період правосвідомість не була предметом безпосереднього аналізу, про неї говорили у зв'язку з вивченням походження, становленням держави та її ролі.

У дореволюційний період єдиного визначення правосвідомості не існувало. Воно мало прикладне, соціально-психологічне значення, використовувалося наряду з терміном «праворозуміння», «правопереконання». У працях М. Алексєєва, Ю. Гамбарова, Д. Гримм, М. Зверєва, М. Капустіна, Б. Кістяківського, М. Ковалевського, М. Коркунова, Й. Михайловського, С. Муромцева, К. Побєдоносцева, Л. Петражицького, В. Соловйова, П. Сорокіна, В. Хвостова, Г. Шершеневича, Б. Чичеріна були окреслені загальні підходи до визначення сутності та структури правосвідомості.

На початку двадцятого сторіччя, щодо вивчення правової свідомості особистості, існувало декілька провідних філософських напрямів. До яких, насамперед, належать природно-правова школа, консервативна школа та «Пітербурзька школа філософії Л. Й. Петражицького» тощо. У працях І. Ільїна, В. Соловйова та М. Бердяєва (релігійно-філософський напрям) була найбільш

розвинена ідея етичних основ правосвідомості і її ролі в житті суспільства. У першій половині двадцятого століття І. Ільїн найбільш всеосяжно проаналізував феномен правової свідомості.

І. Ільїн вважав, що передумова нормального, здорового права закладена в самій людині, в її правосвідомості [131; с. 22]. Відповідно до його поглядів правосвідомість базується на виконанні наступних правил: добровільне дотримання чинних законів та активна діяльність у створенні нових, кращих законів; пошук свободи тільки через закон, керуючись законом, за допомогою добровільного самозобов'язання; вміння бачити в законі його правильну і справедливую сутність за допомогою правової совісті, творчого розуміння закону. Таким чином, з кожного закону треба навчатися брати те, що в ньому є правильним і справедливим, щоб дух закону володів буквою, а не навпаки.

Науковець зазначав, що правосвідомість – це воля до права, воля до мети права і здатність «самозаконно» мотивувати свої вчинки усвідомленням цієї мети. Фундаментом правосвідомості є: повага людини до самої себе та відчуття власної духовної гідності (закон духовної гідності); здатність до самоконтролю і самоуправління при самостійному встановленні меж допустимої поведінки (закон автономії); взаємна повага та довіра сторін, які є підставою для приватних і публічних правовідносин (закон взаємного визнання). Для І. Ільїна правосвідомість – це сукупність переконань щодо права, держави та всієї організації суспільного життя. Це головне джерело природного права, а також універсальний зв'язок між правом і мораллю, між природним і позитивним правом. Духовно здорова й правильна правосвідомість, на його думку, є головним, чого потребує держава і право для свого процвітання. Правосвідомість визначається ним як необхідний елемент соціальних відносин. Саме рівень розвитку правосвідомості особистості виступає як важливий елемент її соціалізації та є «індикатором» міри волі, яка реалізується в системі соціальних відносин [123; 133, с. 160].

Вітчизняні юристи рубежу століть більше досліджували емоційну, психологічну частину правосвідомості, вважаючи її більш суттєвою та

первиною, за відношенням до правової ідеології. Щодо індивідуальності та спільності правосвідомості дореволюційні юристи дотримувалися трьох точок зору: перша – правосвідомість як результат індивідуальної свідомості; друга – правосвідомість як результат колективного розуму; третя відзначала в структурі правосвідомості як індивідуальну, так й суспільну суть [108, с. 127].

Після революції, особливо в роботах середини 30-х років двадцятого століття, дослідники розглядали право в основному як систему норм, пов'язаних із становленням нової соціалістичної держави. Представниками даного напрямку були А. Вишинський та М. Строгович [76, с. 10].

У цей період правова свідомість як різновид суспільної свідомості досліджувалося в рамках марксистського підходу і ідеології. Дослідники Радянського часу до середини 50-х років описували те, що було досягнуте в цій області раніше, обґрунтувавши систему детермінації правової свідомості на економічних чинниках.

Взаємозв'язок правосвідомості з іншими формами суспільної свідомості, економічним базисом, революційною законністю і, зокрема з правом простежується в більшості роботах вчених цього періоду. Так, на думку О. Ушакова, право і правосвідомість є різними формами суспільної свідомості. Право він вважав правосвідомістю законодавця. Правосвідомість включає буденну свідомість, правову ідеологію, наукове мислення. В. Нікітін вважав, що економічні умови суспільства відображаються в праві. Правова сфера породжує правосвідомість, яка розуміється як відношення людей до права, правових вимог, законів [208, с. 6].

Друга половина двадцятого та початок двадцять першого століття характеризується тематичною розгалуженістю робіт, присвячених правосвідомості, які здебільшого орієнтовані на інтеграцію правового і філософського підходів. Наприклад, дослідження О. Дробницького, Л. Ясюкової, В. Чефранова присвячені аналізу правової свідомості на суб'єктній основі. Питання специфіки становлення вітчизняної правосвідомості в умовах

трансформації громадянського суспільства порушуються в працях Д. Касьянова, О. Мартишина, В. Петухова, Н. Щербакової [208, с.7].

Вивчаючи проблеми специфіки вітчизняної правосвідомості, Д. Керімов, О. Лукашева, М. Матузов, О. Прохоров аргументували диференціацію права і правової свідомості, вказавши на помилковість зведення права до правосвідомості і навпаки [208, 6 с].

Категорія правосвідомості традиційно має досить широку інтерпретацію в наукових першоджерелах. Так, у Великій радянській енциклопедії, поняття «правосвідомість» визначається як: «сукупність поглядів, ідей, які виражають ставлення людей до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним або неправомірним; одна із форм суспільної свідомості» [236].

За визначенням наступного джерела «правосвідомість – це сукупність правових поглядів людей, що виражають оцінку діючого права, існуючого суспільного і державного устрою, правомірність або неправомірність поведінки громадян» [118].

Велика психологічна енциклопедія надає наступне визначення правосвідомості: «сфера суспільної або індивідуальної свідомості, що включає правові знання, відношення до права і правозастосовної діяльності. Основні функції правосвідомості – пізнавальна, оцінна й регулятивна. Остання реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок» [257].

Зазначена багатолікість за тлумаченням змістовності та структури обумовлена різними чинниками. Перший з них – обумовленість генезису цієї категорії історичними, економічними та соціальними умовами в конкретному суспільстві. Відповідно до цього, розуміння правосвідомості формується і розвивається на базі суспільної свідомості та її ідей (філософських, світоглядних, політичних, моральних тощо). Останні стосуються явищ суспільного життя і характеру дій людей, суспільних відносин, інтересів і потреб, які зумовлені економічною та політичною основою суспільства в певний історичний період [327, с. 99–106].

Другий – правосвідомість, як форма суспільної свідомості, представляє собою не тільки сукупність правових поглядів, ідей, уявлень, а також – відчуттів, емоцій, хвилювань, у яких відображається ставлення людей, соціальних груп, суспільства, до діючого або бажаного права, діючим законам. Тобто змістовне наповнення цієї категорії є результатом взаємодії емоційного та когнітивного в окремій особистості й об'єктивного правового устрою держави.

Третій – особливості процесу соціалізації в конкретний культурно-історичний період часу розвитку людства та суспільства загалом. Людина набуває правосвідомість саме за допомогою соціалізації. В процесі усвідомлення індивідом соціальних норм (культури) відбувається перетворення соціального досвіду у власні установки, орієнтації, цінності. В ході соціалізації особистість формує свої соціальні якості, властивості, засвоює певні цінності, норми, загальноприйняті в її оточенні, а також систему їх оцінок. Здійснюється засвоєння соціального досвіду [131; 133, с. 53-68].

Правосвідомість існує поряд з іншими формами суспільної свідомості та є традиційним предметом дослідження у багатьох наукових галузях. Кожна з цих галузей трактує і розуміє поняття правосвідомості виходячи з особливостей свого предметного поля та іманентних методологічних засад.

За поглядами представників філософської науки, правосвідомість є атрибутом, складовою частиною правового життя суспільства та важливою категорією філософії права. Згідно філософських вчень правосвідомість у людини наявна як форма життя, як властивість душі, тобто кожній людині притаманна правосвідомість, але у кожного вона розвинута по різному. Центром філософії права є духовна та етична людина, яка є суб'єктом права та носієм «нормальної» правосвідомості. Щоб зрозуміти сутність права необхідно зрозуміти його як категорію духовного світу людини та як невід'ємний атрибут суспільного життя.

У сучасних дослідженнях по філософії права увага, насамперед, приділяється загальній характеристиці правової культури, як складової частини

загальної культури особистості в суспільстві. Вона розглядається як своєрідна проекція правової культури суспільства.

При всій різноманітності авторських позицій в межах філософських і соціологічних наукових галузей щодо проблематики правосвідомості слід підкреслити значимість робіт С. Афанас'єва, В. Баруліна, Л. Буєвої, С. Горєлової, С. Давидова, С. Демічева, В. Дубровського, С. Журавльова, І. Кона, І. Малікової, Т. Мельникової, М. Туровського та ін.

Одним із питань соціологічної науки є питання ролі правосвідомості у формуванні суспільства, її місце в системі детермінант соціальної поведінки особистості, ціннісні підґрунтя правосвідомості, а також складна динаміка становлення правосвідомості особистості в умовах трансформації суспільства.

Питання правосвідомості особистості та соціальних груп розглядали М. Вебер, Е. Гіденс, Р. Дарендорф, Е. Дюркгейм, В. Казімирчук, Дж. Мілль, В. Малахов, Г. Тард та інші. Правосвідомість визначається ними як необхідний елемент соціальних відносин. Саме рівень розвитку правосвідомості особистості виступає як важливий елемент її соціалізації та є «індикатором» міри волі, яка реалізується в системі соціальних відносин [123].

Дослідження правосвідомості та її особливостей формування в сфері соціологічної науки передбачали можливість визначення оптимальних методів керування соціальними процесами відповідно до регулюючої дії права, задля формування уявлення ступеня сприйнятливості особистості до правових методів регулювання. Суспільна свідомість у широкому сенсі виступає як сукупність усіх ідей, поглядів, теорій певного суспільства, сукупність всього того, що є відображенням життя суспільства у свідомості як його окремих представників, так й суспільства в цілому [327, с. 7].

Зміст правосвідомості дозволяє судити про специфіку даного виду суспільної свідомості. У змісті правосвідомості виділяються насамперед погляди, які виражають ставлення людей до діючого права, уявлення їх про свої права та обов'язки, про правомірність чи неправомірність тієї чи іншої

поведінки, про справедливість чи несправедливість тих чи інших норм права [327].

У галузі теорії держави та права правосвідомість розглядається як невід’ємний супутник права. Оскільки право існує нероздільно від волевиявлення та свідомості людини. На думку дослідників, вимоги та норми суспільного життя можуть мати прояв тільки тоді, коли вони пройдуть через свідомість людини. З іншого боку, реалізація права – процес інтеграції норм у правосвідомості суспільства, соціальних груп [9].

Науковці в галузі теорії держави та права виходячи з аналізу ставлення людей до законів та інших нормативно-правових актів виділяють в правосвідомості поряд з правовою ідеологією та правовою психологією й інші елементи. За їх поглядами в реальному житті правосвідомість проявляється у цілісному вигляді та її структурування можливо тільки в межах теоретичного аналізу. Виділення структурних елементів в правосвідомості сприяє лише розумінню її ролі та місця в житті людини і суспільства [313]. Відповідно до цього, можна виділити наступні елементи:

- інформаційний – це наявність у свідомості особистості інформації про закон. Інформація може бути повною і всебічною (отримана в результаті роботи з текстом закону, знайомства з процесом його прийняття, вивчення коментарів до закону), а може бути і поверхневою, почутою від іншої людини. Інформаційний рівень правосвідомості – її невід’ємна частина, оскільки без інформації про закон не може бути і ставлення до нього;
- оціночний елемент – це коли отримавши інформацію про нормативний акт, у людини формується певне ставлення до нього (оцінка, співставлення з власними цінностями). Аксіологічні (ціннісні) елементи правосвідомості займають важливе місце в її структурі. На основі ціннісних уявлень людини формуються мотиви її поведінки в правовій сфері. Усвідомлення цінності права особистістю сприяє перетворенню права з чужого на власне, що сприяє реалізації цілей та інтересів людини;
- на основі інформаційного та оціночного елементів формується

вольовий елемент. Дізнавшись про закон і оцінивши його, людина вирішує, що вона буде робити в умовах, передбачених законом: діяти відповідно до закону або обійти його; суворо дотримуватись закону або знайти інші правові акти, які більш відповідають інтересам і потребам людини. Вольову спрямованість правосвідомості іноді називають правовою установкою (психологічною спрямованістю, готовністю людини до певних дій в сфері правового регулювання) [313].

За поглядами правознавців, розвиток та стан правосвідомості здебільшого обумовлений актуальним законодавством. В якості потужного засобу морального та інтелектуального впливу, право активно діє на розвиток тих чи інших правових уявлень та почуттів. В той же час, право та законодавство, як позитивні феномени державного правопорядку, значно залежать від рівня та характеру правосвідомості суспільства, що в свою чергу впливає на процес правотворчості та правової реалізації.

У правотворчій діяльності правосвідомість виступає провідною детермінантою. Як у вигляді психологічних очікувань та прагнень людей у сфері права, так і в формі наданих законодавцем соціально-економічних, філософських, політичних принципів та уявлень про належне упорядкування тієї чи іншої сфери суспільних відносин.

У діяльності реалізації права правосвідомість створює необхідний психологічний та ідеологічний контекст для добровільного дотримання юридичних норм. Розвинуте почуття права та законності, інтегрованість в діючий правопорядок та правову культуру може виступати гарантом масового дотримання вимог правових розпоряджень.

Держава, формулюючи правові норми, в першу чергу повинна спиратися на правосвідомість та правову культуру народу; диференціювати та стимулювати найкращі їх зразки; прагнути до об'єктування в діючому праві вже інтегрованих в суспільну свідомість еталонів та регуляторів поведінки.

В соціальному контексті правосвідомість діє в тісному зв'язку з політичною свідомістю, що дало підстави для використання поняття політико-

правова свідомість. Закріплення в юридичних актах, конституціях важливих засад держави, її інститутів, політичних прав і свобод громадян є одним із показників того, що правосвідомість безпосередньо пов'язана з політичною свідомістю.

Питання політико-правової свідомості досліджували Е. Баталов, В. Бебик, М. Головатий, К. Гаджиєв, І. Жадан, О. Кудерміна, М. Михальченко, В. Мшвенієрадзе, Л. Нагорна, І. Надольний, В. Ребкало, О. Уледов, Г. Щедрова тощо.

Політична свідомість відображає політичні відносини суспільства, ядро якого утворюють відносини між соціальними групами, націями, народами, їх ставлення до держави. Політична свідомість виражає відносини всередині держави та міждержавні відносини в узагальненому вигляді. В контексті держави політико-правова свідомість включає в себе відношення до влади та закону з боку суспільства, політичних груп, організацій та окремих індивідів, усвідомлення та засвоєння ними політичних ідей, правових інститутів, форм, способів керування та обумовлених ними конкретної політичної та правової діяльності. Закріплення в юридичних актах, конституціях важливих початків держави, її інститутів, політичних прав і свобод громадян є одним із показників того, що правосвідомість безпосередньо пов'язана з політичною свідомістю.

З першими спробами дослідити правосвідомість з позицій психології найчастіше пов'язують розвідки Л. Петражицького. Відповідно до його поглядів, правосвідомість та право пов'язані з індивідом, його психікою, яка є джерелом усіх вчинків людини. При цьому виокремлюються переживання щодо позитивного, зовнішнього, офіційного права, яке виходить від держави, та переживання щодо внутрішнього, інтуїтивного, автономного права. Підкреслюється особливість інтуїтивного права, його відмінність від права позитивного, встановленого державою. Це полягає в тому, що воно лишається індивідуальним, різнобічним за змістом, нешаблонним правом. За змістом сукупностей інтуїтивно-правових переконань інтуїтивних прав стільки, скільки індивідів [220, с. 480].

Сучасна дослідниця О. Гулевич вважає, що для сучасного вивчення правосвідомості в предметному полі психології є характерним розрив між теоретичним аналізом цього феномену та його емпіричним дослідженням. Основними причинами такого стану є: вивчення феноменів, які відносяться до галузі правосвідомості, в рамках традиційних соціально-психологічних теорій; аналіз правосвідомості як системи аттitudів; нескоординованість зусиль представників різних галузей [90].

На її думку феномени, які відносяться до галузі правосвідомості, в ряді випадків виступають як засіб демонстрації загальних психологічних закономірностей та служать для підтвердження соціально-психологічних теорій. Уявлення про права людини розглядаються в рамках концепції соціальних уявлень. Роздробленість вивчення правосвідомості веде до ігнорування її цілісності, внаслідок чого відсутній інтерес до теоретичного осмислення цього феномену. В основі розриву між теоретичним та емпіричним вивченням правосвідомості О. Гулевич вбачає незатребуваність цього поняття у зарубіжних дослідженнях, автори яких віддають перевагу терміну аттitudи (соціальні установки), які використовують для визначення ставлення людей до закону, злочинів, покарання, правових інститутів. Оскільки вивчення аттitudів здійснюється крізь призму різних теоретичних підходів (біхевіоріального, когнітивного тощо), аналіз правосвідомості як системи соціальних установок не передбачає спеціального звернення до теоретичного аналізу її природи та структури. Розрив між теоретичним та імперичними рівнями вивчення правосвідомості є результатом нескоординованості зусиль представників різних галузей) [89].

Науковець дійшла висновку, що термін «правосвідомість» має широке тлумачення, так як розробкою його теоретичних аспектів займались філософи, а проведенням емпіричних досліджень – соціологи та психологи.

Відповідно до позиції сучасної юридичної психології, правосвідомість – це сукупність уявлень та почуттів, поглядів і емоцій, оцінок та установок, які виражають ставлення людей до діючого права. Само існування правових явищ

нерозривно пов'язано з волею та свідомістю людей. Вимоги суспільного життя не можуть бути виражені в якості юридичних приписів до тих пір, доки вони не будуть усвідомлені людиною та не стануть керівництвом до дії, точніше до правослухняної поведінки [22; 365].

Роль держави у виникненні такого роду відносин не є визначальною. На перший план висувається власний психічний стан, і при цьому не має ніякого значення визнання такого права з боку держави, бо воно виникає в глибині людської свідомості як інтуїтивне право, побудоване на внутрішніх переконаннях, емоціях, хвилюванні, індивідуальному сприйнятті. Однак інтуїтивне право тим і відрізняється від права позитивного, встановленого державою, що воно залишається індивідуальним, індивідуально різноманітним за змістом, нешаблонним правом.

Правосвідомість і право тут невиразні. По суті, визнавалося правом і позитивне право (офіційне право, що виходить від держави, звичайне право, судовий прецедент), і індивідуальне право. Обидві правові сфери в окремих випадках діють паралельно, в інших – окремо (тільки позитивне або індивідуальне право), а іноді вони функціонують разом, взаємодіючи і збагачуючи один одного [365].

З точки зору особливостей сприймання права виділяють два його рівні – правову ідеологію і правову психологію (М. Вопленко, О. Лукашева, Б. Нікітін та ін.). Крім того, важливим психолого-правовим феноменом є правова культура, яка нерозривно пов'язана з правосвідомістю та спирається на неї, але при цьому становить собою відносно самостійну категорію.

Правова ідеологія – вищий рівень правосвідомості, що становить собою систематизовану, виражену у правових категоріях (законність, справедливість, рівність, єдність прав та обов'язків), правових і наукових документах та втілену в об'єктивному праві науково обґрунтовану та схвалену державою концепцію про роль права й способи використання його можливостей в інтересах розбудови правової держави; гарантованого забезпечення прав громадян і розвитку суспільства як гуманного і правового [365, с. 190].

Правова ідеологія включає в себе поняття і уявлення про право і правові явища в суспільстві. Рівень і якісні показники таких уявлень можуть бути різними: від поверхневих до науково-теоретичних. Роль правової ідеології в правовому регулюванні полягає в тому, що на основі правових поглядів, теорій, доктрин здійснюється правотворчість. В процесі реалізації права важливі також раціональні компоненти [313].

Правова психологія – система почуттів, емоцій, настроїв та переживань, що виникають у людей під впливом права щодо правової дійсності. Деякі дослідники ще окремо зазначають такий елемент, як правова поведінка (Ю. Ведерніков) [226, с. 787]. Змістом правової психології є почуття, емоції, хвилювання, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з існуючими юридичними нормами та практикою їх реалізації. Правова психологія – найбільш розповсюджена форма усвідомлення права, властива в тій чи іншій мірі суспільним відносинам, які регулюються правом.

Правосвідомість, з точки зору юридичної психології, як складне змістовне явище включає значну галузь несвідомого – сукупність психічних явищ та процесів, які обумовлені фактами дійсності. Сфера несвідомого активно залучена до генези правових уяв, бере участь у формуванні як правової (стереотипи, звички та ін.), так й протиправної поведінки.

Несвідоме, як явище правової психології, відображається в таких формах пізнання дійсності: інтуїція, психологічний афект, паніка, звичні дії, а також в прагненнях, діях та установках, чинники яких не усвідомлюються людиною.

Ю. Калиновський зазначає, що правосвідомість складається з раціональних компонентів, але її підґрунтя містить ірраціональні компоненти. Правосвідомість певною мірою є ареною боротьби раціональних та ірраціональних компонентів, але домінуючими для гармонійної особистості є чинники самоконтролю і самозобов'язання. Водночас, на індивідуальному рівні розвинена правосвідомість зумовлена активізацією таких компонентів, як самооцінювання, самоконтроль, самопізнання, самоідентифікація [135, с. 95].

Правова психологія відповідає буденному рівню суспільної свідомості, що формується в результаті повсякденної взаємодії як окремих людей, так і соціальних груп. Саме в процесі соціальної практики виражається суб'єктивне ставлення людей до діючого права. За участю психологічних реакцій право здійснює провідні визначення своєї соціальної сутності – гуманізм, справедливість, соціальна рівність суб'єктів та інше. Ці характеристики права виражають людські почуття та оцінки. Від адекватності закону, психологічному настрою людей багато в чому залежить ефективність діючих актів [315].

Правова психологія – найбільш глибинна сфера правового відображення, яка дає такі типи індивідуальних та масових реакцій на право та законодавство, які здатні визначити рівень успішності тих чи інших законодавчих програм. Неприйняття в психології населення тих чи інших заборон або дозволів може призвести до серйозних ускладнень в реалізації нового законодавства [315].

Важливість та значимість дослідження правосвідомості обумовлено тим, що вона безпосередньо впливає на поведінку людей, як в галузі права так й у повсякденному житті. Розуміння мети закону, необхідності його дотримання, а у разі недотримання або порушення – покарання; уявлення про чинники злочинності, оцінка дій з боку правоохоронних органів – всі ці фактори впливають на поведінку осіб, як носіїв правосвідомості, так й на ставлення до них з боку силових структур. Таким чином вивчення правосвідомості є актуальним в галузі психології та галузі права [95, с. 22].

Правова культура – система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, а також інші найважливіші соціальні цінності. Правову культуру можна визначити і як вираження державно-правового досвіду конкретних соціальних груп та індивідів у матеріальних та духовних продуктах життєдіяльності, навичках та цінностях, що впливають на їх юридично значиму поведінку [233].

Як вже було зазначено – правосвідомість, як форма суспільної свідомості, представляє собою сукупність правових поглядів, ідей, уявлень, відчуттів,

емоцій, хвилювань, у яких відображається ставлення людей, соціальних груп до діючого або бажаного права, до законів. Змістовне наповнення цієї категорії є результатом взаємодії емоційного та когнітивного компонентів правосвідомості особистості та об'єктивного правового устрою держави.

Правосвідомість диференціюється за кількома критеріями: за предметом відображення (сфери правосвідомості, яка відповідає різним галузям права), за глибиною відображення правових явищ (буденна та теоретична правосвідомість), за широтою розповсюдження (масова, спеціалізована, локальна правосвідомість), за її належністю до певних суб'єктів (правосвідомість суспільства, групи, індивідів) [277, с. 28].

Існує багато підходів щодо кількості компонентів правосвідомості. Даючи визначення структури правосвідомості, В. Чефранов зазначав, що структуру правової свідомості в цілому можна розглядати як внутрішню організацію цієї свідомості, що відображається в її будові (структурні елементи) та у взаємозв'язку і взаємодії цих елементів. Він акцентував увагу на необхідності врахування таких аспектів, як: рівень і форми відображення суспільного буття; суб'єкт правового відображення; специфіка предмета правового відображення; роль різноманітних елементів правової свідомості в житті та розвитку суспільства.

А. Долгова виокремлює наступні компоненти правосвідомості: знання про права і уявлення про право; ставлення до права; вимоги, що ставляться до права; ставлення до виконання правових приписів [106, с. 37].

Деякі дослідники (О. Ратінов, В. Сапун, В. Щегорцев, О. Яковлев) включають до структури правосвідомості наступні компоненти: пізнавальний, вольовий, оціночний; пізнавальний, чуттєво-емоційний, поведінковий; раціонально-ідеологічний, соціально-психологічний, поведінковий; знання права, ставлення до права, спонукання до виконання правових приписів [271].

О. Колотов, Б. Лисков, І. Фарбер, В. Чефранов зазначають, що структура правосвідомості включає в себе перелік наступних елементів: ідея, теорія, погляд, переконання, уявлення, поняття, раціональний образ, думка, ідеал,

ціннісна орієнтація, настрої, переживання, почуття, стани, ставлення, звичка, традиція, установка. В якості основних елементів структури правосвідомості виділяють правові почуття, установки, правовий досвід, правові ілюзії (П. Баранов); знання права, уявлення про право, ставлення та вимоги до права, відносини та ставлення до виконання правових приписів (О. Пристанська, О. Юцкова); мотиви дотримання закону; усвідомлення та прийняття тих соціальних цінностей, які знаходять своє офіційне закріплення в праві (М. Єнікєєв).

На думку дослідників, елементи правосвідомості розрізняються за стійкістю, емоційною насиченістю та за змістом (О. Колотов) та об'єднуються у три (В. Бохан, Б. Лисков) компонента (оціночний, емоційний та поведінковий).

В. Щегорцев пропонує виділяти чотири компонента: змістовний (думка та знання людини про закон, покарання тощо); оціночний (як оцінює людина те, що відбувається в галузі права); поведінковий (як людина має намір себе поводити у правозначущих ситуаціях); енергетичний (емоційне супроводження поведінки).

У цілому трьохкомпонентна структура, в якій оціночний компонент є частиною змістовного, ідентична структурі аттїюда. Таким чином, змістовний та оціночний компоненти утворюють когнітивний компонент аттїюда, енергетичний – афективний, а наміри людини поводити себе у правозначущих ситуаціях певним чином – поведінковий. Ця структура використовується у зарубіжних дослідженнях правосвідомості. О. Гулевич пропонує виділити ще один компонент правосвідомості – образний, який включає в себе візуальний образ злочинця, жертви, правоохоронця, судді тощо. Всі зазначені елементи правосвідомості можуть бути розподілені на чотири групи: аттїюди до злочинців, закону, покаранню, правоохоронній, судовій, пенітенціарній системам. Аттїюди до кожного з об'єктів включають в себе когнітивний, афективний та поведінковий компоненти [95, с. 28].

Узагальнюючи можна надати наступну характеристику структурі правосвідомості [262; 274; 364], (див. табл. 1).

Структура правосвідомості особистості

Основні функції правосвідомості	Психологічні компоненти	Результати функціонування	Емпіричні показники
Пізнавальна	Інтелектуальний	Правова підготовка	Юридичні знання та вміння ними користуватися
Оціночна	Інтелектуально-емоційний	Ціннісне ставлення до права та практики його застосування	Оціночні судження (погляди)
Регулятивна	Інтелектуально-емоційно-вольовий	Правові установки та орієнтації	Поведінкові позиції (рішення)

Деякі дослідники приймали декілька спроб описати правосвідомість як цілісний феномен. Так В. Щегорцев запропонував розглядати правосвідомість як цілісний феномен – розуміння її як систему, якій притаманні: цілі, структура, подільність на підсистеми, внутрішня суперечливість та мінливість, ресурси, довкілля, відносною ізольованістю й зворотнім зв'язком, здатністю самостійно функціонувати та організовувати свою роботу й, отже, власним досвідом, здатністю підтримувати власні параметри на необхідному рівні, а також можливістю бути вимірюваною [361, с. 76].

Основні класифікації правосвідомості були сформульовані радянськими науковцями в 70-х роках двадцятого століття та пов'язані з розумінням цього феномену як форми суспільної свідомості. Так, О. Ратінов виокремлює п'ять критеріїв класифікації правосвідомості:

- спосіб відображення (пізнавальна правосвідомість, яка включає в себе знання, ідеї, і соціально-психологічна правосвідомість, яка включає хвилювання та оцінки);

- глибина відображення (буденна правосвідомість, яка нецілеспрямовано формується у буденному житті / теоретична правосвідомість, добре структурована, яке притаманна, в основному юристам);
- широта розповсюдження (масова правосвідомість, розповсюджена серед великих соціальних груп / спеціалізована, яка є характерною для певних професійних груп / локальна правосвідомість, яка існує в окремих районах);
- суб'єкт (індивід / група / суспільство);
- предмет відображення (кримінально-правова правосвідомість, адміністративно-правова тощо) [276].

На сьогоднішній день проблема психологічного аналізу правосвідомості особистості набуває особливого значення, так як сучасний громадянин нашої держави перебуває в умовах активних соціальних, економічних та політичних трансформацій суспільного життя. В періоди суспільної кризи зростає соціальна напруженість, тривога, масові невдоволення, депресія чи агресія або надія на диво, паніка тощо. Колишні цінності, соціальні норми та санкції руйнуються, моральна поведінка зводиться до мінімуму. В результаті – нестійкість поведінки особистості, різних малих та великих груп, суспільства в цілому. Зниження значимості моральних цінностей та норм призводить до розвитку міжгрупового та міжособистісного протистояння. На перший план виходять егоїстичні тенденції, зростає недовіра та відчуженість від позитивної участі в житті суспільства. В таких умовах неминуча криза правосвідомості.

Узагальнюючи вищенаведене стає можливим констатувати наступне:

1. У дореволюційний період не існувало єдиного визначення правосвідомості. Воно мало прикладне, соціально-психологічне значення, використовувалося наряду з терміном «праворозуміння», «правопереконання». Вітчизняні юристи рубежу дев'ятнадцятого – двадцятого століть більше досліджували емоційну, психологічну частину правосвідомості, вважаючи її більш суттєвою, первинною, по відношенню до правової ідеології. Після революції, особливо в роботах середини 30-х років двадцятого століття, дослідники розглядали право в основному як систему норм, пов'язаних із

становленням нової соціалістичної держави. У цей період правова свідомість як різновид суспільної свідомості досліджувалася в рамках марксистського підходу і ідеології. Дослідники Радянського часу до середини 50-х років описували те, що було досягнуте в цій області раніше, обґрунтовували систему детермінації правової свідомості на економічних чинниках. Друга половина двадцятого та початок двадцять першого століть характеризується більш розгалуженою тематикою робіт, присвячених правосвідомості та все частіше орієнтованою на інтеграцію правового і філософського підходів (аналізу правової свідомості на суб'єктній основі становлення вітчизняної правосвідомості в умовах трансформації громадянського суспільства Етичне обґрунтування належного вмісту правової свідомості і легітимності права з точки зору справедливості.

2. За поглядами представників філософської науки, правосвідомість є атрибутом, складовою частиною правового життя суспільства та важливою категорією філософії права. Центром філософії права є духовна та етична людина, яка є суб'єктом права та носієм «нормальної» правосвідомості. Щоб зрозуміти сутність права необхідно розуміти його як категорію духовного світу людини та як невід'ємний атрибут суспільного життя. У сучасних дослідженнях по філософії права увага, насамперед, приділяється загальній характеристиці правової культури, як складової частини загальної культури особистості в суспільстві. Вона розглядається як своєрідна проекція правової культури суспільства.

3. У галузі теорії держави та права правосвідомість розглядається як невід'ємний супутник права. Оскільки право існує нероздільно від волевиявлення та свідомості людини. На думку дослідників, вимоги та норми суспільного життя можуть мати прояв тільки тоді, коли вони пройдуть через свідомість людини. З іншого боку, реалізація права – процес інтеграції норм у правосвідомості суспільства, соціальних груп. За поглядами правознавців, розвиток та стан правосвідомості здебільшого обумовлений актуальним законодавством. В якості потужного засобу морального та інтелектуального впливу, право активно діє на розвиток тих чи інших правових уявлень та

почуттів. В той же час, право та законодавство, як позитивні феномени державного правопорядку, значно залежать від рівня та характеру правосвідомості суспільства, що в свою чергу впливає на процес правотворчості та правової реалізації.

4. Відповідно до позиції сучасної юридичної психології, правосвідомість – це сукупність уявлень та почуттів, поглядів і емоцій, оцінок та установок, які виражають ставлення людей до діючого права. Само існування правових явищ нерозривно пов'язано з волею та свідомістю людей. Вимоги суспільного життя не можуть бути виражені в якості юридичних приписів до тих пір, доки вони не будуть усвідомлені людиною та не стануть керівництвом до дії, точніше до правослухняної поведінки.

5. За особливостями сприймання права правосвідомість поділяється на такі структурні елементи, як правова ідеологія та правова психологія.

Правова ідеологія – рівень правосвідомості, що становить собою систему ідей, поглядів, теорій щодо сутності, соціального призначення права (роль права), щодо можливостей його використання для вирішення соціальних проблем. Це концептуальне, теоретичне відображення потреб та інтересів людей, що виражаються у правових поняттях та категоріях (законності, справедливості, рівності, єдності прав та обов'язків тощо).

Змістом правової психології є почуття, емоції, хвилювання, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з існуючими юридичними нормами та практикою їх реалізації. Правова психологія – найбільш розповсюджена форма усвідомлення права, властива в тій чи іншій мірі суспільним відносинам, які регулюються правом.

5. Нерозривно з правосвідомістю особистості пов'язана правова культура, яка спирається на правосвідомість, але є більш ширшим явищем та становить самостійну категорію.

Правова культура – сукупність усіх правових цінностей (їх знання та розуміння), що відповідають рівню прогресивно-правового розвитку суспільства

та держави в цілому, та відображають відповідно праву стан свободи особи, інші важливі соціальні цінності.

6. Сучасна юридична психологія характеризується різними підходами щодо розуміння структури правосвідомості особистості. Найбільш аргументованою виступає позиція, яка аналізує структуру особистості на основі розгляду її функцій. Відповідно до неї правосвідомість втілює пізнавальну функцію (інтелектуальний компонент), оціночну функцію (інтелектуально-емоційний компонент) та регулятивну функцію (інтелектуально-емоційно-вольовий компонент).

1.2. Психологічні засади формування правосвідомості особистості в сучасних реаліях

Підтримання правопорядку в державі є результатом складної взаємодії самої держави та кожного її громадянина. Сучасні політичні перетворення в країні, нестабільність в економічній сфері, реформування правоохоронних органів, погіршення криміногенної обстановки впливають на «нормальне формування» правосвідомості окремої людини, а також суспільства в цілому. В умовах мінливого нормативного поля, протиріччя законодавчого процесу, необхідності оновлення правил соціальної, економічної, політичної взаємодії в правовому порядку втрачаються певні цінності та уявлення про правильне чи неправильне, правове чи не правове. Соціальні трансформації викликають велике навантаження на психологію великих соціальних груп, що в свою чергу негативно впливає на формування правосвідомості окремої особистості.

Все більш значущою на фоні негативних соціальних явищ стає потреба у формуванні правосвідомості особистості, як передумови створення законослухняного суспільства. Це зумовлено соціальною важливістю правосвідомості – вона є необхідною умовою готовності особистості до дотримання соціальних та правових норм.

Кожна людина вступає у взаємодію з соціумом та правовою системою. Спосіб цієї взаємодії достатньо розмаїтий та обумовлений різноманітними чинниками (соціальними, соціально-психологічними, індивідуальними, індивідуально-психологічними, особливостями психофізіології людини) та обставинами, що впливають на правову поведінку. На погляд деяких авторів, саме соціально-правові ціннісні орієнтації та установки особистості, в яких відображається її особисте ставлення до різних сторін і елементів правової дійсності, займають домінуюче положення серед інших ціннісних феноменів [385].

Категорія правосвідомість, розглядається як узагальнююча, поєднує в собі величезну сукупність внутрішніх психічних умов, які знаходять своє вираження і дають підставу для спрямування правової поведінки і ставлення до правової дійсності індивіда. Зі свого боку на схильність, готовність або неготовність до правомірної соціально-активної поведінки індивіда, впливають зовнішні соціально-правові інститути та особистісно-психологічні складові правосвідомості в їх взаємозв'язку [385].

Правосвідомість особистості формується в процесі правової соціалізації у співвідношенні з комплексом особистісних властивостей, які в процесі індивідуального розвитку та під впливом зовнішніх факторів наповнюються певним змістом. Під впливом внутрішніх умов, через які діють зовнішні фактори, формується ставлення особистості до суспільних цінностей і проявів дійсності, правових норм і інститутів, до себе та своїх обов'язків, до оточення тощо.

На думку Т. Титаренко правова соціалізація – це, насамперед, процес отримання та засвоєння правової інформації [321, с. 91]. Оскільки правова інформація динамічна та з часом стає застарілою, а натомість з'являється нова інформація, необхідно, щоб процес отримання правової інформації мав систематичний та цілеспрямований характер.

М. Попов робить висновок, що якість правової інформації залежить від ряду чинників, серед яких: рівень правової освіченості населення здійснюється

через формальні та неформальні джерела інформації, який визначається загальноосвітньою підготовкою, загальною та професійною освітою; якісне поліпшення рівня правової поінформованості та правової обізнаності населення можливе лише за умов професійної правової підготовки фахівців, а також підготовки викладачів ЗВО – підвищення їх рівня обізнаності щодо основ права [232, с. 18].

Для працівників правоохоронних органів правова інформованість у контексті соціалізації постає необхідним засобом, який безпосередньо впливає на ефективність професійної діяльності та на формування високого рівня правової культури і правової свідомості.

Як зазначає Л. Ясюкова, процес оптимізації формування правосвідомості особистості залежить від ряду психологічних чинників: розвинений інтелект, загальна практична спрямованість (прагматизм), розвинені ділові якості (самоконтроль, цілеспрямованість), особистісна зрілість (самостійність, незалежність), широта соціальних контактів (відкритість до взаємодії) [389, с. 13]. Таким чином, правосвідомість формується в процесі правової соціалізації у співвідношенні з комплексом особистісних властивостей, які в процесі індивідуального розвитку наповнюються тим чи іншим змістом і є внутрішніми умовами розвитку правосвідомості.

Становлення правосвідомості окремої особистості відбувається в процесі правової соціалізації. Правова соціалізація може розглядатися як двосторонній процес взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів поведінки особистості.

Вивчення питань правової соціалізації дозволило виявити три важливих етапи даного процесу: опанування правової інформації, її пізнання; протікання процесу особистісного засвоєння правових цінностей; втілення засвоєних правових цінностей у повсякденному житті. Особистісне сприйняття зовнішніх стимулів в реальній дійсності можуть мати різні прояви: це емоційна реакція на правові явища, оцінка правових норм та практики, а також правової поведінки.

Правова соціалізація проявляється через систему самоконтролю особистості, яка узгоджує свої вчинки та дії з вимогами норм. На послідовному

етапі необхідно трансформувати сформовані установки, правові ідеї, принципи в реальні вчинки особистості, причому на всіх стадіях життєвого циклу особистості [356, с. 363].

На думку деяких дослідників, формування правової свідомості відбувається під впливом двох тенденцій: тенденції до уніфікації та тенденції до диференціації. Тенденція до уніфікації це збіг оцінок і установок більшості. Тенденція до диференціації виражається в явищах більш-менш істотних, але завжди в статистично значущих відхиленнях від загального, типового рівня соціально-позитивних моральних і правових.

Молодь має тенденцію до диференціації, в результаті формується три основних типи правосвідомості: легалістський, маргінальний і кримінальний. Процес інтерналізації норм права, стандартів правової поведінки відбувається послідовно, відповідає стадіям соціалізації, в ході якої індивід засвоює не тільки самі норми і закони, а й усі елементи правової системи, в тому числі і правові поняття. Крім того індивід займає певну позицію по відношенню до правових норм, оцінює їх реалізацію в юридичній практиці, виробляє своє ставлення до правових інститутів і установ, а також засвоює правову ідеологію. Процес формування правової свідомості – безперервний процес, який супроводжує людину протягом усього життя.

Успішність правової соціалізації індивіда залежить від конкретних соціальних умов, мікросередовища, історичних особливостей стану суспільства і держави, культури тощо. У процесі формування правосвідомості важливу роль відіграють агенти правової соціалізації – вони безпосередньо здійснюють соціалізацію або сприяють їй, цілеспрямовано впливають на її здійснення. До агентів правової соціалізації відносяться: родина, неформальні групи, освітні установи, правоохоронні органи, засоби масової інформації і норми права як частина соціонормативної системи суспільства. Кожен агент правової соціалізації знаходиться на різному рівні соціального середовища і може в залежності від стану суспільства мати різну ступінь впливу.

У стабільному суспільстві сім'я є первинним агентом соціалізації та найсильніше впливає на становлення особистості. У сім'ї дитина від батьків отримує базові знання про правові норми і правомірну поведінку. Поведінка батьків є прикладом, зразком наслідування для дітей. Автори визначають, що запорука успішної правової соціалізації дитини – благополучна повна сім'я, де встановилися доброзичливі і довірчі взаємини між її членами, з достатнім рівнем матеріального забезпечення, за для задоволення основних потреб.

Наступна, найважливіша група агентів правової соціалізації – соціальний інститут освіти, школа, трудові колективи. Правова соціалізація в них здійснюється цілеспрямовано: по-перше, на спеціальних уроках (предмети: суспільствознавство, основи права), на яких школярам і студентам розповідають про державний устрій, про права та обов'язки громадян тощо; по-друге, на організованих зустрічах з представниками правоохоронних органів в навчальних закладах та трудових колективах, на яких роз'яснюється необхідність дотримання кримінальних, адміністративних законів і які санкції можуть бути застосовані в результаті їх порушення. У здоровому суспільстві ця група агентів соціалізації має досить велику ефективність, будучи органічною частиною єдиної системи правового виховання та просвіти.

Неформальна група також може вважатися агентом правової соціалізації. До них можна віднести компанію близьких друзів, приятелів з дворової компанії, гуртки за інтересами та спортивні секції, і інші соціальні групи, що становлять мікросередовище індивіда на певному етапі його життєдіяльності. Спрямованість правової соціалізації залежить від наявності в групі позитивних і негативних неформальних лідерів. Зазвичай в умовах стабільного суспільства і належного, систематичного соціального контролю в більшості випадків навіть неформальні молодіжні групи сприяють формуванню правослухняної поведінки [320, с. 51].

Важливу роль у формуванні правосвідомості особистості відіграють правоохоронні органи (поліція, прокуратура, суд, тощо). У стабільному суспільстві правоохоронні органи мають незаперечний авторитет, вони «в різній

формі виконують виховну функцію шляхом створення в процесі їх діяльності більш-менш міцної впевненості чесних громадян в тому, що основні суспільні цінності, в тому числі власне життя, честь і майно, перебувають під надійною охороною від злочинних посягань. Правоохоронні органи спільно з іншими соціальними інститутами успішно контролюють злочинність, утримуючи кримінальне середовище в межах соціальної периферії та ізоляції».

Засоби масової інформації особливо з розвитком електронних засобів передачі інформації стають все більш значущими агентами правової соціалізації. У стабільному суспільстві засоби масової інформації, ґрунтуючись на єдиній правовій ідеології, в процесі правової соціалізації особистості покликані поширювати правову культуру і правові знання, демонструвати методи правового регулювання і правозастосовної діяльності, засуджувати протиправну поведінку [321, с. 92].

Правові норми, як частина єдиної нормативно-ціннісної системи соціуму в стабільному суспільстві, як правило, відображають зміст правової ідеології, які в свою чергу ґрунтуються на культурі, цінностях, що розділяються більшістю населення. Існує висока вірогідність дотримання громадянами норм права в такому суспільстві, тому вони є ефективними. Правові норми «інформують громадян про покладені на них обов'язки і надані їм права, здійснюють виховну функцію, виконуючи свої профілактичні (превентивні) завдання, й забезпечують найбільш гостру форму соціального контролю – державний примус».

Агенти соціалізації в здоровому суспільстві в своїх діях суворо дотримуються загальноприйнятих встановлених норм і цінностей, сприяють наступності соціального досвіду.

Залежно від ролі в механізмі правового регулювання виділяють: фактори-регулятори і фактори-умови. Фактори-умови сприяють або перешкоджають регулятивному впливу правових засобів на поведінку особистості. Особливу увагу приділяють чинникам-регуляторам, серед яких основне місце займають складові інтелектуального, інтелектуально-емоційного та інтелектуально-емоційно-вольового компоненту правосвідомості особистості [385].

Існує думка про те, що концептуальною основою соціально-правового регулювання є праворозуміння. Розуміння та реалізація права пов'язані між собою, оскільки від розуміння права залежить його реалізація. Сучасне розуміння права – це розуміння його як основного засобу реалізації соціальної доцільності і справедливості, справедливість пов'язана з уявленнями людей щодо відносин між ними, про відповідність між їх діями, вчинками та наслідками, між працею та винагородою, злочином і покаранням, між заслугами людей і їх суспільним визнанням [385].

Аналізуючи вищенаведене питання слід акцентувати увагу на знання правових норм певної соціальної ролі актуальної для особистості, в тому числі професійної. Найчастіше виникає не дефіцит, а суперечливість засвоєної рольової інформації, що пов'язано з наявністю в ряді випадків протиріч в самому змісті соціальної ролі, її неоднозначності, коли від виконавця даної ролі потрібні такі варіанти поведінки, які логічно не в усьому сумісні: коли від керівника промислового підприємства одночасно слід дотримуватися плану «за всяку ціну», з одного боку, і висока якість продукції – з іншого, своєчасне (або дострокове) введення промислових об'єктів «будь-що-будь», з одного боку, і турбота про збереження довкілля, тобто своєчасне введення очисних споруд, – з іншого; коли від працівника правоохоронних органів одночасно вимагають стовідсоткової реєстрації всіх злочинів і постійного зниження показників злочинності; коли соціальна роль батька сімейства вимагає від нього, з одного боку, забезпечити добробут сім'ї і за всяку ціну виховати в дітях чесність, порядність, вміння пожертвувати матеріальними благами в ім'я вимог закону, совісті – з іншого тощо.

Поведінка кожного індивіда в умовах внутрішньорольового конфлікту залежить як від факторів об'єктивного порядку (основних характеристик, властивостей рольових вимог), так і від суб'єктивних факторів, центральним з яких є соціально обумовлене тлумачення людиною конкретного змісту і значення об'єктивних вимог. Причому саме суб'єктивне тлумачення безпосередньо визначає наперед акт відповідної поведінки.

С. Будикін, О. Жигачев стверджують, що структурні компоненти правосвідомості пов'язані з ціннісними орієнтаціями особистості, які в свою чергу є складовими більш широкого семантичного поняття спрямованості особистості. Спрямованість особистості містить в собі домінуючі ціннісні орієнтації та установки, які проявляються у будь-якій ситуації. Виходячи з цього вони припускають, що в залежності від провідних цінностей особистості будуть змінюватися й установки й, як наслідок, рівень правової свідомості [59].

Фундаментальний внесок у створення та розвиток теорії установки зробив видатний представник радянської експериментальної психології Д. Узнадзе, який зазначив, що установка постає як психологічний механізм доцільності поведінки [329; 330, с. 70-76].

На думку Н. Щербакової правова установка – психологічне та ідеологічне явище, оскільки є динамічним аспектом правової свідомості, а природа правової установки визначається співвідношенням її елементів правової ідеології і правової психології (когнітивного і емоційного) [362].

Динамічність відрізняє установку від оціночного ставлення, яке само по собі лишається споглядально-емоційним. У своїй сукупності установки утворюють ціннісні орієнтації.

Ціннісні орієнтації – це стійка система установок, певним чином орієнтована на соціальні цінності, спрямовує поведінку людей у напрямі цих цінностей в умовах їх складної взаємодії. Установки, які переважають, формують спрямованість особистості, визначають її життєву позицію та характеризують змістовну сторону ціннісних орієнтацій. Правова орієнтація – це інтегрована сукупність правових установок індивіда чи суспільства, безпосередньо утворює внутрішню програму діяльності (дій) в юридично значущих ситуаціях. Таким чином, регулятивна функція права здійснюється за допомогою правових установок і орієнтацій, які синтезують та стабілізують усі інші джерела правової активності [41, с. 139; 348, с. 32].

Особистість може бути законослухняною, погоджувати свою поведінку з вимогами закону у зв'язку з усвідомленням його історичної необхідності,

загальносоціальної цінності. Однак повага до закону як внутрішня установка особистості, раціонально-емоційне ставлення до його духу формується на основі визнання цінності закону для особистості.

Якщо особа знає, що ті чи інші норми відкривають можливість для задоволення власних провідних потреб, то відповідно дотримується їх або ж має позитивне ставлення, і навпаки. В результаті, потреба виступає по відношенню до індивіда як об'єктивна категорія, об'єктивна необхідність. Коли потреба відображається в свідомості людини, вона виступає в якості інтересу (суб'єктивного вираження об'єктивної потреби).

Інтереси особистості за своїм характером різноманітні. Первинними є інтереси, що визначаються основними потребами людини: в житлі, одязі, їжі. Потреби цього рівня об'єктивно необхідні для всіх людей, але їх усвідомлення в результаті своєрідності психіки особистості призводить до різноманітних інтересів, люди по-різному задовольняють об'єктивно існуючі потреби. Так, природні права людини в основному законі держави дають правову можливість для реалізації первинних інтересів, що ґрунтуються на потребах людини.

До другої групи слід віднести інтереси, типові для особистості як представника визначеної соціальної групи, суспільства в цілому. Ці типові для особистості, як представника соціальної групи, інтереси також мають певну своєрідність, яка обумовлена рівнем розвитку суспільства та емоційним складом особистості [385].

До третьої групи інтересів відносять інтереси, що характеризують індивідуальну неповторність особистості, її своєрідність. Мається на увазі наявність різноманітних інтересів у людей, які належать до однієї соціальної групи та живуть в умовах одного суспільства. Наприклад, інтереси у сфері культури, спорту, літератури, різний характер інтересу до громадської діяльності тощо, – такого роду інтереси і створюють суб'єктивну психічну складову особистості. Об'єктивні потреби, що визначають інтереси – єдині, але процес їх усвідомлення як інтересів – суб'єктивний, він обумовлений психічною

складовою особистості і разом з тим сприяє формуванню структури її свідомості [385].

В сфері соціального правового регулювання правові інтереси поєднуються з правовою метою через систему правових мотивів, що виявляють психологічне ставлення людини до вхідних стимулюючих сил та кінцевого результату правової діяльності. У процесі формування особистості відбувається її ознайомлення з певними правовими вимогами і нормами, її дії та вчинки порівнюються з моделями поведінки, закріпленими в правових нормах [385].

Мотиваційна сфера є сукупністю рушійних сил до правової поведінки, спонукає до дій, як правомірних так й протиправних, та активує особистість до досягнення певної мети. Мотивація правової поведінки залежить від внутрішніх психічних якостей особистості та зовнішніх соціальних, культурних факторів, які впливають на поведінку людини [253, с. 114]. Юридичний мотив як компонент правосвідомості спонукає, стимулює особистість на здійснення відповідних дій юридичного характеру.

На цій підставі оцінюється ставлення людини до правових вимог та правових цінностей. Мотив – не просто відношення, а саме оціночне ставлення, з одного боку, до вимоги, змісту правової норми, з іншого – до своїх дій. Тут слід підкреслити, що формування особистості базується не лише на вимогах, а й на знанні моделей та процесів порівняння своїх дій, вчинків з існуючими соціально-правовими моделями, з оцінкою. Цей внутрішній процес призводить до виникнення оціночних відносин, які формуються в зв'язку з етичними, естетичними, юридичними та іншими критеріями вчинків і переживань людини [385].

Без оцінного ставлення до своїх дій та порівняння їх з вимогами та положеннями правових норм неможливо сформувати мотив, характерний для соціально-правової сфери. Правомірний вчинок характеризується збігом цілей, зафіксованих у правовій нормі, та має на меті певну соціальну діяльність особистості або соціальної групи. Мотивами в соціально-правовій сфері є

оціночне ставлення особистості до діяльності, яка ґрунтується на його інтересах у співвідношенні її з вимогами правових норм [385].

Для мотивації в правовому полі необхідно, щоб людина усвідомила потребу в будь-чому у вигляді інтересів; визначила характер своїх дій та їх кінцевий результат; порівняла свою діяльність з тими соціальними вимогами, які містяться в правових нормах. Цілком зрозуміло, що всі ці ставлення особистості до своїх інтересів, цілей, до норм, зафіксовані моделлю правильної поведінки, є оціночними. Мотив виступає важливим елементом суб'єктивної сторони діяльності людини в соціально-правовій сфері. Лише з урахуванням характеру мотивів, якими керується особистість у своїй діяльності, можна зрозуміти справжню природу правомірної або протиправної поведінки. Без урахування мотивів, в силу яких особи дотримуються приписів правових норм, неможливо всебічно охарактеризувати ступінь ефективності цих норм [385].

Переконаність у прийнятті рішення в поєднанні з емоційно-вольовим фактором психіки є основою діяльнісної участі в правовому житті. Такий компонент як переконання має особливе значення в формуванні правосвідомості

Переконання це «не просто думка, а емоційно забарвлена іноді пристрасна ідея та внутрішня сила, яка спрямовує людську поведінку. Це результат взаємодії всіх сторін особистості, своєрідний сплав розуму, почуттів та волі. Іншими словами, переконання – це, по-перше, знання; по-друге, віра у правильність цього знання; і, по-третє, вольовий стимул, що спонукає до певних дій».

Правові емоції людини виражаються в її переживаннях з приводу права (в об'єктивному і суб'єктивному розуміннях), ухваленого закону, нормативного акта, правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів, а також злочинності, правопорушень і системи боротьби з ними. Такі переживання виступають у вигляді задоволення або обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів. Унаслідок цього правові емоції (як елемент правової свідомості) впливають на суб'єктів правовідносин, оскільки сам регулюючий вплив правосвідомості обов'язково припускає включеність у даний

процес правових почуттів, настроїв, афектів, переживань особистості. Позитивні (стенічні) юридичні почуття являють собою результат розвитку правової культури людини, соціальної групи, суспільства в цілому [135, с. 96].

Правова емоція може розглядатися як короткострокове хвилювання, яке відображає певну подію для особи чи колективу. В розумінні П. Баранова правові емоції – настрої, установки, звички, які відображають відношення носіїв професійної правосвідомості до правових явищ [28, с. 287].

Правові емоції визначають готовність діяти, зайняти певну правову позицію та настрій щодо певних правових цінностей. Емоційні компоненти поділяють на позитивні та негативні. До позитивних психологічних компонентів правосвідомості відносять: почуття схвалення діючим законодавством та практикою його застосування, віра в їх справедливість; нетерпимість щодо порушення суб'єктивних прав, нетерпимість до невиконання юридичних обов'язків; стійка звичка виконувати правові норми. Також до позитивних емоційних компонентів відносять високорозвинене, загострене почуття законності [277, с. 288].

Виявлено, що результативне сприйняття правової інформації особистістю здійснюється саме за допомогою позитивних емоцій.

Почуття, які містять у собі не тільки емоції, а й ґрунтуються на ідеях, знаннях також впливають на формування правосвідомості. До правових почуттів відносять, наприклад, почуття законності, юридичних прав та обов'язків, провини, страху, співчуття, осуду, каяття тощо. В літературі зазначається, що на відміну від емоцій та настроїв почуття мають достатньо усвідомлений об'єкт власної спрямованості, є достатньо мотивованими.

Соціальна цінність правових почуттів (наприклад, почуття закону, законності, правопорядку, права та ін.) спрямовується до людської свідомості (а отже, і поведінки) до духу права, його істинного призначення, до культивування цінностей права. Вони вмотивовують здійснення особистістю правомірних вчинків, стимулюють її юридичну активність, а через посилення правового стимулювання може підвищуватися цінність і роль самого права.

Значну роль у формуванні правосвідомості особистості відіграють настрої. На думку дослідників вони не так яскраво виражені, як емоції, але більш стійкі, ніж емоції. Настрої особистості залежать від багатьох факторів, а саме, від умов проживання, виховання, навчання, організації діяльності та самої діяльності, взаємодії з оточуючими.

Людині, яка має високий рівень правосвідомості, необхідно мати потужну волю, яка передбачає його постійну націленість на створення необхідних суспільству законів, на практичну реалізацію даних актів у формі застосування, використання, виконання, дотримання права [27].

Правосвідомість є регулятором поведінки людини відповідно до існуючого права та суспільної свідомості. Поведінка людини є свідомим вольовим проявом, тим самим, відрізняючись від інших дій, що носять, наприклад, імпульсивний характер. Піддаючись впливу з боку права, людина співвідносить свої вчинки з регламентаціями правових норм і може відповідно їх або не виконувати (діяти, порушуючи їх).

Правосвідомість являє собою одночасно й переживання права, й знання правових приписів, які виникають у особистості в формі певної єдності. Разом з тим вона повинна реалізувати себе в соціальних діях. Неможливо мати високі знання закону та не реалізувати їх в соціальних діях, повсякденному житті. Правосвідомість виникає в результаті цілеспрямованого засвоєння правових норм у якості принципів та основ власної поведінки, через пізнання права та самопримусу до його дотримання. Цілеспрямоване засвоєння ідеї права та сенсу позитивного закону, та перетворення його у певні поведінкові форми. Таким чином компоненти правосвідомості можна охарактеризувати не тільки ідеологічним підходом, а насамперед психологічним.

В процесі формування особистості, в умовах нормального протікання соціалізації, правові заборони (правові норми) сприймаються до відома і згодом стають звичними нормами поведінки особистості, поступово складається соціальний стереотип поведінки. В основі цього стереотипу полягає індивідуальна правосвідомість, яка ґрунтується на суспільній правосвідомості.

У особистості виховується механізм соціального саморегулювання – готовність діяти в даній обстановці певним чином. Розвиток індивідуальної правосвідомості завжди детермінований навколишнім соціальним середовищем.

Існують і інші підходи до розуміння становлення правової свідомості, у яких підкреслюється її зв'язок з індивідуальними особливостями людини (О. Гулевич, О. Голинчик, Ф. Левін, Дж. Тапп). За результатами їх емпіричних досліджень існують висновки про те, що на розвиток правосвідомості впливає відповідальність за прийняття соціально-правової ролі, а також від сприйняття правової інформації та ситуації [110, с. 17].

Досвід прийняття правових рішень призводить до розвитку самостійності суб'єкта в юридично значимих ситуаціях. Відсутність можливості керувати юридично значущими ситуаціями в результаті призводить до накопичення у суб'єкта негативного індивідуального правового досвіду, який виражається через особистісний сенс. Особистісний сенс суб'єкта тісно пов'язаний з диспозицією особистості, яка представляє собою зафіксовані в соціальному досвіді схильності сприймати і оцінювати умови діяльності, власну активність індивіда і дії інших, а також готовність діяти в певних умовах відповідним чином. Диспозиція впливає на поведінку і діяльність людини.

Негативний індивідуальний правовий досвід в сукупності з новими травмуючими переживаннями спричиняє виникнення у людини стану безпорадності. Частіше проявляється у тих людей, які мають такі внутрішні диспозиції (песимістичність, депресивність, тривожність, низька самооцінка, зовнішній локус контролю тощо.). Зазначені внутрішні диспозиції безпорадності, по суті, є сукупністю стійких характеристик та у вітчизняній психології визначені як особистісна безпорадність (Д. Цірінг) [342, с. 112; 343].

Суб'єктність людини, як зазначає В. Слободчиков, проявляється в діяльності, в особливій формі активності, за допомогою якої вона відтворює себе, власне буття. Під відтворенням мається на увазі відтворення світу в собі і себе в світі через предметну діяльність; життя людини як відтворення психофізіологічної цілісності; відтворення загальності з іншими людьми

(діяльність спілкування); відтворення себе як носія свідомості діяльності [303, с. 25].

В рамках концепції особистісної безпорадності Д. Цірінг під суб'єктністю розуміє «здатність людини перетворювати дійсність, а також власну життєдіяльність, керувати своєю діяльністю, долати труднощі, бути автором свого життєвого шляху». Особистісна безпорадність і протилежна їй характеристика – самостійність мають різні рівні суб'єктності. Тобто особистісна безпорадність є проявом низького рівня суб'єктивності, а самостійність – високого (здатність людини перетворювати дійсність і своє життя) [343, с. 19].

В житті особистість стикається з невідконтрольністю оточуючої дійсності, через певні об'єктивні та суб'єктивні чинники. Самостійна особистість, на відміну від безпорадної, використовує широкий діапазон активності, перетворює буття, прагне бути автором свого життя. Дослідники дійшли висновку, що особистісна безпорадність впливає на засіб узгодження системи внутрішніх умов з правовою дійсністю, на координацію можливостей та обмежень особистості по відношенню до цілей, задач правового характеру. Людина з особистісною безпорадністю обмежена у взаємодії зі світом, що призводить в результаті до її низької активності і, як наслідок, до недостатнього досвіду самостійного вирішення правових проблем [342, с. 112].

Така особистість орієнтована на очікування допомоги з боку держави, близьких, керівництва тощо. Особистісна безпорадність у правосвідомості проявляється пасивністю, безініціативністю, відсутністю бажання особистості перекладати власні зусилля для вирішення правових проблем. Самостійність – характеристика високого рівня правосвідомості, яка обумовлює успішність в діяльності, у взаємовідносинах, поведінці. На розвиток саме цієї якості людини повинні бути спрямовані суспільні та індивідуальні зусилля, які приведуть до формування правосвідомості. Самостійність повинна стати психологічним засобом реалізації діяльності, взаємовідносин, поведінки суб'єкта у відповідності до права.

Формуючи індивідуальну правосвідомість, необхідно пам'ятати, що на неї впливає велика кількість чинників: суспільство в цілому, мікросередовище, в якому безпосередньо знаходиться особистість, її індивідуальні особливості та умови життя. Впливаючи один на одного, ці фактори формують правосвідомість особистості, яка регулює поведінку індивіда в юридично значимих ситуаціях [81]. У здорової, в правовому ставленні особистості, правосвідомість моральна, і поведінка оцінюється не тільки з позиції правомірності, а й моральності. Норми права регулюють лише найбільш значущі аспекти суспільних відносин, проте інше їх різноманіття регулює норми моралі, які підкріплені громадською думкою, суспільною оцінкою і громадським засудженням.

Індивідуальна правосвідомість може мати різні рівні розвитку:

- на елементарному рівні індивідуальна правосвідомість виявляється в узгодженні конкретної правозначущої діяльності з емпіричними уявленнями особи про норми правомірної поведінки);
- більш високі рівні індивідуальної правосвідомості (усвідомлення особистістю складних правових ситуацій, правових інститутів, правового статусу особистості у суспільстві);
- вищий рівень індивідуальної правосвідомості (характеризує сукупністю компетентних уявлень про правову систему, усвідомлення соціальної значимості права, оцінкою його сутності, оволодінням правовою ідеологією). Це концептуальний рівень правосвідомості [369, с. 136].

Рівень розвиненості правосвідомості в значній мірі визначається її відповідністю існуючим проблемами суспільства, психологічним особливостями людської поведінки в соціально-правовій сфері [65, с. 47; 66].

Особистість з розвинутою правосвідомістю оцінює себе в якості громадянина держави, суб'єкта прав та обов'язків, учасника правових відносин. При цьому, закріплюється та конкретизується її соціальна позиція. Людина обирає правомірні засоби вирішення проблемних чи конфліктних ситуацій. Дотримується правових норм за власних переконань. У свідомості суб'єктів

формується певні моделі поведінки, що відповідають правовим приписам [369, с. 136].

Нерозвинутість правосвідомості визначається багатьма чинниками, в тому числі втратою суб'єктності (К. Абульханова, М. Воловікова). Людина втрачає здатність до організації власного життя, регуляції об'єктивно існуючих обставин, розробці власних засобів вирішення виникаючих протиріч. Суб'єктом права особистість стає тоді, коли приймає закон як цінність [71].

На думку Л. Єфименко, вкрай низький рівень правосвідомості у особистості знижує рівень відповідальності та впливає на формування протиправної поведінки. Така поведінка пов'язана із зневагою до кримінально-правових заборон, зневагою до закону, втратою страху перед покаранням. Відсутність або деформація знань про норми права, правових установок, переконань виражається у правовій неграмотності, у неправильному ставленні до права, невиконанні правових приписів [117].

Науковець М. Ведешкін описує труднощі, які можуть виникати у людини в різних сферах життя через несформовану правосвідомість:

- при несформованості правосвідомості в побуті особистість проявляє непослідовність, здебільшого характеризується потенційною конфліктністю у взаємовідносинах через нерозуміння соціального релятивізму, групової відносності морально-етичних норм, через неможливість визнати, прийняти іншу, не властиву йому самому систему життєвих цінностей;

- при несформованості правосвідомості в діловій (професійній) сфері у людини домінує орієнтація на власну думку, яка поєднується з нехтуванням документального оформлення роботи, схильність діяти в обхід трудового законодавства й не дотримуватись (або частково дотримуватись) договірних обов'язків задля власної користі;

- при несформованості правосвідомості в суспільно-громадській сфері людина характеризується інфантилізмом, пасивністю, небажанням прикладати особисті зусилля, самотійно шукати вихід із складних життєвих ситуацій, відсутністю громадянської відповідальності [65, с. 48].

Ставлення до діючого права і вимоги, що пред'являються до права, також формуються під сукупним впливом правових норм і норм моралі, політичних та інших поглядів, а також соціального досвіду. Ставлення до права і пропоновані до нього вимоги являють собою різні елементи (при одному і тому ж неохвальному ставленні до правової норми правові вимоги можуть бути різними). Ставлення до права і ставлення до виконання правових приписів також розмежовуються (людина може допускати порушення в деяких випадках тих правових норм, з яким вона в принципі згодна).

Або навпаки, може бути внутрішньо не згодна з певним положенням закону, але при цьому виконувати його, вважаючи, що, поки закон діє та необхідно його дотримуватися. Таким чином, негативне ставлення до виконання закону не завжди є наслідком такого ж ставлення до закону.

А. Долгова, вивчаючи соціально-правові установки, виокремлює: світоглядний рівень, коли відповідні погляди висловлюються в результаті ознайомлення з відповідною нормою права або логічного висновку; емоційний рівень, коли погляди стають переконаннями, бувають емоційно забарвлені; поведінковий рівень, коли в наявності готовність до дії відповідно до даних поглядів [106].

Соціологічний підхід дозволяє класифікувати типи правової свідомості за різними критеріями:

- за соціально-правовими установками індивіда, за рівнем готовності до певного типу поведінки щодо правових норм, їх дотримання або порушення (О. Гречин);
- за інтенсивністю використання суб'єктивних прав і їх захисту, мотиву поведінки (І. Максимова);
- за ступенем деформованості правосвідомості (В. Петров).

О. Гречин використовує показники соціально-правових установок в якості своєрідного індикатора правової свідомості як емпірично даного явища, яке забезпечує отримання статистичних рядів і розподілів, знання яких створює можливість отримати якусь визначеність для конструювання понять, які

використовуються в подальшому теоретичному аналізі правової свідомості [83, с. 173].

Він розробив метод проєктивних ситуацій у соціологічному дослідженні правової свідомості і виділив п'ять типів соціально-правових установок, які можуть відповідати і типам правосвідомості:

Активно-позитивна установка. Така установка властива тим, хто відчуває особисту відповідальність за стан дисципліни і громадського порядку в суспільстві. Вони розуміють, що певну небезпеку для суспільства представляють не тільки ті, хто безпосередньо порушує вимоги правових норм, а й ті, хто байдуже проходить повз цих порушень. Така установка властива тим у кого високий ступінь громадянськості.

Традиційно-позитивна установка. У свідомості індивідів, що володіють цією установкою, переважає уявлення, що дотримання громадського порядку це суто завдання уповноважених на те відповідних посадових осіб, організацій, установ. Вони акуратно виконують свої безпосередні обов'язки, належним чином ставляться до вимоги правових норм, самі їх не порушують, але байдужі до порушень з боку інших.

Нестійка установка. У свідомості індивідів, що володіють цією установкою, допускається можливість відхилення від вимог правових розпоряджень. Головний мотив виконання правових розпоряджень – особисті інтереси і страх покарання.

Соціально-правова установка тих, хто, як правило, не висловлює свого несхвалення до вимог правових норм, і в загальному, позитивно ставляться до заходів щодо зміцнення дисципліни і громадського порядку, що виходить від відповідних органів, але разом з тим при збігу певних обставин здатні здійснювати правові порушення. Вимогу, що виражається в окремих нормах права, ця категорія людей засвоює формально, неглибоко. У зв'язку з таким неглибоким засвоєнням вимог правових норм і цінностей їх свідомість виявляється «безсилою» утриматися від вчинення протиправних вчинків. Носії

цієї установки схильні до скоєння дисциплінарних вчинків, адміністративних правопорушень, і навіть злочинів.

Прикордонна соціально-правова установка. Носіями її виступає та частина людей, яка як правило, не схвалює вимоги тих чи інших правових норм, але все-таки виконує їх побоюючись негативних наслідків. Це ті, які можуть стати на шлях правових порушень, якщо будуть переконані, що їх протиправна поведінка не стане надбанням гласності, і вони зможуть уникнути відповідальності.

О. Гречин при класифікації соціально-правових установок, що визначає індикатором правосвідомості, вважає ставлення і готовність індивіда до дотримання або порушення правових приписів. Перші два типи правосвідомості відносять до категорії «законослухняних» громадян, третій і четвертий швидше відносяться до молоді, тому що у них ще остаточно не сформувалися чіткі правові знання, погляди та установки.

І. Максимова пропонує свою класифікацію рівнів спрямованості правосвідомості, в основу якої закладено ступінь інтенсивності використання суб'єктивних прав і їх захисту, мотив правомірної і протиправної поведінки, рівень участі в соціальному контролі правової сфери [186, с. 15].

Активний рівень правосвідомості – цілеспрямована, ініціативна діяльність суб'єкта, спрямована на дотримання або недотримання правових норм. До цього рівня можна віднести: соціально-активну правомірну і активну антисоціальну поведінку.

Звичайний рівень правосвідомості – поведінку в повсякденному житті не порушують або порушують правові норми. До цього рівня відносять звичну правомірну і звичну протиправну поведінку; ситуативну правомірну і ситуативну протиправну поведінку.

Пасивний рівень правосвідомості – свідоме ухилення суб'єкта від використання юридичних обов'язків. До цього рівня можна віднести: конформиську правомірну і конформиську протиправну поведінку, маргінальну правомірну поведінку і маргінальну протиправну поведінку [185; 186, с. 18].

Цю класифікацію вважають дещо некоректною, оскільки в одному виді автор розміщує правосвідомість, і злочинців, і правослухняних громадян.

В. Петров класифікацію правової свідомості проводить за ступенем деформованості правової свідомості. Деформацію правової свідомості він характеризує як «соціальне явище, що характеризується зміною його стану, при якому у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, почуття і настрої, переживання і емоції, які викривлено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку» [384].

Види деформацій правової свідомості:

Правовий інфантилізм є, на його думку, найбільш м'якою формою деформації правової свідомості. Вона полягає в недостатній сформованості та прогалинах у правових поглядах, знаннях, установках, уявленнях.

Правовий нігілізм також досить поширений. Він виражається в наявності у носіїв зневажливого, негативного або байдужого ставлення до права і правової дійсності за відсутності умислу у вчиненні правопорушень.

Правовий фетишизм – форма деформації правової свідомості, яка абсолютизує роль права і правових інститутів в регулюванні суспільних відносин.

Деформація правосвідомості проявляється в усвідомленому ігноруванні і запереченні закону й супроводжується наявністю у носіїв умислу на вчинення злочинів. Що проявляється, перш за все, у навмисних порушеннях законів і інших нормативно-правових актів. На погляд дослідників, деформація правової свідомості у формі правового інфантилізму найбільшою мірою поширена серед молоді. Правовий нігілізм характерний для маргінальних груп населення, які не зуміли адаптуватися в нових соціально-економічних умовах. Правовий фетишизм відповідає реформаторам, радикальним лібералам і їх послідовникам, які намагаються механічно впровадити чужі соціально-правові принципи і відносини в суспільстві, і які вважають право єдиним регулятором суспільних відносин.

Правослухняна поведінка є результатом соціалізації, в процесі якої відбувається засвоєння суб'єктом моральних і правових заборон, соціальних стереотипів поведінки, що, в свою чергу, визначається груповою та індивідуальною правосвідомістю, почуттям соціальної відповідальності, соціальної справедливості, правової інтуїцією тощо.

У відносинах з державою особистість виступає в якості громадянина. Поняття «громадянин» розкриває специфічні політико-юридичні властивості особистості, що займають важливе місце в її загальній структурі, в її соціальних характеристиках. Особистість є результат тих суспільних відносин, які тривають в її житті. У відносинах з державою на передній план виступають політико-юридичні властивості особистості, які трансформуються і переломлюються, а також всі її інші якості і структурні особливості, і в першу чергу – її моральна спрямованість.

У відносинах з особистістю держава орієнтується, насамперед, на соціально-типові якості, що характеризують її як представника певного класу, соціальної спільності. Ці якості формуються під впливом всіх елементів соціальної системи – економічних стосунків, політичної організації суспільства, права, моралі, культури, духовного клімату, способу життя – і виражають ті складні і багатообразні суспільні зв'язки, в які включена особа.

Права і обов'язки – це невід'ємний компонент правового спілкування людей, в процесі якого відбувається трансформація соціального, промовця як система нормативів, що адресуються поведінці людей, в індивідуальне, тобто психологічне осмислення, і переробка соціального колективного в особову плоскість. Особове відношення до прав і обов'язків – це прояв міри засвоєння соціального, яке втілюється в характері рішень, що приймаються, в мотивах, способах і засобах реалізації юридичних нормативів. Переведення юридичних прав і обов'язків в особову сферу, їх засвоєння – одна з найважливіших форм соціалізації особи.

Проте права і обов'язки входять в структуру особистості не механічно, а в перетвореному вигляді, у формі психологічних феноменів. Інтерпретація прав і

обов'язків показує складність взаємодії об'єктивного і суб'єктивного в структурі особистості і на цій основі – систему взаємозв'язаних компонентів внутрішньої структури особисті, через яку проявляють себе суспільні відносини.

Людина включається в систему правового регулювання як активний суб'єкт, що володіє сукупністю потреб, інтересів, цілей, які визначають характер і спрямованість вчинків особи. У кожній конкретній ситуації поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників може бути різним.

На думку дослідників, для ефективності правової норми, слід дотримуватись таких умов:

- особистість повинна визнавати ті соціальні цінності, які закріплює і охороняє правова норма;
- правова норма повинна розвиватися і змінюватися з урахуванням змін, які відбуваються в суспільній правосвідомості;
- норма права повинна слідувати за розвитком суспільних потреб, матеріальних і духовних інтересів суспільства.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що:

1. Становлення правосвідомості особистості відбувається в процесі правової соціалізації. Правова соціалізація може розглядатися як двосторонній процес взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів поведінки особистості. Вивчення питань правової соціалізації дозволило виявити три етапи даного процесу. Першопочатково індивід тільки опановує правову інформації, познає її. Надалі здійснюється процес особистісного засвоєння правових цінностей. Останнім етапом є втілення засвоєних правових цінностей у повсякденному житті.

2. Успішність правової соціалізації індивіда залежить від конкретних соціальних умов, мікросередовища, історичних особливостей стану суспільства і держави, культури тощо. У процесі формування правосвідомості важливу роль відіграють агенти правової соціалізації – вони безпосередньо здійснюють соціалізацію або сприяють їй, цілеспрямовано впливають на її здійснення. До агентів правової соціалізації відносяться: родина, неформальні групи, освітні

установи, правоохоронні органи, засоби масової інформації і норми права як частина соціонормативної системи суспільства.

3. Процес інтерналізації норм права, стандартів правової поведінки відбувається послідовно, відповідає стадіям соціалізації, в ході якої індивід засвоює не тільки самі норми і закони, а й усі елементи правової системи, в тому числі і правові поняття. Рушійною силою правової поведінки виступає спрямованість особистості, яка містить в собі домінуючі ціннісні орієнтації, правові установки та мотиви (динамічні аспекти правової свідомості людини). Правові емоції визначають готовність діяти, зайняти певну правову позицію та настрій щодо певних правових цінностей. Правосвідомість являє собою одночасно й переживання права, й знання правових приписів, які виникають у особистості в формі певної єдності. Разом з тим вона повинна реалізувати себе в соціальних діях. Неможливо мати високі знання закону та не реалізувати їх в соціальних діях, повсякденному житті. Правосвідомість виникає в результаті цілеспрямованого засвоєння правових норм у якості принципів та основ власної поведінки, через пізнання права та самопримус до його дотримання. Цілеспрямоване засвоєння ідеї права та сенсу позитивного закону, та перетворення його у певні поведінкові форми.

4. Деформація правосвідомості характеризується формуванням у особистості певних ідей, уявлень, поглядів, знань, почуттів і настроїв, переживань і емоцій, які викривлено відображають юридичну дійсність і проявляються у негативному ставленні до діючого права, законності і правопорядку. Основними різновидами деформацій правової свідомості особистості є наступні: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий фетишизм.

1.3. Психологічна характеристика основних компонентів правосвідомості працівника поліції

Серед сучасних українських та зарубіжних авторів, які здійснили істотний внесок у вивчення теоретико-правових і конкретно-юридичних аспектів правосвідомості загалом та працівників правоохоронних органів зокрема, необхідно зазначити наступних, а саме: С. Алексєєва, В. Бабкіна, Р. Байніязова, С. Балабанова, О. Бандурку, М. Гуренко-Вайцман, Ю. Грошевого, С. Гусарєва, О. Джужу, І. Зозулю, А. Комзюк, Р. Калюжного, Д. Керімова, Д. Клімова, М. Козюбру, В. Копейчикова, А. Колодія, О. Костенка, М. Костицького, В. Кудрявцева, В. Кузьмичова, О. Лукашеву, Є. Лук'янчикова, О. Мартиненка, В. Нерсисянца, Ю. Оборотова, В. Олефір, М. Орзіх, В. Селіванова, О. Скакун, Ю. Римаренко, А. Семітка, О. Скрипнюка, С. Сливку, С. Стахівського, Р. Русинова, П. Рабіновича, О. Тихомирова, В. Туманова, В. Чефранова, М. Цимбалюк, О. Цуркан, Ю. Шемшученка та ін.

Правосвідомість правоохоронця відрізняється від правосвідомості інших груп населення за обсягом та глибиною політико-правових знань, навичок та вмінь аналізувати правові проблеми, вирішувати поставлені життям юридичні завдання. Рівень професійної правосвідомості і правової культури працівників поліції (правоохоронних органів) повинні бути вищі за правосвідомість і правову культуру інших громадян. Маючи високий рівень правової свідомості та правової культури, працівники поліції своїм прикладом зможуть підвищити загальний рівень культури суспільства держави, вважає О. Цуркан [345, с. 13].

Про важливість сформованої на достатньому рівні правової культури працівників правоохоронних органів зазначав В. Середнев. Дотримання оперативними працівниками правової культури у взаємовідносинах з особами – є неодмінною умовою професійної діяльності. Невід'ємними компонентами правової культури він вважає глибинні знання, правові цінності та стійкі моральні устої [296, с. 25].

Наявність високого рівня правової культури поліцейського (правоохоронця, юриста) передбачає, що у своїй діяльності вони не виходять за межі професійної етики, не підвладні стороннім міркуванням, окрім поваги до закону [309, с. 139].

Вивченню професійної культури та правосвідомості поліцейського, правоохоронця (юристів) присвячено чимало наукових праць, наприклад М Соколов вважає, що розуміння професійної правової культури сприймається через правову культуру, носієм якої є юристи, які професійно займаються юридичною діяльністю; а соціальна роль професійної правосвідомості виражається через її функції [161, с. 79; 308; 309].

Професійна правосвідомість працівників правоохоронних органів досить часто виступає предметом дослідження у науковій літературі та взаємопов'язана з категоріями «етика працівників правоохоронних органів», «правова культура працівників правоохоронних органів» тощо. Аналізу змісту цих категорій, в тому числі «професійної правосвідомості» присвячені роботи С. Сливки, М. Цимбалюка, О. Цуркан та ін. [229, с. 102].

О. Цуркан у своєму науковому дослідженні зазначає, що правосвідомість працівників правоохоронних органів є важливою складовою їх правової культури, яка виступає єдністю глибоких знань, твердих переконань і свідомої діяльності в режимі принципів, які лежать в основі діяльності поліції України. Принципова особливість правової культури працівників поліції полягає в тому, що їх культура має досягати професійного рівня. Цей особливий рівень формується завдяки безпосередньому, щоденному зіткненню з правовими явищами, що мають місце під час виконання правоохоронцями своїх службових обов'язків [345, с. 9].

Автор наголошує, що особливу роль у формуванні професійної правової свідомості поліцейських відіграють саме повсякденні відносини, учасниками яких виступають поліцейські під час здійснення правозастосовної практики. Постійне застосування норм права у повсякденній діяльності стає фундаментом формування професійної правосвідомості поліцейських. З іншого ж боку,

правосвідомість є результатом відображення чинних правових норм і принципів права, правового порядку, правової діяльності держави та її органів, зокрема правоохоронних, правової поведінки громадян та інших осіб.

Правосвідомість, по суті, є однією з форм професіоналізму працівників поліції (правоохоронних органів) і являє систему правових ідей, поглядів, думок і уявлень як у галузі правотворчості, так і практичного застосування права у житті суспільства [344, с. 66].

На думку Р. Андрусишина правосвідомість працівника поліції формується і розвивається на основі суспільної свідомості та її ідей (філософських, світоглядних, політичних, моральних тощо), які стосуються явищ суспільного життя і характеру дій людей, суспільних відносин, інтересів та потреб, зумовлених економічною і політичною основою суспільства [18, с. 55].

Участь у соціально-правових відносинах породжує те чи інше психологічне сприйняття окремих елементів системи права і права загалом, а це має важливе значення під час формування ціннісного ставлення до права, зміцнення його авторитету в суспільстві, особливо в системі правоохоронних органів [18].

О. Цуркан зауважує, що суспільство очікує від працівників поліції високого рівня правової свідомості, а найголовніше – позитивного ставлення до цінностей, які закріплені в законах та інших нормативних актах, насамперед тих, що стосуються захисту прав, свобод, гідності людей [18, с. 56; 345, с. 14].

В структурі правової свідомості виділяють когнітивний, емоційний і вольовий компоненти, які служать підставою для встановлення трьох основних функцій правової свідомості: пізнавальної, оцінної та регулятивної (Г. Єфремова, О. Ратінов, А. Ярмоленко та ін.). Кожна з функцій має своє поєднання компонентів. Пізнавальна функція висловлює когнітивний компонент правосвідомості, показниками якої в діяльності є юридичні знання і вміння суб'єкта (ідеї). Оціночна функція правосвідомості людини відображає когнітивно-емоційний компонент і виражається в діяльності оціночними думками щодо права та практики його використання. Регулятивна функція

відображає когнітивно-емоційно-вольовий компонент правосвідомості та характеризується правовими установками й орієнтаціями. Правові знання і вміння через правову практику включаються в особистий досвід людини та її діяльності. Правові явища, які вже людина познала співвідносяться з її потребами, інтересами, цілями і, природно, викликають до себе певні відносини. Значущі для особистості правові явища набувають певний сенс, перетворюючись на цінність. Оціночне ставлення до правових об'єктів пізнання і практичної діяльності набуває когнітивно-емоційне забарвлення. У правосвідомості право та його застосування, співвідносяться з інтересами і потребами особистості, розглядаються як певні цінності і викликають до себе ставлення, які можуть не збігатися в різних групах і відхилятися від панування існуючих в суспільстві оцінок. Досвід діяння в правовій сфері є складовою частиною соціального досвіду особистості, індивідуального досвіду, що складається із знання про світ і про самого себе, вміння користуватися цими знаннями як засобами діяльності, особистісних сенсів, установок і стереотипів, що визначають емоційно-ціннісне відношення людини до світу.

Правосвідомість працівників поліції (правоохоронних органів) – це відображення у свідомості професійної групи – персоналу підрозділів Нацполіції – чинного права України, оцінок у правових поняттях і категоріях посадових прав, обов'язків, заборон, дозволів, юридично значущих фактів і видів відповідальності за невиконання або неналежне виконання службового обов'язку, інших урегульованих правом відносин та уявлень про цінність правових приписів. Правосвідомість працівника поліції – це складна, інтегративна особистісно-професійна якість, яка є сукупністю знань законодавства, уявлень про правові явища, правових переконань і суб'єктивних вимог до права та характеризує ставлення поліцейського до правової дійсності, визначає готовність до громадсько-управлінської діяльності ціннісного правового характеру. В умовах побудови правової держави підвищуються вимоги до рівня правосвідомості працівників поліції (правоохоронних органів).

Відповідно до цього, на перший план висувається необхідність постійно підвищувати, розвивати й удосконалювати правосвідомість[344, с. 64].

Професійна правосвідомість юриста, на думку М. Соколова, – це науково обґрунтована, стійка система правових знань, переконань і почуттів, якими він керується у своїй діяльності. Це уявлення про право, що формується у юристів-професіоналів, фахівців-правознавців на основі світоглядної правової ідеології і спеціальних юридичних знань і акумулює юридичну практику, досвід при трансформаційних змінах права, компетентне розуміння всіх сторін його змісту. Суб'єкти даного рівня правосвідомості володіють спеціалізованим, деталізованим знанням чинного законодавства, вміннями і навичками його застосування. Для професійної правосвідомості характерно засвоєння правових знань як системи, розуміння взаємозв'язків різних правових норм, уявлення про вплив права на суспільні відносини, на мотиви поведінки особи у правовій сфері [308, с. 211]. М. Соколов наголошує на акумулюванні юридичної практики та досвіду правозастосовної діяльності.

Наявність високого рівня правосвідомості та правової культури поліцейських є одним із засобів забезпечення ефективності професійної діяльності поліції – дотримання законності та підвищення довіри населення до поліції [323, с. 44].

У своїй дисертації О. Хаврат зауважує, що для того щоб дослідити правосвідомість поліцейських необхідно визначитись з процесом її формування як досить особливої професійної групи людей. «Як відомо, за суб'єктами як носіями певної правосвідомості, правосвідомість може бути індивідуальною, груповою або суспільною. Але поліцейські складають особливу соціальну групу (в широкому розумінні поняття «соціальна група»). Отже, варто звернути увагу і виділити такий окремий вид правової свідомості, як професійна правосвідомість. Саме даний вид правової свідомості є характерним для людей, які виконують правозастосовні та правозахисні функції» [337, с. 26].

Професійну правосвідомість можна визначити як зумовлену специфікою соціальної ролі та юридичної діяльності професійно сформовану систему

правових ідей, поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій, що визначають спосіб життя й мотиви поведінки в службовій сфері представників юридичної професії, зауважує М. Воппенко [75, с. 21].

«Зміст поведінки в службовій сфері також має безпосереднє відношення до рівня правосвідомості особи. Тобто почуття, погляди та ціннісні орієнтири юриста визначають не тільки мотиви поведінки, а й сам зміст поведінки» [377, с. 28].

М. Галківська до структури професійної правосвідомості відносить такі компоненти: «загальна правосвідомість; правова інформаційна культура; внутрішній імператив права. Останній є своєрідним рушієм, началом деонтологічної правосвідомості, тобто внутрішнім ціннісним змістом того чи іншого закону. Щодо конкретних видів професійної (деонтологічної) культури юриста, то до них слід зарахувати: стихійну, коли особа-юрист без правового досвіду потрапляє у певну правову ситуацію; очікувану, коли особа-юрист з наявним досвідом зустрічається з новою проблемою; перманентну, тобто професійну поведінку особи-юриста у більш-менш сталих ситуаціях» [79, с. 55].

За результатами сучасних досліджень та їх аналізу, ставлення суспільства до сучасної поліції не характеризується високим рівнем довіри.

За результатами опитування населення України, проведеного Н. Василюк, ідеальний образ працівника правоохоронця складається з наступних характеристик: професіонал, справедливий, бажає допомагати «простим людям», освічений, працьовитий, чуйний, чесний, сміливий. Такими якостями, як: законослухняність, справедливість, ввічливість, надійність, професіоналізм, врівноваженість, чесність, відповідальність повинен бути наділений сучасний працівник поліції. «Перераховані бажані характеристики (професійні та особистісні) – це саме ті ідеальні якості в образі працівника органів внутрішніх справ, який має всі шанси завоювати громадську та суспільну довіру, на які варто звернути увагу, добираючи кандидатів у Нову поліцію, адже саме поліцейські з наведеними характеристиками є альтернативою колишній міліції та надією на довіру» [60, с. 137-138].

Дослідниця припускає, «що громадська свідомість перебуває у перехідному стані, і перевага довіри чи недовіри залежить від результативності нової реформи правоохоронних органів». Існує певний кредит довіри громадян до працівників правоохоронних органів [60, с. 111].

Р. Кацуба, розглядаючи питання взаємодії поліції з населенням наголошує, що рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності її діяльності та зазначає про актуальність підвищення довіри населення до поліції [143, с. 40].

Насамперед це пов'язано з тим, що метою проведення реформи правоохоронних органів було оновлення персоналу та поборення проявів корупції. При цьому багато новобранців вступило до лав Національної поліції, які вперше зіткнулися зі специфікою правоохоронної діяльності, без спеціалізованої юридичної освіти та накопиченого професійного досвіду. Що в свою чергу негативно відображається на ефективності виконання ними службових обов'язків та виконання покладених на поліцію функцій.

П. Макушев у своєму науковому дослідженні встановлює, що основними чинниками впливу на формування професійної правосвідомості, є освіта та практична діяльність [187, с. 28].

Правосвідомість суттєво впливає на розвиток професійних якостей працівника правоохоронних органів, і в залежності від того високий чи низький рівень розвитку правосвідомості, будуть формуватися професійні якості поліцейського. Більшість якостей обумовлено рівнем правосвідомості, наприклад: погіршення чи покращення таких якостей як повага до прав і свобод людини, дисциплінованість, знання законів, рішучість [322, с. 47].

У своїй професійній діяльності працівники Національної поліції виконують правозастосовні та правоохоронні функції. Виконання покладених на поліцію обов'язків вимагає від правоохоронця знання основ права, знання про існуюче право, його чітке розуміння, вміння якісно та ефективно використовувати ці знання у професійної діяльності. Наявність певної

теоретичної та практичної юридичної підготовки правоохоронців є важливим критерієм щодо характеристики професійної правосвідомості [317, с. 28].

«Як вже зазначалося, ключовими факторами, що впливають на формування правової свідомості, є досить високий рівень індивідуальної правосвідомості, стійка та поглиблена система правових знань, поєднаних із чітким знанням законодавства, та досвід практичної реалізації покладених на працівників поліції обов'язків. Якщо на перші дві групи чинників впливає країна шляхом загальної пропаганди ідеї правової державності та підвищення рівня правосвідомості, то на досвід роботи може вплинути лише час. Тобто підвищення рівня професійної правової свідомості працівників Національної поліції можливе лише з плином часу» так вважає О. Хаврат [337, с. 29].

На думку В. Батуркіна, досвід може стати причиною нівелювання правомірної поведінки, що значно знизить рівень довіри до працівників поліції, а також знизить рівень їх правосвідомості. Він зауважує, що професійній правосвідомості правоохоронців загрожує стереотипізація (стійке, стандартизоване ставлення правоохоронця до тих чи інших правових явищ, суб'єктів права, яке сформувалося під впливом накопиченого досвіду та існуючих умов) [34, с. 19].

М. Карєва розглядає питання щодо регулятивного впливу правосвідомості на поведінку людини. Вона виділяє її регулятивну функцію і її причинно-наслідковий зв'язок з правовою поведінкою. На її думку, правосвідомість суспільства має вирішальний вплив на мотиви поведінки людей. Аналізуючи мотиви поведінки людей необхідно враховувати не лише всю систему суспільних відносин, а й насамперед рівень їх правосвідомості [141, с. 123]. Виходячи з цього, професійну правосвідомість працівника поліції можна вважати результатом розвитку загальної правосвідомості суспільства, яка сформувалася на певному етапі розвитку.

Поліція в країні є органом, який спрямований забезпечувати та захищати права людей, підтримувати належний рівень правопорядку та громадської

безпеки, тобто виконання правоохоронної функції є основою усієї діяльності цього органу.

Працівник поліції – це особа, яка має професійно виконувати свої службові обов'язки і часто ставити інтереси суспільства вище своїх власних задля ефективної правозастосовної діяльності. Професійна правова культура поліцейського має низку специфічних ознак, що обумовлюється такою особливістю професійної діяльності, яка полягає не лише в підвищенні рівня правової культури самого себе, але і підвищення рівня правової культури та правової свідомості суспільства в цілому.

Сучасна дослідниця О. Хаврат зазначала, що особливе місце у формуванні правової культури особи взагалі та правової культури поліцейського зокрема посідає визначення його правового статусу. У поліцейського, який безпосередньо виконує низку правоохоронних функцій та наділений спеціальними правами, формування правової культури пов'язано не тільки з повсякденним дотриманням правових приписів, а і з безпосередніми правозастосовними функціями, які визначені його правовим статусом [337, с. 212].

О. Хаврат вкотре наголошує, що Законом України «Про Національну поліцію» окреслено перелік обов'язків поліцейського (неухильно дотримуватися положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, та Присяги поліцейського; належно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва; поважати і не порушувати прав та свобод людини), а права поліцейського, як це було в Законі України «Про міліцію», не визначені [337].

У своєму дослідженні Ю. Коваленко зазначає, що структурно правовий статус складається з повноважень, спеціальних прав та обов'язків, виділених за ознакою службового становища. Отже, даний правовий статус є комплексною категорією, яка акумулює одночасно ознаки кількох видів спеціальних статусів: державних службовців, посадових осіб, представників влади. Найважливішою

ознакою повноважень, що забезпечує їхню реалізацію, є владність [147, с. 13]. Проте саме владність може виступати як мотивуючим чинником формування високого рівня правової культури та правосвідомості, так і дестабілізуючим, який може породжувати почуття вседозволеності у працівників поліції.

Правовий статус поліцейського визначає межі можливої та належної його поведінки під час виконання службових завдань. Реалізація службових завдань у рамках, визначених нормативними вимогами, є основою для формування високого рівня правової свідомості оохоронців. Проте навмисне ухилення від виконання встановлених законом повноважень та обов'язків є рушійною силою до формування абсолютно протилежного явища – правового нігілізму. Аналізуючи правовий статус поліцейського в контексті формування правової культури особи, науковці роблять висновок, що повноваження, обов'язки, права поліцейського та гарантії їх реалізації є основою для формування високого рівня його професійної правосвідомості та правової культури [337].

Не можна недооцінювати у досліджуваній площині й значення юридичної освіти як сукупності знань про правову дійсність і навичок для реалізації практичної юридичної діяльності. Сучасний стан справ щодо підготовки працівників поліції такий, що кандидату на посаду поліцейського мати юридичну освіту не обов'язково. Науковці вважають, що у такому разі професійна правосвідомість і правова культура не має свого головного підґрунтя – юридичних теоретичних знань. Спеціалісти, які не мають юридичної освіти, а опановують її в процесі практичної діяльності і досягають певного рівня професійної правосвідомості і правової культури, сьогодні у переважній більшості не можуть задовольняти потреби суспільства. Рівень юридичної освіти носіїв професійної правосвідомості вимагає якісної зміни за допомогою обов'язкового навчання в системі навчальних закладів МВС України [122, с. 63–64].

До поліцейських, через виконання широкого кола повноважень (превентивна і профілактична діяльність; виявлення, припинення, розслідування кримінальних та адміністративних правопорушень; забезпечення публічної

безпеки та порядку; регулювання дорожнього руху і контроль за дотриманням Правил дорожнього руху тощо), висуваються підвищені вимоги. Необхідно не тільки знати і вміти застосовувати норми права, але й мати спеціальну правову освіту, бути висококваліфікованим працівником із високим рівнем правосвідомості та правової культури [18, с. 46].

Дослідниця Я. Посохова [259, с. 32] окреслила структурні елементи професійної ідентичності, які формують професійну свідомість:

- усвідомлення своєї приналежності до професійної групи;
- співвідношення свого рівня знань з більш досвідченим взірцем, усвідомлення ступеню своєї значимості в професійній групі, знання про свої сильні та слабкі сторони, про можливі шляхи вдосконалення, про потенційні успіхи та невдачі;
- уявлення про своє майбутнє [259, с. 32].

Н. Безгіна висловлює думку про те, що дослідження правової ідентичності доцільно висвітлити насамперед в психологічному аспекті. Вона вказує на необхідність вивчення правових уявлень громадян, які є показником зрілого суспільства; правової культури та правового виховання громадян, такі в свою чергу забезпечують реалізацію прав і свобод громадян. На її думку в процесі правової соціалізації у особистості формуються уявлення про себе як суб'єкта правових відносин [36, с. 303].

Також, очевидною є потреба наявності правового розвитку в професійній діяльності правоохоронців на етапі підготовки та на самих ранніх етапах професійної діяльності особистості як передумови і необхідної умови розуміння правової дійсності. Правовий розвиток є компонентом правової соціалізації особистості та посідає важливе місце у структурі юридичної професії. Правова соціалізація супроводжується усвідомлюваною потребою самовдосконалення за допомогою права, яка в індивідуальному мисленні асоціюється, насамперед, із правами та свободами. Для правоохоронця актуальність правової ідентичності як досягнутого стану юридичного самовизначення визначається в усвідомленні та сприйнятті цінності права у власний внутрішній світ.

Професійна соціалізація є важливою передумовою формування професійної ідентичності працівника поліції. Я. Посохова визначає правову ідентичність як стан та поведінку особистості, які характеризуються юридичним самовизначенням в категоріях прав, свобод, обов'язків і відповідальності, що сприймаються як правові цінності та характеризується приналежністю до певної соціальної групи, яка має специфічний правовий статус [259].

Вивченням проблеми правосвідомості та правового розвитку особистості, поряд з вивченням факторів протиправної поведінкою та соціальних уявлень суспільства, займалися такі вчені, як О. Гулевич, Р. Бірюков, Г. Єфремова, О. Ратінов, Л. Ясюкова, J.L. Tapp, F.J. Levine, L. Kohlberg) [111, с. 28; 259, с. 28].

Л. Ясюкова вважає, що правосвідомість є частиною буденної свідомості; становлення правосвідомості триває стихійно, її внутрішня структура може бути суперечлива та містить в собі раціональні та емоційні компоненти. Психологічний зміст правосвідомості має у своїй основі моральні установки. Вивчення психологічного змісту правосвідомості не повинно обмежуватися рамками ціннісно-етичного підходу. Вона виділяє три відносно самостійні сфери функціонування правосвідомості: побутову, професійно-ділову і соціально-громадянську. Пропонована модель дозволяє виявити повсякденні уявлення окремих соціальних спільнот і громадян у цілому стосовно правового регулювання, менталітету, традицій, моральних та етичних норм [389, с. 4].

Правосвідомість, яку вивчають з точки зору глибини відображення правових явищ, складає два рівня: правосвідомість буденна та правосвідомість теоретична. За широтою розповсюдження різних видів відображення правосвідомість характеризується як масова, спеціалізована, локальна. По відношенню її належності до певних суб'єктів розрізняють: правосвідомість суспільства, груп, індивідів.

У наукових джерелах поширене розуміння професійної правосвідомості як однієї з колективних форм правосвідомості, носієм якої є правоохоронці і яка становить систему правових поглядів, знань, почуттів, ціннісних орієнтацій та інших структурних утворень правосвідомості людей, що професійно виконують

правоохоронну діяльність, яка потребує спеціальної освітньої і практичної підготовки [345, с. 12].

Питання професійної правосвідомості є предметом особливої уваги ще й тому, що рівень правосвідомості працівників правоохоронних органів належить сьогодні до ключових суб'єктивних чинників, що визначають рівень захисту особи, суспільства і держави від антигромадських посягань. Працівники правоохоронних органів повинні володіти спеціальними знаннями права й навичками його службового використання. Отже, без знання права та здатності до його точного застосування, без уміння захищати права й інтереси громадян, суспільства і держави від порушення законів, без здатності та уміння розкривати злочини, збирати докази, необхідні для подання до суду, працівнику правоохоронних органів не можна успішно виконувати свої функціональні обов'язки [344, с. 68].

Ефективна професійна діяльність співробітників поліції є неможливою без сформованої високого рівня правосвідомості. Правові знання, правова інтуїція, правові установки та цінності – це специфічні елементи правосвідомості, котрі відіграють важливу роль у процесі виконання працівниками поліції службових обов'язків. Сформована професійна правосвідомість працівників поліції (правоохоронних органів) виступає необхідною умовою ефективності, доцільності та законності реалізації правоохоронної діяльності [229, с. 109].

Обов'язковими складовими професійної правосвідомості правоохоронців О. Бойков вважає знання законодавства та теоретичних основ юридичної науки; переконаність у цінності права як основи волі та справедливості; вміння користуватися правовим інструментарієм [234, с. 78].

М. Соколов визначає професійну правосвідомість як явище, що припускає первинний запас правових знань, високий рівень розвитку правових почуттів, сформованість правових установок, наявність стійких стереотипів соціально активної правомірної поведінки, яка відповідає соціальним очікуванням, покладеним на неї, та нормативним вимогам, що висувають до її носія як суб'єкта професійної юридичної діяльності [161, с. 79].

Оскільки ефективність діяльності правоохоронця полягає у знанні та у розумінні права, у безумовній законослухняності, позитивному відношенні до правових явищ. А саме передбачає наявність у особистості правоохоронця сформованих правових переконань та звичок безумовного дотримання вимог законності; глибокого розуміння принципів та інститутів права, віру в їх справедливість; нетерпимість до будь-яких порушень права; стійких звичок виконання правових норм; загостреного почуття справедливості, законності [368, с. 121].

У здійсненні професійних повноважень поліцейського, правоохоронця (юриста) закладено великий моральний потенціал, оскільки його діяльність пов'язана з інтересами суспільства, забезпеченням охорони прав та інтересів громадян. Від результатів юридичної діяльності залежить так зване добре ім'я, честь та гідність громадян, воля та добробут його родини. Саме тому до представників юридичної професії висуваються підвищені моральні вимоги.

О. Герасимів вважає, що професійна правосвідомість є головним інструментом поліцейського (правоохоронця), й стверджує: «Формування фахової правосвідомості працівника органів внутрішніх справ пов'язане із об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що мають вплив на його правосвідомість до об'єктивного чинника ми відносимо середовище функціонування правосвідомості. Правове виховання – чинник суб'єктивного характеру» [80, с. 82].

В. Трофименко у своїй роботі розглядає нову поліцію України у контексті правового виховання. Порівнюючи закон України «Про міліцію» із законом України «Про Національну поліцію», вчений зауважує, що новий Закон вже не наголошує на збройному статусі оновленої правоохоронної структури, а вимагає від українського правоохоронця скоріше миротворчої функції, яка буде спрямована на захист і охорону громадян. Це потребує від поліцейського певних особистісних характеристик, які будуть забезпечувати ефективну співпрацю правоохоронних органів з населенням, формуючи тим правову культуру серед населення та позитивний імідж поліцейського [326, с. 75].

На думку О. Цуркан для працівників правоохоронних органів їх професійна правосвідомість є основною умовою успішної й ефективної реалізації службових завдань і персоналізації внутрішньосистемних управлінських відносин. Передумовою вдосконалення діяльності правоохоронних органів України є висока професійна правосвідомість працівників. Вона реалізується не тільки через досконале знання правових норм, але й внутрішнє ототожнення з ними. Важливою є здатність на високому професійному рівні тлумачити й відповідально оцінювати будь-який випадок порушення правових норм [346, с. 24].

Психологічний складник правосвідомості (пізнавальна, оцінна і регулятивна складові) повною мірою відноситься до професійної правосвідомості. Порівняно з буденною правосвідомістю, у професійній правосвідомості особливий акцент робиться на пізнавальний складник, тобто на знання права й уміння його виконувати, застосовувати й охороняти [346, с. 24].

Аналізуючи функціональну структуру та компоненти правосвідомості, дослідники зазначають про принцип діяльнісного підходу, який полягає в тому, що свідомість формується в процесі та результаті діяльності й проявляється та реалізується в ній. Таким чином структура правосвідомості також може бути пізнана за результатами її функціонування, кінцевим її продуктам [262].

Особливості правосвідомості працівників поліції визначаються станом правових знань, умінь і навиків, що визначають правовідносини, соціально-правові установки та орієнтації, відчуття й звички, правовий світогляд і правову культуру. Правові знання працівників правоохоронних органів охоплюють відомості про правову діяльність, які у процесі професійної службової діяльності стають формою правової свідомості. Правомірне поведінка працівника поліції (правоохоронних органів) щодо підтримання правопорядку, розвиток позитивних правових навичок, установки на правомірну поведінку і відносини неможливі без формування глибокого й точного знання закону. Чим об'ємніше професійні пізнання у галузі права, тим вища юридична майстерність працівника поліції та його керованість. Без знання й розуміння працівниками

поліції (правоохоронних органів) правових норм неможлива обґрунтована, точна і правильна оцінка ними правових явищ, формування ціннісних установок та орієнтацій, адекватних їх службовій діяльності [346, с. 22, 23].

Правові знання виконують важливу роль не тільки для підвищення загальної правової культури, але передусім для вироблення й ухвалення правильних рішень, вибору правомірної лінії поведінки у найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Показником сформованості правових знань і умінь є здатність переносити їх на рішення різних варіативних завдань, з якими зіштовхуються співробітники правопорядку, приймаючи рішення у тій чи іншій ситуації. Участь у правових відносинах породжує певне психологічне сприйняття до окремих елементів системи права і до права в цілому, а це має важливе значення при формуванні ціннісного ставлення до права, зміцнення його авторитету в суспільстві, особливо в системі соціального управління.

Із набуттям правових знань у працівників поліції (правоохоронних органів) відбувається формування соціально-психологічних і поведінкових компонентів, вироблення правових установок, певного ставлення до недосконалості правової системи, або можливостей ухиляння від юридичної відповідальності.

Будь-яка соціальна діяльність здійснюється на основі знань про її об'єкти та умови. Правова підготовка не обмежується тільки формальними юридичними знаннями. Можна володіти ними, але не вміти ними користуватися. Вміння користуватися, застосовувати знання щодо права залежать від досвіду людини, а також від деяких психічних процесів та індивідуальних властивостей.

Систему цінностей працівника правоохоронних органів не можна уявити без визнання ним цінності таких понять, як «справедливість», «свобода», «законність», а також «совість». Для працівника правоохоронних органів потрібно не абсолютизувати суворість і жорстокість, не перебільшувати ролі своєї професії й не забувати власного суспільного обов'язку, бути готовим визнавати недостатність своїх знань, власні помилки. Статус цінностей є одним

з обов'язкових передумов ефективної роботи співробітників правоохоронних органів [229, с. 108].

«Юрист – це та людина, яка забезпечує та захищає справедливе у всіх відносинах рішення. Звідси й найвища та всеосяжна якість будь-якого юриста – служіння принципу справедливості» [309, с. 145].

Метою будь-якої діяльності правоохоронних органів є збереження й затвердження добра у формі справедливості, любові, гуманності, обов'язку й протистояння злу у формі асоціальної протиправної поведінки [229, с. 108].

Чесність та правдивість допомагають юристу налагоджувати контакт та взаєморозуміння з людьми, розбиратися у мотивах їх вчинків та дій, відчувати їх настрої та розуміти їх психологію. Викликає загальну довіру до юриста, названі принципи слугують своєрідним гарантом його успішної професійної діяльності. Чесність та правдивість тісно пов'язані з такими нормами професійної етики юриста, як доброзичливість та чуйність [309, с. 152].

Правосвідомість джерело правової активності людини та внутрішній регулятор юридично значущої поведінки [275, с. 56].

Самоконтроль, як контроль над власною поведінкою, ґрунтується на внутрішніх затверджених правилах поведінки, на особистісних принципах поведінки [356, с. 362].

Особливе значення має розвинутий внутрішній самоконтроль, який представляє з себе притаманний духовному світу індивіда соціально-психологічний механізм вольових дій та вчинків, які розкривають особливу якість особистості – «її здатність до саморегуляції» [110, с. 22].

На думку А. Романової поняття правосвідомості позитивно пов'язано з такими особистісними рисами як конформність та організованість. Поняття воля сприймається як свавілля особистості, що негативно впливає на правосвідомість. [279, с. 93].

Зв'язок правосвідомості з моральними рисами особистості зазвичай проявляється в єдності правових і моральних оцінок. Правосвідомість розширює

коло соціальних знань особистості, сприяє осмисленню сутності соціально-економічного ладу, що визначає в кінцевому рахунку правову надбудову.

До основних категорій відносяться поняття «обов'язок», «гідність», «совість», «честь» та «щастя». Ці поняття мають довгу історію, вони розроблялися в різних етичних теоріях та вченнях.

Обов'язок – буквально означає певне коло професійних і громадських обов'язків при виконанні своїх обов'язків, що склалися на основі професійних чи суспільних відносин. Поняття «обов'язок» досить ємне. Щоб вірно виконати обов'язок, його необхідно до кінця усвідомити, в результаті чого у людини з'являється обґрунтована потреба виконувати свої обов'язки. Виконання боргу нерозривно пов'язане з моральними якостями особистості, з рівнем суспільної свідомості.

Від поняття «обов'язок» невід'ємне поняття «честь». Це поняття в найбільш загальному вигляді відображає суспільне значення людини (як особистості, громадянина, майстра своєї професії тощо).

Правосвідомість працівників поліції (правоохоронних органів) нерозривно пов'язана з професійною етикою правоохоронця, яка містить категорії професійний борг, гідність та честь, професійна чесність [30, с. 7].

З почуттям обов'язку, честі та особистісної гідності тісно пов'язане поняття совісті. У розумінні совісті, на відміну від інших категорій моралі, представлена внутрішня моральне самосвідомість, усвідомлення моральної відповідальності людини за свою поведінку, оцінка своїх думок, почуттів і вчинків згідно з діючими в суспільстві моральними нормами. Совість – це внутрішній моральний суддя людини. Совість поєднується з такими соціальними цінностями, як чесність і правдивість, справедливість і моральна чистота, повага прав інших людей і своїх обов'язків.

Отже ефективна професійна діяльність співробітників поліції (правоохоронних органів) є неможливою без сформованості у них високого рівня правосвідомості. Правові знання, правова інтуїція, правові установки та цінності – це специфічні елементи правосвідомості, котрі відіграють важливу

роль у процесі виконання працівниками поліції службових обов'язків. Сформована професійна правосвідомість працівників поліції (правоохоронних органів) виступає необхідною умовою ефективності, доцільності та законності реалізації юридичної діяльності. Практична діяльність працівників поліції відзначається істотним впливом на їхню правосвідомість – певною мірою негативним, що зумовлює потребу розроблення системи заходів для його нівелювання [229, с. 109].

Якісне, неухильне та відповідальне виконання працівниками правоохоронних органів покладених на них обов'язків залежить від багатьох складових: мотивації до служби, індивідуально-психологічних властивостей та якостей особистості працівника правоохоронних органів, інтелектуальних здібностей, професійної компетентності, а також правової культури та правосвідомості правоохоронця.

Світогляд – це система поглядів на об'єктивну реальність, що оточує людину.

Ідеал – це вища мета свідомих активних устремлінь особи. Часто ідеали виражаються в конкретних образах.

Переконання визначається поєднанням світогляду з прагненням до його здійснення, готовністю боротися за нього. У структуру переконань входять компоненти мислення, емоцій і волі.

Якості та форми спрямованості пов'язані з досвідом та знаннями, навичками, вміннями та звичками даної особистості. Ця підструктура визначає рівень розвитку особистості.

Про необхідність акцентувати уваги на спеціальному навчанні ефективним технологіям взаємодії з різними категоріями населення шляхом формування певного рівня правової культури у майбутніх працівників правоохоронних органів зазначали Ю. Калягін, С. Єніколопов [138].

Н. Бараннікова процес правового виховання, а саме виховання працівників правоохоронних органів, характеризує за такими принципами: державно-патріотично-професійна спрямованість; виховання в процесі професійної

діяльності; комплексність у підході до виховання працівників правоохоронних органів; вимогливе та поважне ставлення відповідно закону до особистості, ґрунтуючись на позитивному; індивідуальний та диференційний підхід; узгодженість та єдність у вихованні [30, с. 8].

Правове виховання та правове навчання тісно пов'язані між собою. Процес виховання не може проходити без навчання, а навчання певним чином дає розвивальний та виховний ефект. Вельми умовно розрізняють виховання та навчання за сферою впливу особистість: виховання впливає в основному на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання – на когнітивно-раціональну, з метою інформаційно-ознайомчого впливу на людину. Ціннісний, емоційно-вольовий вплив в свою чергу дуже сильно обмежений реальною правовою практикою, оскільки неможливо виховати у людини повагу до тих цінностей, які відсутні в суспільній свідомості і діяльності людей, але проголошуються на словах, в порожніх деклараціях і демагогічних заявах (як політичними лідерами перед населенням, так і простими вихователями та вчителями перед дітьми і юнацтвом) [312].

Слід зазначити, що аналізуючи проблему формування та розвитку професійної правосвідомості неможливо обійти феномен деформації, наслідки якої дезорієнтують формування правосвідомості всіх соціальних груп та можуть призвести до важких юридичних наслідків окремо для людей так й суспільства в цілому.

Деформованій правосвідомості притаманне принципово викривлене уявлення про цінність права або зовсім його неприйняття, а також викривлення мотиваційної складової особистості. Деформацію професійної правосвідомості правоохоронців можна визначити як негативні зміни особистості представників юридичної професії, які викликані негативним впливом на психіку правоохоронця травмуючих факторів, пов'язаних з особливостями професійної діяльності та неможливістю збереження цілісності та узгодженості у структурі правосвідомості цінностей, установок, мотивів, орієнтацій.

Правові цінності та ідеали, а також вольові та мотиваційні елементи в

структурі професійної правосвідомості є головними орієнтирами особистісного та професійного розвитку правоохоронця, деструктивні процеси в них призводять до падіння рівня професійної правосвідомості та правової культури.

Один із факторів, що впливає на виникнення професійної деформації дослідники виокремлюють тривале здійснення професійної діяльності, сполучене з постійно виникаючими фактами негативного впливу, що призводить до змін у свідомості особистості. На думку вчених, у професійній діяльності з одного боку відбувається посилення та інтенсивний розвиток тих якостей, які сприяють вдалому здійсненню професійної діяльності, з іншого боку – зміна, придушення й навіть руйнування тих структур, які не задіяні в цьому процесі.

Дослідниця М. Гусарова припускає, що в результаті деформації професійної правосвідомості ураженими стають, насамперед, галузі соціальної та комунікативної діяльності. У галузі соціальної діяльності серед загальних якостей негативному впливу піддаються такі, як: патріотизм, гуманність, чесність, принциповість [102, с. 300].

Серед соціальних якостей під негативним впливом виявляються: прагнення до істини, справедливості, професійна гордість, професійна етика.

Руйнування у комунікативній діяльності будуть сполучені з пригніченням чуткості. У особистості правоохоронця під впливом вищевказаних процесів з'являються такі негативні якості: стійка підозрілість, упередженість, високомірність, черствість, грубість, психологічна інерція, зниження самокритичності, підвищена віра у власний досвід [228, с. 104].

М. Матузов, М. Марченко, В. Туманов та інші у правовій науці виокремлюють основні типи професійної деформації: правовий інфантилізм, правовий нігілізм та правове переродження.

О. Чудінов надає характеристику зазначеним типам професійної деформації. Правовий інфантилізм характеризується незрілістю у розвитку правової свідомості, несформованістю чи недостатністю правових знань та установок, а також небажанням посягати сутність та зміст правових норм, які не

дозволяють людині оцінити до кінця ступінь власної відповідальності за вчинки. Існує точка зору, що правовий інфантилізм є найбільш м'якою формою викривлення правосвідомості, сутність якої полягає «у розпливчатості», неповноті, пробільності у правових знаннях [355, с. 51].

Правовий нігілізм – полягає у запереченні або недооцінці права як важливого елементу системи соціального контролю, а також установці на використання не правових засобів при вирішенні правових питань [319, с. 52].

Правове переродження – уявляє собою крайню ступінь викривлення правосвідомості, яка характеризується переходом від правомірної поведінки до протиправної [355, с. 52].

Особливістю цієї форми є, на думку дослідників, усвідомлення протиправної поведінки з початковою установкою на здійснення/скоєння злочину. У даному випадку йдеться о цілковитій реформованості мотиваційної складової правосвідомості особистості.

С. Захарцев [126, с. 337] за результатами дослідження до трьох зазначених типів деформації правосвідомості додає четвертий тип – «правовий цинізм», який полягає у тому, що правоохоронець вважає за необхідне дотримання законів усіма, окрім самого себе.

В. Медведєв за результатами досліджень професійної деформації правоохоронців виокремлює такий комплекс змін в структурі особистості: гіпертрофія професійних якостей (пильність–підозрілість, впевненість–самовпевненість тощо); актуалізація та розвиток негативних рис (жорстокість, цинізм, вседозволеність); пригнічення та гіпертрофія другорядних якостей особистості; спотворене співвідношення окремих якостей та груп [197, с. 15].

Аналізуючи чинники та фактори, які викликають виникнення та розвиток деформації правосвідомості та правової культури в цілому, в тому числі професійної субкультури працівників правоохоронних органів, слід зазначити їх багатолікість.

Так, на думку В. Кудрявцева [166, с. 168] такими чинниками виступають:

- деформація системи потреб;

- деформація прийняття рішень;
- деформація самоконтролю.

А. Долгова, аналізуючи проблему деформації правової поведінки, зазначає, що чинники цього явища слід шукати у системі ціннісних орієнтацій, поглядів та соціальних установок, тобто у змістовній стороні свідомості. Автор припускає, що саме у координатах ціннісно-нормативної системи особистості та соціального середовища, їх взаємодії необхідно шукати безпосередні чинники правомірної та неправомірної поведінки протиправної [106, с. 37].

У якості мір, спрямованих на усунення цього явища вченими виокремлюється вплив системи виховання як сукупності цілеспрямованих засобів соціалізації. З метою зміну внутрішньої мотивації та формування соціально схвалені потреби. В. Кудрявцев пише, що в системі потреб особистості зазвичай є нормальні елементи, спираючись на які можна виправити та перевиховати людину [166, с. 166].

Узагальнюючи вищенаведене можна констатувати наступне:

1. Правосвідомість є однією з форм професіоналізму працівників поліції і являє систему правових ідей, поглядів, думок і уявлень як у галузі правотворчості, так і практичного застосування права у житті суспільства. Суб'єкти правосвідомості володіють спеціалізованим, деталізованим знанням чинного законодавства, вміннями і навичками його застосування. Для професійної правосвідомості характерно засвоєння правових знань як системи, розуміння взаємозв'язків різних правових норм, уявлення про вплив права на суспільні відносини, на мотиви поведінки особи у правовій сфері.

2. Поліцейським, які виконують правозастосовні та правозахисні функції, притаманний окремий вид правової свідомості, а саме професійна правосвідомість. Професійну правосвідомість можна визначити як зумовлену специфікою соціальної ролі та юридичної діяльності професійно сформовану систему правових ідей, поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій, що визначають спосіб життя й мотиви поведінки в службовій сфері представників правоохоронних органів.

3. Професійна правосвідомість для працівників правоохоронних органів України є однією з основних умов успішного і ефективного виконання службових обов'язків та персоналізації внутрішньосистемних управлінських відносин. Передумовою вдосконалення діяльності правоохоронних органів України є висока професійна правосвідомість працівників поліції, яка реалізується через чітке і глибинне знання правових норм та внутрішнє ототожнення з ними; проявляється у зданості на високому рівні тлумачити й відповідально оцінювати будь-який випадок порушення правових норм.

4. Формування правосвідомості поліцейського відбувається завдяки безпосередньому, щоденному зіткненню з правовими явищами, що має місце під час виконання правоохоронцями своїх службових обов'язків. Підвищення рівня професійної правової свідомості працівників Національної поліції можливе лише в процесі тривалого часу та набуття професійного досвіду. Водночас, професійний досвід може стати й причиною нівелювання правомірної поведінки поліцейського (виникнення професійних стереотипів). Стереотипізація – стійке, стандартизоване ставлення юриста-практика до тих чи інших правових явищ, суб'єктів права, яке сформувалося під впливом накопиченого досвіду та існуючих умов (обвинувальний ухил, презумпція власної непогрішності, орієнтація на посилення покарань, стереотип секретності і закритості тощо).

5. Правова підготовка не обмежується тільки формальними юридичними знаннями. Вміння користуватися, застосовувати знання щодо права залежать від досвіду людини, а також від її індивідуально-психологічних особливостей. Правове виховання та правове навчання тісно пов'язані між собою. Процес виховання не може проходити без навчання, а навчання певним чином дає розвивальний та виховний ефект. Вельми умовно розрізняють виховання та навчання за сферою впливу особистість: виховання впливає в основному на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання – на когнітивно-раціональну, з метою інформаційно-ознайомчого впливу на людину.

6. Деформацію професійної правосвідомості правоохоронців можна визначити як негативні зміни особистості представників юридичної професії, які викликані негативним впливом на психіку правоохоронця травмуючих факторів, пов'язаних з особливостями професійної діяльності та неможливістю збереження цілісності та узгодженості у структурі правосвідомості цінностей, установок, мотивів, орієнтацій. Один із факторів, що впливає на виникнення професійної деформації дослідники виокремлюють тривале здійснення професійної діяльності, сполучене з постійно виникаючими фактами негативного впливу, що призводить до змін у свідомості особистості. Аналізуючи чинники та фактори, які викликають виникнення та розвиток деформації правосвідомості та правової культури правоохоронців, в тому числі професійної субкультури працівників правоохоронних органів, слід зазначити їх багатолітність. Серед них основними виступають: деформація системи потреб; деформація прийняття рішень; деформація самоконтролю.

Висновки до розділу 1

1. Категорія правосвідомості має досить широку інтерпретацію в наукових дослідженнях. Зазначена багатолітність за тлумаченням змістовності та структури обумовлена різними чинниками, а саме: обумовленість генезису цієї категорії історичними, економічними та соціальними умовами в конкретному суспільстві; детермінація змістовного наповнення цієї категорії результатом взаємодії емоційного та когнітивного в окремій особистості й об'єктивного правового устрою держави; існування особливостей процесу соціалізації в конкретний культурно-історичний період часу розвитку людства та суспільства загалом. Для сучасного вивчення правосвідомості в предметному полі психології є характерним розрив між теоретичним аналізом цього феномену та його емпіричними дослідженнями. Основними причинами такого стану є: вивчення феноменів, які відносяться до галузі правосвідомості в рамках традиційних соціально-психологічних теорій; аналізом правосвідомості як

системи аттitudів; нескоординованістю зусиль представників різних наукових галузей (філософії, права та психології).

2. Правосвідомість особистості розглядається як узагальнюючий та інтегруючий феномен соціальної дійсності людини. Він узагальнює сукупність внутрішніх психічних умов (праворозуміння, правові цінності, установки, мотиви, правові почуття, воля тощо), що створюють основу для спрямованості правової поведінки, ставлення до правової дійсності та усвідомленої реалізації правослухняної поведінки людини. У свою чергу на готовність або неготовність, здатність або нездатність до правомірної соціально-активної поведінки особистості, впливають зовнішні конкретні соціальні умови мікросередовища, історичні особливості стану суспільства і держави, культури в їх взаємозв'язку.

3. Формування правової свідомості відбувається під впливом двох тенденцій: тенденції до уніфікації та тенденції до диференціації. Тенденція до уніфікації це збіг оцінок і установок більшості. Тенденція до диференціації виражається в явищах більш-менш істотних, але завжди в статистично значущих відхиленнях від загального, типового рівня соціально-позитивних моральних і правових.

4. Правосвідомість особистості може мати різні рівні розвитку: на елементарному рівні індивідуальна правосвідомість виявляється в узгодженні конкретної правозначущої діяльності з емпіричними уявленнями особи про норми правомірної поведінки; більш високий рівень індивідуальної правосвідомості має прояв в усвідомленні особистістю складних правових ситуацій, правових інститутів, правового статусу особистості у суспільстві; вищий рівень індивідуальної правосвідомості, що характеризується сукупністю компетентних уявлень про правову систему, усвідомлення соціальної значимості права, оцінкою його сутності, оволодінням правовою ідеологією.

5. Правосвідомість працівника поліції – це складна, інтегративна особистісно-професійна якість, яка є сукупністю знань законодавства, уявлень про правові явища, правових переконань і суб'єктивних вимог до права та характеризує ставлення поліцейського до правової дійсності, визначає

готовність до діяльності ціннісного правового характеру. В умовах побудови правової держави зростають вимоги до рівня правосвідомості працівників поліції. Відповідно до цієї тенденції, актуалізується необхідність постійного підвищення, розвитку й удосконалення правосвідомості поліцейського в сучасних умовах.

6. Постійне застосування норм права у повсякденній діяльності стає фундаментом формування професійної правосвідомості поліцейських. З іншого ж боку, правосвідомість є результатом відображення чинних правових норм і принципів права, правового порядку, правової діяльності держави та правоохоронних органів, правової поведінки громадян та інших осіб.

7. Основними чинниками, що впливають на формування професійної правосвідомості, є освіта та практична діяльність. Сучасні вимоги до кандидата на посаду поліцейського не передбачають обов'язкову наявність юридичної освіти. Таким чином, професійна правосвідомість і правова культура поліцейського не має свого головного підґрунтя – юридичних теоретичних знань. Спеціалісти, які не мають юридичної освіти, а опановують її в процесі практичної діяльності і досягають певного рівня професійної правосвідомості і правової культури, сьогодні у переважній більшості не можуть задовольняти потреби суспільства. Рівень юридичної освіти носіїв професійної правосвідомості вимагає якісної зміни за допомогою обов'язкового навчання в системі навчальних закладів МВС України.

8. В результаті деформації професійної правосвідомості поліцейського ураженими стають насамперед галузі соціальної та комунікативної діяльності. Серед загальних якостей негативному впливу піддаються такі, як: патріотизм, гуманність, чесність, принциповість, прагнення до істини, справедливості, професійна гордість, професійна етика.

РОЗДІЛ 2.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Результати дослідження було розподілено на три групи за стажом служби у правоохоронних органах. До складу першої групи увійшли працівники, які працюють у поліції не більше 3-х років. Другу групу – поліцейські, які мають стаж роботи у правоохоронних органах від 3 до 10 років. Третя група сформована за стажом роботи від 10 років та більше.

Вік респондентів – від 25 до 37 років. З числа опитаних поліцейських 64 % вказали, що мають вищу юридичну освіту, інші 36 % – не мають (на момент опитування) юридичної освіти (див. табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл груп респондентів з різним стажом роботи у правоохоронних органах за фаховою освітою

Групи респондентів	Наявність юридичної освіти	Відсутність юридичної освіти
	Кількість осіб	Кількість осіб
1 (до 3-х років)	16 (33 %)	32 (67 %)
2 (від 3 – до 10)	42 (64 %)	24 (36 %)
3 (від 10 років)	60 (86 %)	10 (14 %)
Загалом	118 (64 %)	66 (36 %)

Найбільша кількість поліцейських з вищою юридичною освітою виявлено у 3 групі (86 %). Переважна більшість поліцейських 2 групи (64 %) також мають вищу юридичну освіту. А у 1 групі лише третина поліцейських (33 %) здобули вищу юридичну освіту.

2.1. Соціокультурні та правові чинники формування правосвідомості поліцейського

З метою дослідження особливостей самосприйняття поліцейськими права було проведено анкетування (анкета № 1 «Вивчення особливостей самосприйняття права поліцейськими» (Додаток А)). Анкетування проводилось за розробленою анкетною, яка передбачала відповіді закритого типу. Отримані відповіді респондентів на кожне запитання були узагальнені та проаналізовані (Додаток Г). Статистичні відмінності результатів опитувань респондентів з різним стажем роботи в правоохоронних органах обчислювалися за допомогою φ^* – критерію кутового перетворення Фішера [298].

Згідно з отриманими даними виявлено, що наявність знань принципів та норм права для майже всіх опитаних поліцейських (94 % – 99 %) є необхідною. Наявність знань принципів та норм права вважають необхідним для себе та своїх колег найбільше представників 2 групи в порівнянні з 3 групою ($\varphi^*=1,71$; $p=0,044$). Не вважають за необхідне декілька опитаних 3 групи на відміну від 2 ($\varphi^*=2,13$; $p=0,016$). Заважились відповісти деякі представники 1 групи, що є показовим в порівнянні з 2 групою ($\varphi^*=2,09$; $p=0,018$).

За отриманими результатами більшість респондентів (75 % – 86 %) іноді відчують брак знань у галузі права при вирішенні питань у службовій діяльності. Найбільше відчують брак знань у галузі права у службовій діяльності представники 1 ($\varphi^*=2,57$; $p=0,004$) та 3 груп ($\varphi^*=2,33$; $p=0,019$). Не відчують зовсім брак знань у галузі права майже кожний п'ятий представник 2 групи, що є найбільше виражено в порівнянні з респондентами 1 ($\varphi^*=2,46$; $p=0,005$) та 3 груп ($\varphi^*=2,21$; $p=0,013$). По відношенню до 3 групи респондентів у 1 групі ($\varphi^*=1,76$; $p=0,039$) найбільше невизначених опитаних поліцейських з приводу їх рівня знань у галузі права.

Найбільшу перевагу у отриманні правової інформації опитані надають спеціалізованим джерелам. Майже половина всіх опитаних (46 %) вважають за краще отримувати інформацію про державу та право, зміни у законодавстві за

допомогою освіти (підвищення кваліфікації, тренінги, семінари, курси тощо). Кожен четвертий (24 % – 25 %) 1 та 3 групи та кожен п'ятий (18 %) 2 групи отримують правову інформацію за допомогою мережі Інтернет. Від 14 % до 20 % – через засоби масової інформації (журнали, газети, телебачення, радіо). Кожний десятий опитаний (12 % – 13 %) здатний самотійно вишукувати необхідну інформацію.

До запропонованих джерел отримання інформації про державу та право, зміни у законодавстві невелика кількість респондентів 1 та 2 груп (6 %) обирають варіант відповіді «з інших джерел», та додають, що найбільш зручніше було б «отримувати матеріали щодо змін у законодавстві на місці роботи». Респонденти 3 групи (з більшим стажем роботи) обмежились запропонованими варіантами відповідей: *«за допомогою освіти»*; *«за допомогою мережі Інтернет»*; *«через засоби масової інформації»*; *«самотійно»*.

У цілому опитані поліцейські розуміють та погоджуються з важливістю закону в правоохоронній діяльності та суспільства. Значна кількість опитаних правоохоронців (75 % – 91 %) зазначають, що неможливо виконувати обов'язки поліцейського без поважного ставлення до закону. Цей показник у респондентів 2 групи є найбільш значимим порівняно з 1 групою ($\phi^*=2,28$; $p=0,011$). Також показовими є відповіді 3 групи на відміну від 1 групи ($\phi^*=1,97$; $p=0,024$). Тобто в 1 групі, в порівнянні з 2 та 3, найменший відсоток поліцейських, які вважають, що неможливо виконувати обов'язки поліцейського без поважного ставлення до закону. Поряд з цим, опитаних, які не визначилися з відповіддю на запитання, у 1 групі значно більше ніж у 2 ($\phi^*=2,61$; $p=0,003$) та 3 групах ($\phi^*=2,37$; $p=0,007$).

Майже всі опитані (96 % – 100 %) вважають, що дотримуватися законів повинні всі учасники правовідносин. Цей варіант відповіді обрали опитані 2 та 3 груп стовідсотково. У 1 групі є респонденти, яким було важко відповісти ($\phi^*=2,09$; $p=0,018$).

Утримуватися від порушення законності у службовій діяльності більше половини опитаних (54 % – 64 %) спонукає їх правова позиція заснована на певних життєвих принципах; третину опитаних (29 % – 35 %) – звичка дотримуватися законів; а кожного десятого (7 % – 13 %) – страх покарання. Показовим є той факт, що для зменшення порушень законності серед поліцейських деякі опитані 2 ($\phi^*=1,76$; $p=0,039$) та 3 ($\phi^*=1,81$; $p=0,035$) груп, на відміну від 1 групи, пропонують, як міру, посилити громадський контроль за діяльністю поліцейських.

Для зменшення порушень законності серед поліцейських, на думку опитаних, необхідно більш ретельно добирати кадри (38 % – 45 %) та систематично підвищувати престиж цієї професії (38 % – 45 %); посилити юридичну відповідальність (9 % – 11 %). Також деякі респонденти надали власні пропозиції щодо зменшення порушення законності серед поліцейських. На їх думку необхідне:

- вдосконалення законодавчої та нормативної бази, розширення кола прав поліцейського: «захист прав і свобод поліцейського», «зробити нормальні закони, а не тільки для громадян», «пристосувати чинне законодавство та розширити обов'язки поліцейського», «не потрібно ще більше звужувати рамки законності для поліцейських» «надати юридичну захищеність»;
- впровадження якісного професійного відбору кадрів: «прозора процедура відбору», «підвищення рівня відбору кандидатів»;
- вдосконалення соціального забезпечення та соціальних гарантій: «підвищення заробітної плати в декілька разів», «збільшення грошового забезпечення», «соціальний захист працівників поліції», «соціальні пільги»;
- поліпшення матеріального забезпечення діяльності та умов праці: «надання належних соціальних умов», «нормований робочий час», «щоб держава надавала для роботи необхідний інвентар», «гідні умови праці».

Серед факторів, які чинять негативний вплив на правосвідомість поліцейського, третина респондентів (29 % – 32 %) зазначають недосконалість діючого законодавства; майже кожен четвертий (18 % – 23 %) вказує на

існуючу політичну та економічну ситуацію в державі; кожний сьомий (14 % – 15 %) це пов'язує з відсутністю необхідного обсягу правових знань у поліцейських. Значимими є показники того, що для деяких представників 1 ($\phi^*=3,10$; $p=0,000$) та 3 ($\phi^*=2,41$; $p=0,006$) груп хвилюючим виступає питання відсутності можливості отримати юридичну консультацію. При цьому жодний представник 2 групи не має в цьому потреби.

Слід також зазначити, що представники 2 ($\phi^*=2,18$; $p=0,014$) та 3 ($\phi^*=3,26$; $p=0,000$) груп не обмежилися лише запропонованими варіантами відповідей (в порівнянні з 1 групою), а додатково висловили власні думки у графі «інше». Поряд із запропонованими факторами, які можуть негативно впливати на правосвідомість поліцейського ними було відмічено:

«постійні зміни в законодавстві, в тому числі реформи»,

«прийняття законів, які унеможливають виконання службових обов'язків»,

«низьке матеріально-технічне забезпечення»,

«вибірковий принцип дії законів, випадки коли закони не працюють»,

«низький інтелектуальний та освітній рівень деяких працівників поліції, особистісні характеристики, що не дозволяють усвідомлювати загальнодержавні цінності, жадність та егоїзм».

Переважає більшість поліцейських (69 % – 73 %) глибоко переконані у безпосередній залежності професіоналізму особистості і діяльності від ступеня сформованості як когнітивного, так і інших складових правосвідомості. Водночас значні відмінності найбільш виражені у 2 групи ($\phi^*=1,76$; $p=0,039$) порівняно з 3 групою. Найбільше невизначених респондентів щодо питання взаємозв'язку рівня правосвідомості та рівня професіоналізму поліцейського у 1 ($\phi^*=2,31$; $p=0,01$) та 3 ($\phi^*=1,95$; $p=0,025$) групах у порівнянні з 2 групою.

Понад половини респондентів (53 % – 57 %) схильні до розуміння, що «право» – це сукупність усіх нормативно-правових актів, діючих у державі; третина (26 % – 33 %) опитаних вважають, що «право» – це реальні суспільні відносини, що закріплені в нормах права. Статистично значимі відмінності

наявні у респондентів 1 групи ($\phi^*=2,01$; $p=0,022$) в порівнянні з 3 групою осіб. Серед представлених в анкеті тлумачень поняття «право» кожний десятий представник (10 %) 1 групи не обрав жодного та не зміг визначитися з відповіддю.

Більше половини респондентів (53 % – 62 %) вважають, що у регулюванні суспільних відносин право та мораль мають значення в однаковій мірі. У 1 групі найменше опитаних відносно 2 ($\phi^*=1,94$; $p=0,026$) та 3 ($\phi^*=1,64$; $p=0,05$) груп, які вважають, що у регулюванні суспільних відносин пріоритет повинен надаватися праву. Поряд з цим найбільше невизначених з відповіддю респондентів у 1 групі порівняно з 2 ($\phi^*=2,59$; $p=0,003$) та 3 ($\phi^*=3,27$; $p=0,000$) групами.

Більшість респондентів (64 % – 80 %) згодні з твердженням, що професійне відношення поліцейських до права виражається через: розуміння законодавства, визнання пріоритету права над іншими цінностями (особистими, службовими, тощо), оцінка права як справедливого регулятора суспільних відносин, звичка дотримуватись закону. Найбільшій чисельності 1 групи опитаних було важко визначитися з власною позицією щодо зазначеного твердження порівняно з 2 ($\phi^*=3,1$; $p=0,000$) та 3 ($\phi^*=2,96$; $p=0,000$) групами.

Найменше респондентів 1 групи на відміну від 2 ($\phi^*=1,74$; $p=0,041$) та 3 груп ($\phi^*=1,90$; $p=0,028$) згодних з твердженням, що професійне відношення поліцейських до права виражається через: розуміння законодавства, визнання пріоритету права над іншими цінностями (особистими, службовими, тощо), оцінка права як справедливого регулятора суспільних відносин, звичка дотримуватись закону.

Більшість опитаних (67 % – 77 %) не згодні з тим, що за допомогою права можна вирішити усі проблеми сучасного суспільства. Думка поліцейських 1 групи розподілилась на два варіанти відповіді «так» і «ні». Вагань з цього питання не виявив жодний респондент 1 групи на відміну від 2 ($\phi^*=2,59$; $p=0,003$) та 3 груп ($\phi^*=3,27$; $p=0,000$). Лише за цим питанням у 1 групі не виявлено респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю.

Основним призначенням правових норм, на думку кожного четвертого (23 % – 28 %), є охорона прав та законних інтересів громадян; кожний п'ятий (21 % – 22 %) здалий вбачати основне їх призначення у забезпеченні порядку у суспільстві.

Половина опитаних (46 % – 55 %) згодні з тим, що чим суворіше покарання, тим краще люди дотримуються законів. Третина респондентів (29 % – 38 %) з таким умовивідом не згодні. П'ята частина респондентів 3 групи заважились висловити свою думку щодо цього твердження.

Права і свободи людини є найвищою цінністю для більшості опитаних поліцейських (67 % – 87 %). З цим твердженням найбільше згодні опитані 2 групи, ніж опитані 1 групи ($\phi^*=2,53$; $p=0,004$). До того ж найбільше респондентів згодних частково з цим твердженням спостерігається у 1 групі. Показник відмінності 1 від 2 групи ($\phi^*=2,87$; $p=0,001$), 1 від 3 групи ($\phi^*=1,97$; $p=0,024$).

За проведенням анкетуванням працівників поліції з різним стажем роботи у правоохоронних органах виявлено, що наявність знань принципів та норм права для майже всіх опитаних поліцейських (94 % – 99 %) є необхідними.

Рівень правосвідомості професійної групи визначається ступенем розвитку правосвідомості кожного з її членів, тобто загальною освіченістю, рівнем кваліфікації. Працівник поліції на своєму робочому місці повинен відповідати своїй професії і зміцнювати власний та груповий престиж поліції [337, с. 49].

З метою виявлення особливостей оцінки ставлення колег до права поліцейськими, особливостей впливу професійного оточення на формування професійної правосвідомості поліцейських було проведено опитування за анкетою № 2 «Вивчення особливостей оцінки ставлення колег до права поліцейськими» (Додаток А).

Отримані відповіді респондентів на кожне запитання були узагальнені та проаналізовані (Додаток Д). Статистичні відмінності результатів опитувань

респондентів з різним досвідом роботи в правоохоронних органах обчислювалися за допомогою ϕ^* – критерію кутового перетворення Фішера.

Згідно з отриманими даними більшість опитаних поліцейських (59 % – 63 %) впевнені в тому, що їх колеги завжди керуються правовими нормами у службовій діяльності. Кожний четвертий поліцейський 1 та 2 групи (із стажем роботи понад 3 роки) вважає, що його колеги дотримуються правових норм, але іноді. Жодний респондент не зазначив, що хтось з його колег зовсім не дотримується правових норм у службовій діяльності. Важко було відповісти 12 % – 25 % респондентам. Невизначених з відповіддю більше за все у 1 групі, а менше у 2 ($\phi^*=1,76$; $p=0,039$) [368, с. 115].

Щодо того, чи дотримуються колеги опитаних правових норм поза службою, думка майже половини респондентів розподілилась наступним чином: завжди дотримуються – вважають (15 % – 38 %), причому найбільше поліцейських 2 групи відносно 1 ($\phi^*=2,77$; $p=0,002$) та 3 ($\phi^*=1,76$; $p=0,039$); іноді дотримуються – (29 % – 36 %). Від 31 % до 54 % поліцейських заважились з відповіддю, з них найбільше респондентів у 1 групі, а найменше у 2 ($\phi^*=2,44$; $p=0,006$) [368, с. 116].

Від третини (35 %) 2 групи до половини опитаних (50 %) 1 та 3 групи вбачають у своєму професійному оточенні колег, які порушували правові норми через незнання деяких законів ($\phi^*=1,77$; $p=0,038$). 26% – 43% заперечують, що у їх оточенні є поліцейські, які порушують правові норми через незнання закону. Найбільше з них у 2 групі порівняно з 1 ($\phi^*=1,75$; $p=0,04$) та 3 ($\phi^*=2,08$; $p=0,018$) відповідно [368, с. 116].

31 % – 55 % опитаних вважають, що їх колеги дотримуються закону незалежно від того наскільки вони завантажені роботою. 32 % – 44 % відмітили про те, що завантаженість співробітників роботою впливає на дотримання/недотримання ними закону. Найбільше про це зазначили респонденти 1 групи ($\phi^*=1,29$; $p=0,01$) порівняно с 2 групою. Кожен четвертий з 1 групи не зміг визначитися з відповіддю [368, с. 116].

Отже у 1 групі поліцейських найбільша кількість тих хто вважає, що дотримання законності колегами залежить від того наскільки вони завантажені роботою. У 2 ($\phi^*=2,54$; $p=0,005$) та 3 ($\phi^*=2,06$; $p=0,019$) групах найбільше поліцейських які мають думку протилежну – їх співробітники дотримуються закону незалежно від обсягу навантаження в роботі [368, с. 116].

18 % – 41 % респондентів зазначили про те, що поліцейські з їх оточення завдяки безкарності інколи здатні «обійти закон». Найменше поліцейських такої думки у 2 групі, а найбільше у 3 ($\phi^*=2,98$; $p=0,000$). Випадки (факти) недотримання закону у професійному оточенні, через можливу безкарність, заперечують від 29 % до 55 % опитаних. Найбільше це заперечують поліцейські 2 групи, а найменше – 1 ($\phi^*=2,78$; $p=0,002$). Не змогли визначитися з відповіддю 40 % поліцейських 1 групи, що значно більше ніж в 3 групі ($\phi^*=2,08$; $p=0,018$) [368, с. 116].

19 % – 22 % вважають, що їх колеги схильні зловживати службовим становищем (задля особистого збагачення). Більше половини опитаних (52 %) вважають, що поліцейські з їх оточення не схильні зловживати службовим становищем. Не визначалися з відповіддю близько третини респондентів (25 % – 29 %) [368, с. 116].

Більшість опитаних (62 % – 77 %) зазначили, що їм завжди готові допомогти у вирішенні професійних питань їх підлеглі, колеги чи керівництво. Найбільше про це свідчать поліцейські 3 групи, а найменше 1 ($\phi^*=1,74$; $p=0,041$) [368, с. 117].

25 % – 35 % опитаним відомо про факти виконання їх колегами завдань (доручень), не пов'язаних з посадовими обов'язками. Нічого не відомо з цього приводу 45 % – 56 % респондентам. Важко відповісти було кожному десятому 2 групи, кожному п'ятому 1 групи, кожному четвертому 3 групи. Найбільш невизначених у 3 групі, а найменше – у 2 ($\phi^*=2,20$; $p=0,013$) [368, с. 117].

Поліцейські завжди дотримуються службової дисципліни, так вважають (35 % – 61 %) опитаних. З них найбільше про це свідчать представники 2 групи ($\phi^*=2,74$; $p=0,001$) та 3 групи ($\phi^*=1,62$; $p=0,053$), відносно 1. Думку про те, що

їх колеги не завжди дотримуються службової дисципліни виказують 30 % – 46 % респондентів. Найбільше такої думки поліцейських у 1 групі, а найменше опитаних у 2 групі ($\varphi^*=1,73$; $p=0,042$).

На запитання «Чи сприяє просування колег по службі зростанню рівня правосвідомості?» відповіли «так» 33 % – 49 % поліцейських, з них у 2 групі надали більше за всіх відповідей «так», а у 1 менше ($\varphi^*=1,70$; $p=0,045$). «Ні» відповіли 21 % – 37 % опитаних, у 3 групі більше, а у 1 менше ($\varphi^*=1,88$; $p=0,03$) відсоток відповідей «ні». Найважче відповісти було на це запитання поліцейським 1 групи (44 %) порівняно з 2 ($\varphi^*=2,99$; $p=0,000$) та 3 ($\varphi^*=3,33$; $p=0,000$) [368, с. 119].

Аналізуючи відповіді на запитання анкети слід зазначити, що поліцейські 1 групи, в порівнянні з іншими респондентами, мають недостатній базовий рівень знань у галузі права. Поряд з цим, констатуючи наявність освіти у поліцейських кожної групи, найменша кількість респондентів (33 %) з юридичною освітою у цій групі (див. табл. 2).

У 1 групі найбільша кількість респондентів, які заважились з відповідями на майже всі запитання анкети (9 з 10). Кожний десятий представник 1 групи навіть не має чіткого уявлення про поняття «право», оскільки не зміг визначитися з відповіддю – не обрав жодного варіанту відповіді із представлених. У 1 групі найбільше невизначених опитаних поліцейських з приводу їх рівня знань у галузі права ($\varphi^*=1,76$; $p=0,039$). У 1 групі найбільша кількість респондентів, які часто відчують брак знань у галузі права ($\varphi^*=2,57$; $p=0,004$). У 1 групі, в порівнянні з 2 та 3, найменший відсоток поліцейських, згодних з тим, що неможливо виконувати обов'язки поліцейського без поважного ставлення до закону. Деякі представники 1 групи ($\varphi^*=3,10$; $p=0,000$) зазначили, що хвилюючим для них виступає питання відсутності можливості отримати юридичну консультацію. Найбільше невизначених респондентів щодо питання взаємозв'язку рівня правосвідомості та рівня професіоналізму поліцейського у 1 ($\varphi^*=p=0,01$). У 1 групі найменше опитаних відносно 2 ($\varphi^*=1,94$; $p=0,026$) та 3 ($\varphi^*=1,64$; $p=0,05$) груп, які вважають, що у регулюванні

суспільних відносин пріоритет повинен надаватися праву. Найменше респондентів 1 групи на відміну від 2 ($\phi^*=1,74$; $p=0,041$) та 3 груп ($\phi^*=1,90$; $p=0,028$) згодних з твердженням, що професійне відношення поліцейських до права виражається через: розуміння законодавства, визнання пріоритету права над іншими цінностями (особистими, службовими, тощо), оцінка права як справедливого регулятора суспільних відносин, звичка дотримуватись закону.

У 2 групі найбільше респондентів впевнених в тому, що їх рівень знань та вмінь відповідає їх професійним вимогам та вони їх ефективно використовують. Для респондентів 2 групи за результатами анкетування властиво наступне: наявність знань принципів та норм права вважають необхідним для себе та своїх колег найбільше представників 2 групи, а саме – 99 %; не відчують зовсім брак знань у галузі права майже кожний п'ятий представник 2 групи, що є найбільше виражено в порівнянні з респондентами 1 ($\phi^*=2,46$; $p=0,005$) та 3 груп ($\phi^*=2,21$; $p=0,013$); у опитаних поліцейських 2 групи найбільша кількість респондентів – 91 %, які згодні з тим, що не можливо виконувати обов'язки поліцейського без поважного ставлення до закону; 100 % поліцейських 2 групи вважають, що дотримуватися законів повинні усі учасники правовідносин; жодний представник 2 групи не зазначив про «відсутність можливості отримати юридичну консультацію», що свідчить про доступність щодо отримання юридичної консультації або відсутність потреби у цьому; найбільше респондентів, які глибоко переконані у безпосередній залежності професіоналізму особистості і діяльності від ступеня сформованості як когнітивного, так і інших складових правосвідомості спостерігається у 2 групі – 82 %, ($\phi^*=1,76$; $p=0,039$); у 2 групі найбільше респондентів – 33 %, які вважають, що у регулюванні суспільних відносин пріоритет повинен надаватися праву, порівняно з іншими групами – 1 ($\phi^*=1,94$; $p=0,026$) та 3 ($\phi^*=1,64$; $p=0,05$) відповідно. У 2 групі найбільше респондентів, які згодні з твердженням, що права і свободи людини є найвищою цінністю – 87 %.

Серед респондентів 3 групи за результатами анкетування найбільше тих, хто іноді відчуває брак знань у галузі права у службовій діяльності – 86 %. Можна припустити, що це пов'язано із зміною законодавчої бази внаслідок реформування правоохоронних органів. Тобто, можливо, вони потребують поповнення знань щодо змін у законодавстві та певного часу задля їх засвоєння та набуття нового практичного досвіду. Значна кількість (89 %) опитаних поліцейських 3 групи зазначають, що неможливо виконувати обов'язки поліцейського без поважного ставлення до закону. Цей показник є показовим порівняно з 1 групою ($\phi^*=1,97$; $p=0,024$). Значимими є показники того, що для деяких поліцейських 3 групи ($\phi^*=2,41$; $p=0,006$) хвилюючим виступає питання відсутності можливості отримати юридичну консультацію. 100 % поліцейських 3 групи вважають, що дотримуватися законів повинні усі учасники правовідносин. Переважна більшість поліцейських (69 %) глибоко переконані у безпосередній залежності професіоналізму особистості і діяльності від ступеня сформованості як когнітивного, так і інших складових правосвідомості, проте в порівнянні з іншими групами цей показник дещо нижчий ($\phi^*=1,76$; $p=0,039$). У 3 групі найбільше респондентів (80 %) згодних з твердженням, що професійне відношення поліцейських до права виражається через: розуміння законодавства, визнання пріоритету права над іншими цінностями (особистими, службовими, тощо), оцінка права як справедливого регулятора суспільних відносин, звичка дотримуватись закону.

Для зменшення порушень законності серед поліцейських деякі опитані 2 ($\phi^*=1,76$; $p=0,039$) та 3 ($\phi^*=1,81$; $p=0,035$) груп, на відміну від 1 групи, пропонують, як міру, *«посилити громадський контроль за діяльністю поліцейських»*.

Для зменшення порушень законності серед поліцейських, на думку опитаних, необхідно більш ретельно добирати кадри (38 % – 45 %) та систематично підвищувати престиж цієї професії (38 % – 45 %); посилити юридичну відповідальність (9 % – 11 %). Також деякі респонденти надали

власні пропозиції щодо зменшення порушення законності серед поліцейських. На їх думку необхідне:

- вдосконалення законодавчої та нормативної бази, розширення кола прав поліцейського: *«захист прав і свобод поліцейського», «зробити нормальні закони, а не тільки для громадян», «пристосувати чинне законодавство та розширити права поліцейського», «не потрібно ще більше звужувати рамки законності для поліцейських» «надати юридичну захищеність»;*
- впровадження якісного професійного відбору кадрів: *«прозора процедура відбору», «підвищення рівня відбору кандидатів»;*
- вдосконалення соціального забезпечення та соціальних гарантій: *«підвищення заробітної плати в декілька разів», «збільшення грошового забезпечення», «соціальний захист працівників поліції», «соціальні пільги»;*
- поліпшення матеріального забезпечення діяльності та умов праці: *«надання належних соціальних умов», «нормований робочий час», «щоб держава надавала для роботи необхідний інвентар», «гідні умови праці».*

Поряд із запропонованими факторами, які можуть негативно впливати на правосвідомість поліцейського ними було відмічено: *«постійні зміни в законодавстві, в тому числі реформи», «прийняття законів, які унеможливають виконання службових обов'язків», «низьке матеріально-технічне забезпечення», «вибірковий принцип дії законів, випадки коли закони не працюють», «низький інтелектуальний та освітній рівень деяких працівників поліції, особистісні характеристики, що не дозволяють усвідомлювати загальнодержавні цінності, жадність та егоїзм».*

Слід зазначити, що знання основ права не є звичайною обізнаністю щодо існування тих чи інших правових норм. Воно передбачає усвідомлення права, його змісту та визначення (усвідомлення його значення для практичної діяльності). Поліцейські можуть бути обізнаними у правових питаннях, які мають щоденне значення (в наслідок виконання посадових/службових обов'язків). Ці знання обумовлюють поведінку та самоконтроль особистості. Окрім знання правових норм, кожному поліцейському необхідно мати базову

підготовку (основні положення, принципи права, джерела права) для того, щоб мати можливість у разі необхідності вишукувати необхідні принципи та норми відповідно до яких аналізувати ситуації та вміло їх вирішувати [368, с. 121].

Узагальнюючи одержані емпіричні результати необхідно констатувати наступне:

1. Відповідно до необхідності уніфікації аналізу одержаних даних, вибірку було структуровано на три групи за критерієм професійного досвіду поліцейських, а саме: 1 група – досвід службової діяльності до 3-х років; 2 – група – наявний професійний досвід від 3-х років до 10; відповідно 3 група – 10 років та більше. Статистичні відмінності результатів опитування респондентів з професійним досвідом обчислювалися за допомогою ϕ^* – критерію кутового перетворення Фішера.

2. Порівняно з іншими респондентами, поліцейські 1 групи мають недостатній базовий рівень знань у галузі права. Найбільше впевненими у варіабельності правових ситуацій суспільної дійсності виявилися представники 2 групи. Вони відмічають, що їх рівень знань та вмінь відповідає професійним вимогам та вони здатні їх ефективно використовувати. Поліцейські з найбільшим стажем роботи (3 група респондентів) означають потребу у поповненні знань щодо законодавчих змін та певного часу задля їх засвоєння. Водночас, незалежно від стажу професійної діяльності всі опитувані акцентували увагу на необхідності постійного поповнення обсягу знань принципів, актуальних норм права та законодавчих умов їх застосування.

3. Констатована відсутність у респондентів 1 групи достатнього рівня сформованих правових установок щодо визначення власної позиції та ефективного вирішення певних службових завдань. Зазначене свідчить про існування недоліків правової свідомості поліцейських та, відповідно, необхідність підвищення рівня їх професійної майстерності.

4. На думку опитаних 64 % працівників Національної поліції України, серед факторів, що негативно впливають на процес формування правосвідомості сучасного поліцейського найбільш значущими є наступні:

постійні зміни в законодавстві, в тому числі реформи; прийняття законів, які унеможлиблюють виконання службових обов'язків; низьке матеріально-технічне забезпечення, вибірковий принцип дії законів; випадки коли закони не працюють; низький інтелектуальний та освітній рівень деяких працівників поліції; особистісні характеристики, що не дозволяють усвідомлювати загальнодержавні цінності.

5. Статистично вагомо підтверджено продуктивність функціонування наставництва саме під час адаптації «молодих» поліцейських до умов професійної та службової діяльності. Водночас, переважна більшість респондентів 1 групи зазначає актуальну потребу у допомозі та підтримки у вирішенні професійних питань з боку колег, керівництва, але її не відчують.

6. Виявлена тенденція взаємообумовленості факторів зростання професійного досвіду роботи поліцейських та їх впевненості у наявних фактах порушення службових обов'язків серед представників професійного середовища. Так, 41% респондентів 3 групі ($\phi^*=2,98$; $p=0,000$) зазначили про те, що поліцейські з їх оточення завдяки безкарності інколи здатні «обійти закон». Такий феномен можна пов'язати із негативним впливом професійної діяльності на особистісні особливості поліцейських та наявності ознак професійної деформації правосвідомості деяких працівників Національної поліції України.

2.2. Індивідуально-психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах

З метою виокремлення індивідуально-психологічних (особистісних) особливостей, які притаманні сучасним поліцейським було визначено середні значення та стандартне відхилення по кожному фактору за результатами методики Р. Кеттела [200].

Загальні показники за методикою Р. Кеттела свідчать про те, що сучасним поліцейським притаманні такі якості:

С (емоційна стійкість/нестійкість) Стриманість, раціональний погляд на речі, постійність інтересів. Схильність підтримувати стійкі норми поведінки. Реалістичне ставлення до життя.

Середній показник за фактором емоційної стійкості у респондентів 1 групи не має вираженого піку на відміну від середнього показника у 2 та 3 групах (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Середні значення особистісних факторів поліцейських з різним
стажем роботи у правоохоронних органах**

Фактори Кеттела		1 група	2 група	3 група	Разом
М	Самооцінка висока/низька	6,72±2,34	6,74±2,62	6,84±2,16	6,66±2,24
А	Комунікабельність/замкнутість	5,06±2,38	5,80±2,12	5,51±2,11	5,50±2,91
В	Обмежене мислення/кмітливість	4,21±2,39	5,26±2,45	5,59±2,43	5,11±3,17
С	Емоційна стійкість/нестійкість	6,23±1,81	7,45±1,67	7,20±1,81	7,04±3,41
Е	Домінантність/покірність	6,56±1,49	7,12±1,76	6,87±1,81	6,88±2,81
F	Зклопотаність/безпечність	6,92±2,02	6,27±2,00	6,47±1,96	6,52±3,09
G	Нормативність поведінки/ недобросовісність	5,40±2,03	5,58±1,79	6,13±1,96	5,74±3,21
Н	Соціальна сміливість/боязкість	5,46±2,04	6,24±1,76	6,43±1,62	6,11±2,97
I	Чутливість/жорсткість	4,29±1,84	4,58±2,04	4,33±2,05	4,41±2,85
L	Підозрілість/довірливість	6,52±2,31	5,79±2,63	5,64±2,63	5,92±2,99
М	Практичність/мрійність	4,10±2,03	3,79±2,07	3,77±1,99	3,86±2,83
N	Дипломатичність/прямолинійність	4,73±1,38	5,24±1,75	5,23±1,93	5,10±2,69
О	Тривожність/спокій	3,94±1,93	3,64±2,03	3,61±2,03	3,71±2,50
Q1	Радикалізм/консерватизм	3,71±2,17	3,98±2,53	3,43±2,29	3,70±3,17
Q2	Конформізм/самостійність	4,10±1,99	4,80±2,07	4,10±2,33	4,35±2,89
Q3	Самоконтроль/імпульсивність	7,23±1,59	7,68±1,61	7,29±1,55	7,41±2,93
Q4	Его-напруженість/розслабленість	4,21±1,81	3,92±1,60	3,97±1,61	4,02±2,47

Е (домінантність/покірність) Прагнення до домінування, незалежність, впевненість у собі та власних силах, небажання визнавати тиск з боку оточуючих. Впертість, агресивність та конфліктність.

Середній показник за фактором домінантність є показовим у 3 групах поліцейських. Найбільше він виражений у 2 групи.

Г (заклопотаність/безпечність) Імпульсивність, активність, емоційна життєрадісність, прагнення до лідерства, безпечність. Проте найбільше виражений цей фактор у респондентів 1 групи.

Л (підозрілість/довірливість) Показовим є у 1 групи. Характеризується недовірливістю, підозрілістю, егоцентризмом, зарозумілістю.

Q1 (радикалізм/консерватизм) Виражений у 3 групі. Характеризується консервативністю у поглядах, неприйняттям змін, відсутністю прагнення до нового, прояву ініціативи.

Q3 (самоконтроль/імпульсивність) Розвинутий самоконтроль, точність у виконанні соціальних вимог, цілеспрямованість, контроль власних емоцій та поведінки. Притаманний всім 3 групам респондентів. Дещо вищий показник у 2 групі.

Отже ми отримали загальні характеристики, які притаманні сучасним поліцейським, незалежно від стажу служби.

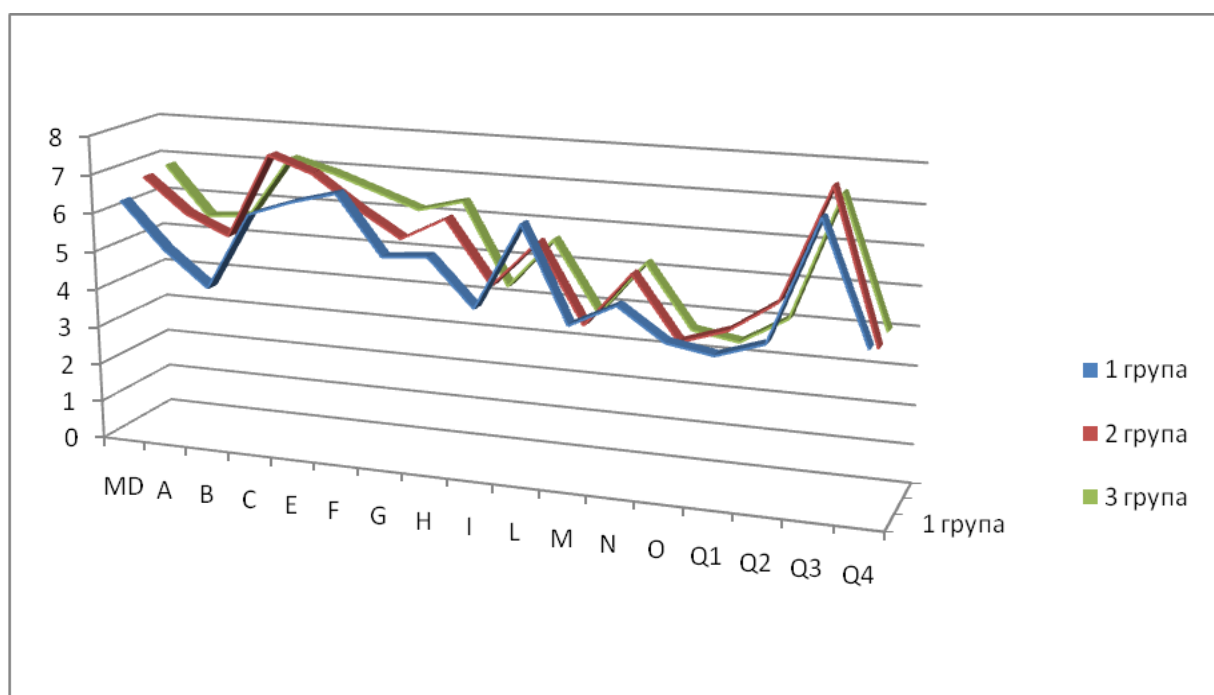
Аналізуючи показники за кожним фактором методики ми отримали пікові значення, які притаманні кожній групі респондентів. Так спостерігаються відмінності, саме між групами поліцейських, розподілених за стажем роботи:

Групі поліцейських із стажем роботи до 3 років (1 група) властивий показник за фактором безпечність (**Г**) та показник за фактором підозрілість (**Л**).

Серед поліцейських із стажем роботи від 3 до 10 років (2 група) виражений показник за фактором домінантність (**Е**), а також значення за фактором емоційна стійкість (**С**).

У поліцейських із стажем служби понад 10 років (3 група) виражений показник за фактором консерватизм (Q1), а також значення за фактором емоційна стійкість (C).

Отримані дані надали можливість побудувати характерологічний профіль кожної групи респондентів (див. діаграму 1).

Діаграма 1. Профілі поліцейських з різним стажем роботи у правоохоронних органах (1,2,3 група)

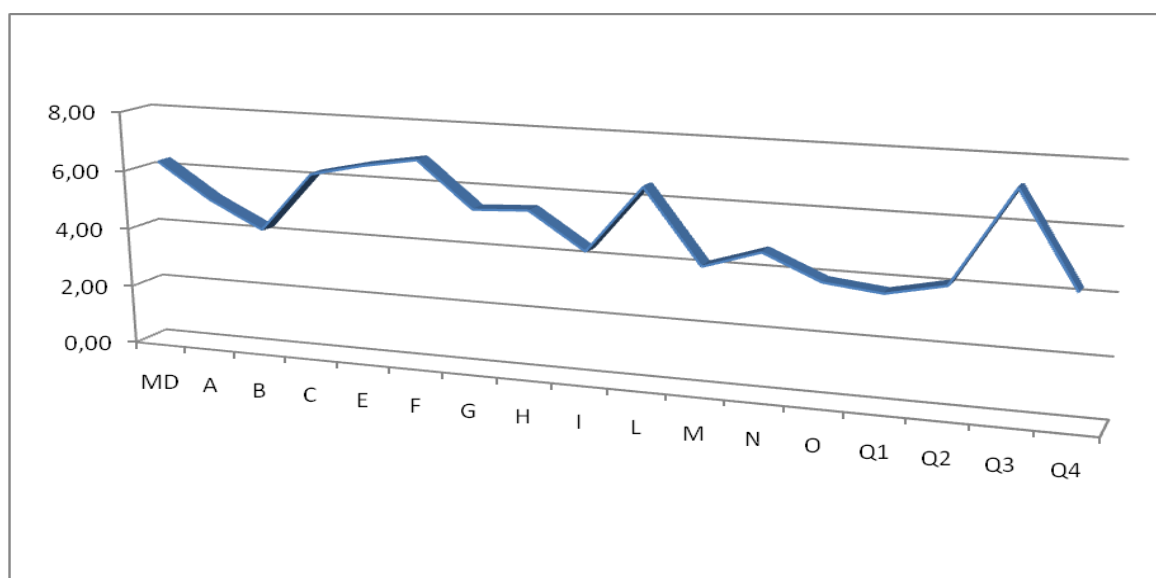
Особистісні фактори можуть відігравати як позитивну роль так й навпаки. Наприклад, рішучість, здатність самостійно приймати та реалізовувати відповідальні рішення є важливою умовою виконання службових завдань. Але при недостатньому самоконтролі та самокритичності, рішучість у подальшому може сприяти самовпевненості та переоцінці власних можливостей, професійного досвіду та безперечну віру у безпомилковість власних рішень.

Як ми бачимо на діаграмі, профілі груп поліцейських із різним стажем роботи відрізняються один від одного.

Для більш детальної характеристики кожної з трьох груп поліцейських за методикою Р. Кеттела було підраховано середні значення за кожним фактором окремо у кожній групі.

1 група респондентів (стаж роботи у правоохоронних органах до 3 років). Опитано 48 поліцейських, з них 38 – чоловічої статі, 10 – жіночої статі. Вік від 25 до 29 р. Вищу юридичну освіту мають лише 16 (33 %) поліцейських цієї групи.

Профіль 1 групи респондентів має піки за шкалами: **Q3, F, E, L** (7,2; 6,9; 6,6; 6,5 стенів відповідно). Піки цих шкал мають вище за середні показники (див. діаграму 2).

Діаграма 2. Загальний профіль за опитувальником Р. Кеттела поліцейських 1 групи

Відповідно до даних діаграми поліцейським 1 групи притаманне: фактор **Q3** характеризує дисциплінованість, організованість, прагнення контролювати власну поведінку, точність у виконанні соціальних вимог. **F** відображає оптимістичність, готовність прийти на допомогу, імпульсивність, схильність до спілкування. **E** - незалежність у судженнях та прагнення до авторитарності. **L** –

недовірливість, підозрілість, роздратованість, незалежність від думок оточуючих, орієнтація на власну точку зору, думку.

За іншими шкалами (**A, B, C, G, H, I, M, N, O, Q1, Q2, Q4**) отримані результати не мають виражених показників (див. табл. 4).

Таблиця 4

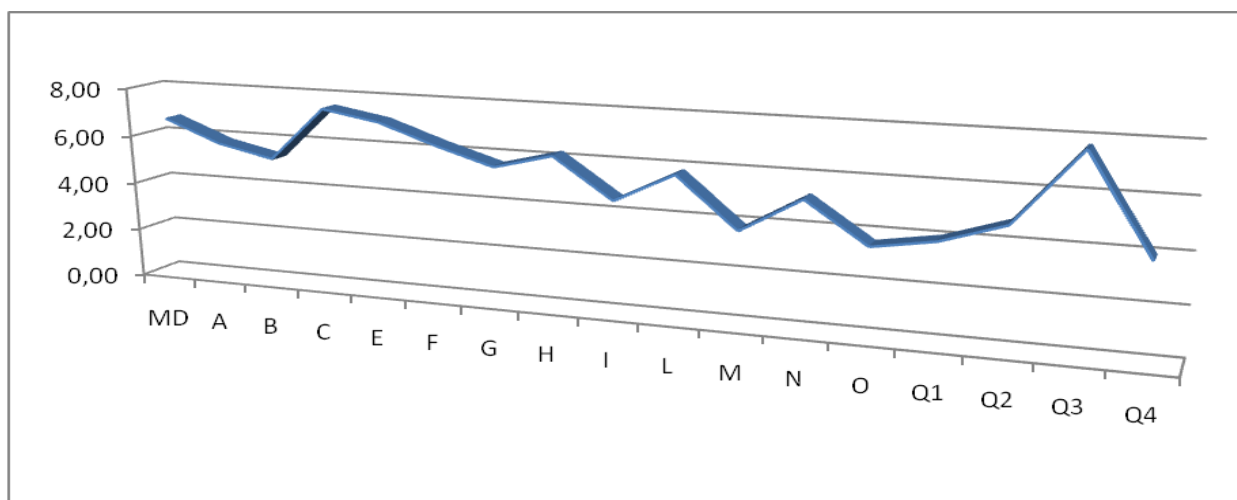
Середні значення особистісних показників респондентів 1 групи

Шкали Кеттела (середні значення) у стенах																
MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
6,3	5,1	4,2	6,2	6,6	6,9	5,4	5,5	4,3	6,5	4,1	4,7	3,9	3,7	4,1	7,2	4,2

Узагальнюючи можна зробити висновок, що 1 групі поліцейських із стажем роботи до 3-х років властиві такі індивідуально-психологічні особливості: піклування про власну репутацію (**Q3**). Безпечність, оптимістичність, егоцентричність, схильність до нових вражень, прагнення до змін та різноманітності (**F**). Схильність домінувати, прагнення до самоствердження, незалежність, активність, впертість (**E**). Недовірливість, підозрілість, схильність до суперництва, скептичність до моральних мотивів поведінки інших людей, у колективі – відособленість. Занепокоєність, схильність фіксувати власну увагу на невдачах, прояви агресивності, прагнення контролювати інших, спрямованість інтересів на себе (**L**).

2 група респондентів (стаж роботи у правоохоронних органах від 3-х до 10 років). Опитано 66 поліцейських, з них 56 – чоловічої статі, 10 – жіночої статі. Вік від 25 до 30 років. Вищу юридичну освіту мають 42 (64 %) поліцейських 2 групи.

Профіль має піки за шкалами **Q3, C, E** (7,7; 7,5; 7,1). Піки цих шкал мають вище за середні показники (див. діаграму 3).

Діаграма 3. Загальний профіль за опитувальником Р. Кеттела поліцейських 2 групи

Відповідно до даних діаграми поліцейським 2 групи притаманне: фактор **Q3** характеризує високий самоконтроль, дисциплінованість, точність у виконанні соціальних вимог. **C** — емоційну зрілість, емоційну стабільність/стійкість, спокій, впевненість у собі, працездатність, орієнтованість на реальність. **E** відображає незалежність у судженнях та прагнення до авторитарності.

За іншими шкалами (**A, B, F, G, H, I, L, M, N, O, Q1, Q2, Q4**) отримані результати не мають виражених показників (див. табл. 5).

Таблиця 5

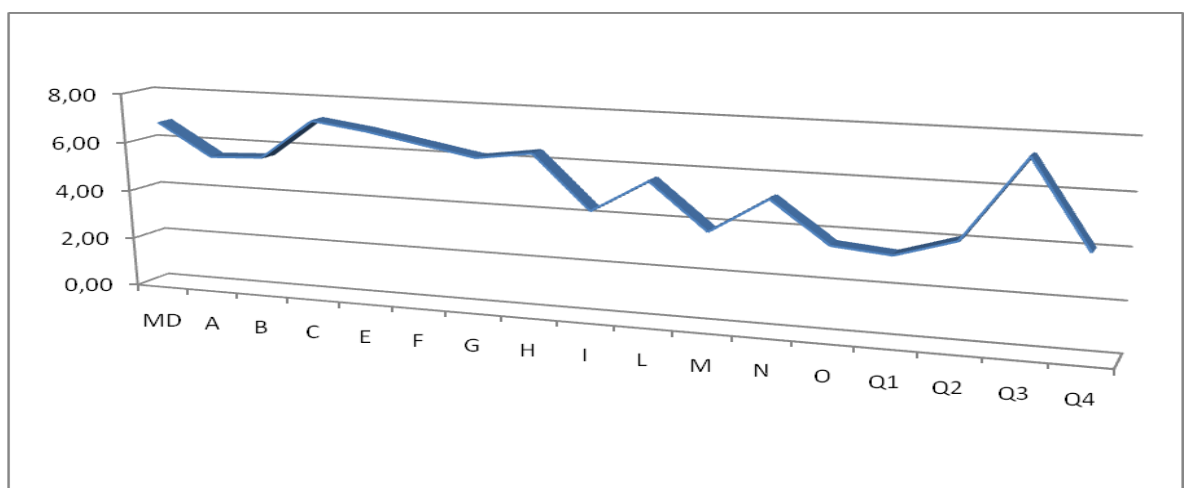
Середні значення особистісних показників респондентів 2 групи

Шкали Кеттела (середні значення) у стенах																
MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
6,7	5,8	5,3	7,5	7,1	6,3	5,6	6,2	4,6	5,8	3,8	5,2	3,6	4,0	4,8	7,7	3,9

Узагальнюючи можна зробити висновок, що 2 групі поліцейських із стажем служби від 3-х до 10 років властиві такі індивідуально-психологічні особливості: достатній самоконтроль, дисциплінованість, точність у виконанні соціальних вимог (**Q3**). Емоційна врівноваженість, впевненість у собі, працездатність, орієнтованість на реальність (**С**). Прагнення домінувати, займати лідерські позиції, незалежність у судженнях (**Е**).

3 група респондентів (стаж роботи у правоохоронних органах від 10 років та більше). Опитано 70 поліцейських, з них 67 – чоловічої статі, 3 – жіночої статі. Вік від 28 до 37 років. Вищу юридичну освіту мають більшість поліцейських 3 групи 60 (86 %).

Профіль має піки за шкалами **Q3, С, Е, F** (7,3; 7,2; 6,9; 6,5) та низький показник (3,4) за шкалою **Q1** (див. діаграму 4).

Діаграма 4. Загальний профіль за опитувальником Р. Кеттела поліцейських 3 групи

Відповідно до даних діаграми поліцейським 3 групи притаманне: фактор **Q3** – дисциплінованість, самоконтроль поведінки. Фактор **С** характеризує емоційну зрілість, емоційну стабільність/стійкість, впевненість у собі. Фактор **Е** відображає незалежність у судженнях та прагнення до авторитарності. **F** – оптимістичність, готовність прийти на допомогу, імпульсивність, схильність до

спілкування. **Q1** - прагнення дотримуватися встановлених традицій, норм, принципів. Проте недовіжливо та з сумнівом можуть сприймати нове, краще почувати себе у ситуаціях, які характеризуються стабільністю.

За іншими шкалами (**A, B, G, H, I, L, M, N, O, Q2, Q4**) отримані результати не мають виражених показників (див. табл. 6).

Таблиця 6

Середні значення особистісних показників респондентів 3 групи

Шкали Кеттела (середні значення) у стенах																
MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
6,8	5,5	5,6	7,2	6,9	6,5	6,1	6,4	4,3	5,6	3,8	5,2	3,6	3,4	4,1	7,3	4,0

Узагальнюючи можна зробити висновок, що 3 групі поліцейських із стажем понад 10 років властиві такі індивідуально-психологічні особливості: самоконтроль поведінки, дисциплінованість (**Q3**). Емоційна стабільність/стійкість, впевненість у собі (**C**). Прагнення до авторитарності, незалежність у судженнях (**E**). Оптимістичність, готовність прийти на допомогу, імпульсивність, схильність до спілкування (**F**). Прагнення дотримуватися встановлених традицій, норм, принципів. Консерватизм (**Q1**).

Отже ми отримали загальний профіль сучасних поліцейських, якому притаманні такі характерологічні риси: емоційна стійкість (**C**), прагнення до домінування (**E**), оптимістичність (**F**) та розвинутий самоконтроль (**Q3**), а також вища за середню самооцінка (**MD**).

При цьому всі вищезазначені показники є спільними для всіх трьох груп поліцейських. Однак за ступенем вираженості вони дещо відрізняються. Так, фактор емоційна стійкість (**C**) виражений найменше серед поліцейських із стажем роботи у поліції не більше трьох років (1 група поліцейських), проте показник за фактором безпечність (**F**) у них найбільше виражений. Показники за факторами домінантність (**E**) та самоконтроль (**Q3**) найбільше виражені у поліцейських, які мають стаж служби від трьох до десяти років (2 група).

Аналізуючи індивідуально-психологічні показники у кожній групі респондентів окремо, ми отримали різницю. Так прослідковуються відмінності, саме між групами поліцейських, розподілених за стажом служби:

Поліцейським, які прийшли до лав Національної поліції України та не мали до цього досвіду роботи у правоохоронних органах, властиві такі індивідуально-психологічні особливості: дисциплінованість, прагнення контролювати власну поведінку, використовувати планомірний підхід до виконання передбачуваних дій, дотримання соціальних вимог. Їм властива оптимістичність, імпульсивність та безпечність, прагнення до змін та різноманітності, схильність до спілкування. Схильність домінувати, прагнення до самоствердження, незалежність, активність, впертість. Поряд з цим наявні недовірливість, підозрілість, схильність до суперництва, скептичність до моральних мотивів поведінки інших людей, у колективі – відособленість. Занепокоєність, схильність фіксувати власну увагу на невдачах [371, с. 154].

Поліцейським з більшим стажом роботи (від 3 до 10 років) у правоохоронних органах властиві такі індивідуально-психологічні особливості: достатній самоконтроль, дисциплінованість, точність у виконанні соціальних вимог. Емоційна врівноваженість, впевненість у собі, працездатність, орієнтованість на реальність. Прагнення домінувати, займати лідерські позиції, незалежність у судженнях [371, с. 154].

Поліцейським з найбільшим стажом роботи у правоохоронних органах (понад 10 років) притаманні наступні індивідуально-психологічні особливості: дисциплінованість, самоконтроль поведінки. Емоційна стійкість та витривалість, впевненість у собі. Незалежність у судженнях та прагнення до авторитарності. Оптимістичність, готовність прийти на допомогу, схильність до спілкування. Прагнення дотримуватися встановлених традицій, норм, принципів. Проте недовірливо та з сумнівом можуть сприймати нове [371, с. 154].

Отримані результати дослідження надали змогу нам констатувати наявність відмінностей в залежності від стажу роботи. «Молодим» працівникам

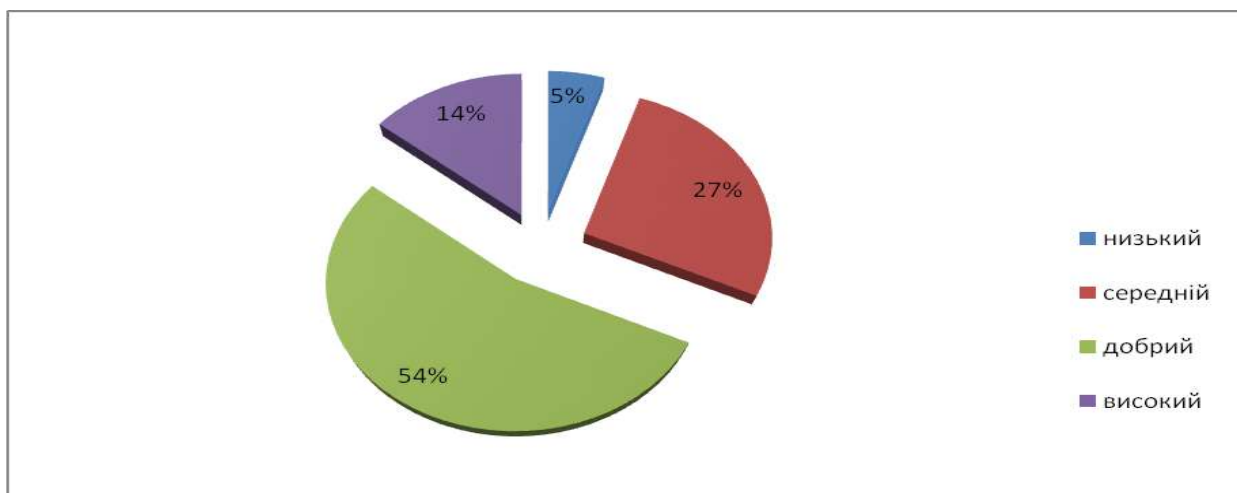
притаманна деяка безпечність, підозрілість та настороженість по відношенню до оточуючих. З набуттям практичного досвіду службової діяльності підвищується емоційна витривалість, самоконтроль поведінки. Правоохоронці, які служать більше 10 років характеризуються консерватизмом та з сумнівом та недовірою можуть сприймати нове. Вищезазначені тенденції доцільно враховувати при проведенні заходів психологічного супроводження працівників правоохоронних органів з метою спрямованого формування необхідних здібностей та розвитку професіоналізму [371, с. 154].

За допомогою методики «Вивчення рівня розвитку правосвідомості» Л. Ясюкової (Додаток Б) було визначено рівні розвитку правосвідомості поліцейських, які брали участь у дослідженні.

Авторка методики виокремлює чотири рівня розвитку правосвідомості: правовий нігілізм (низький рівень); рівень суперечливої і неповноцінної правосвідомості (середній); рівень в основному сформованої правосвідомості (добрий); рівень повністю сформованої правосвідомості (високий) [389, с. 5]. Зазначена методика застосовується в наукових та в прикладних дослідженнях щодо вивчення розвитку правосвідомості [111, с. 46; 391, с. 66]. Також її пропонували використовувати при відборі кандидатів на службу у правоохоронні органи, як надійний варіант експрес-методу вивчення правосвідомості у кандидатів на службу, зокрема в патрульну поліцію [295, с. 6; 260, с. 137].

Першопочатково розподіл рівнів правосвідомості проводився за результатами анкетування всіх поліцейських (без врахування їх стажу служби у правоохоронних органах). Отже за отриманими результатами (див. діаграму 5) виявлено, що 5 % респондентів мають низький рівень розвитку правосвідомості. Автор методики характеризує цей рівень, як правовий нігілізм (перший рівень). Людина не визнає правове регулювання, може негативно ставитися до існування формального права, орієнтується тільки на морально-етичні нормативи й тільки у тому варіанті, який відповідає її поглядам. Потенційно конфліктна при взаємодії з людьми, які дотримуються інших

поглядів. Може бути непослідовною у поведінці, не дотримуватися обіцянок, не виконувати договірні обов'язки. Характеризується відсутністю ініціативності, але вимоглива до оточуючих.

Діаграма 5. Розподіл поліцейських за рівнями розвитку правосвідомості

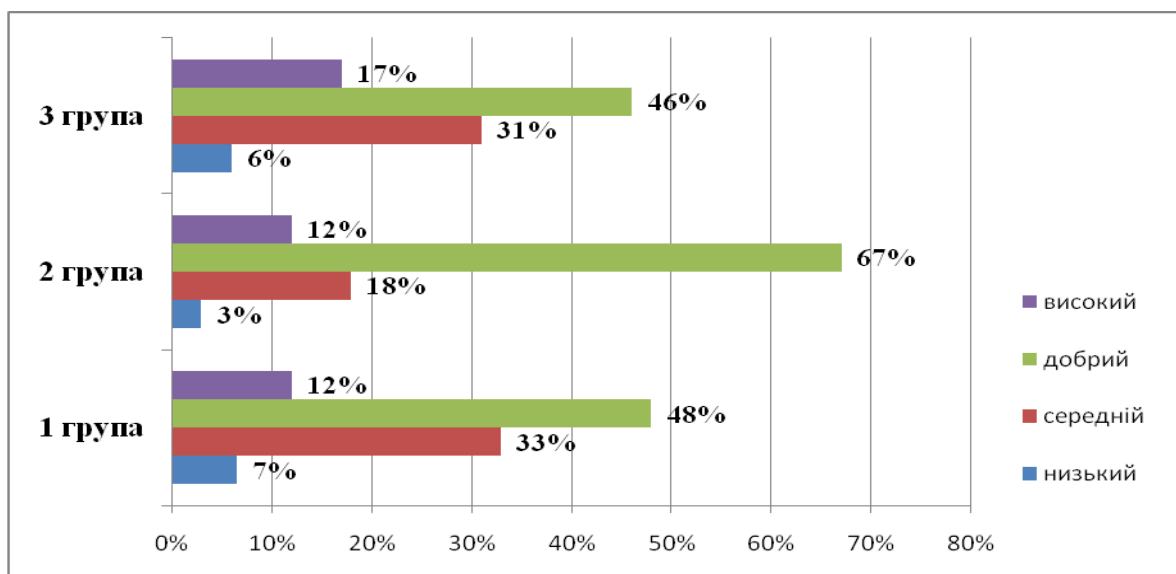
Середній рівень (другий рівень) розвитку правосвідомості властивий 14 % поліцейських. Цей рівень характеризується як суперечлива та неповноцінна правосвідомість, яка сформована не повністю та регулює поведінку людини тільки в одній чи двох сферах.

Добрий рівень (третій рівень) – правосвідомість в цілому сформована, хоча у людини може зберігатися негативне ставлення до правового регулювання в цілому й до існуючих законів зокрема. Людина у своїй діяльності намагається не порушувати існуючі закони та різні положення, достатньо надійна у діловій сфері, коректна у діловому спілкуванні. Властивий більшості опитаним поліцейським (54 %).

Високий рівень (четвертий рівень) спостерігається у 27 % опитаних. Характеризується абсолютною надійністю у ділових відносинах, буквальним виконанням договірних та інших зобов'язань, навіть всупереч власному ставленню до ситуації та її розумінню. Терплячість до людей з іншою думкою. Притаманне вміння коректно взаємодіяти з широким колом людей незалежно

від соціального статусу, національності, релігійних вподобань тощо. Правосвідомість сформована повністю.

З метою виявлення особливостей розвитку правосвідомості в залежності від стажу служби у правоохоронних органах було проведено аналіз результатів анкетування у кожній групі поліцейських окремо. Наочно цей розподіл представлений на діаграмі 6.

Діаграма 6. Визначення рівня розвитку правосвідомості поліцейських із різним стажем служби

Відповідно до діаграми найбільше поліцейських, які мають низький рівень розвитку правосвідомості спостерігається у 1 групі (7 %).

У 2 групі найбільший відсоток поліцейських (67 %), які мають добрий рівень розвитку правосвідомості.

З високим рівнем правосвідомості найбільше поліцейських (17 %) у 3 групі.

Статистичні відмінності показників рівня розвитку правосвідомості між групами поліцейських із різним стажем служби обчислювалися за допомогою χ^2 – критерію кутового перетворення Фішера (див. табл. 7).

Таблиця 7

Розподіл поліцейських з різним стажем служби за рівнями розвитку правосвідомості

Рівні розвитку правосвідомості	Групи респондентів			Відмінності (ϕ^* -критерій Фішера), $p \leq 0,05$					
	1	2	3	1-2		2-3		1-3	
	група (48)	група (66)	група (70)	ϕ	p	ϕ	p	ϕ	p
Високий	12%	12%	17%	0	-	0,83	0,10	0,75	0,10
Добрий	48%	67%	46%	2,05	0,02	2,48	0,005	0,21	0,10
Середній	33%	18%	31%	1,84	0,033	1,77	0,038	0,22	0,10
Низький	7%	3%	6%	1,00	0,10	0,85	0,10	0,22	0,10

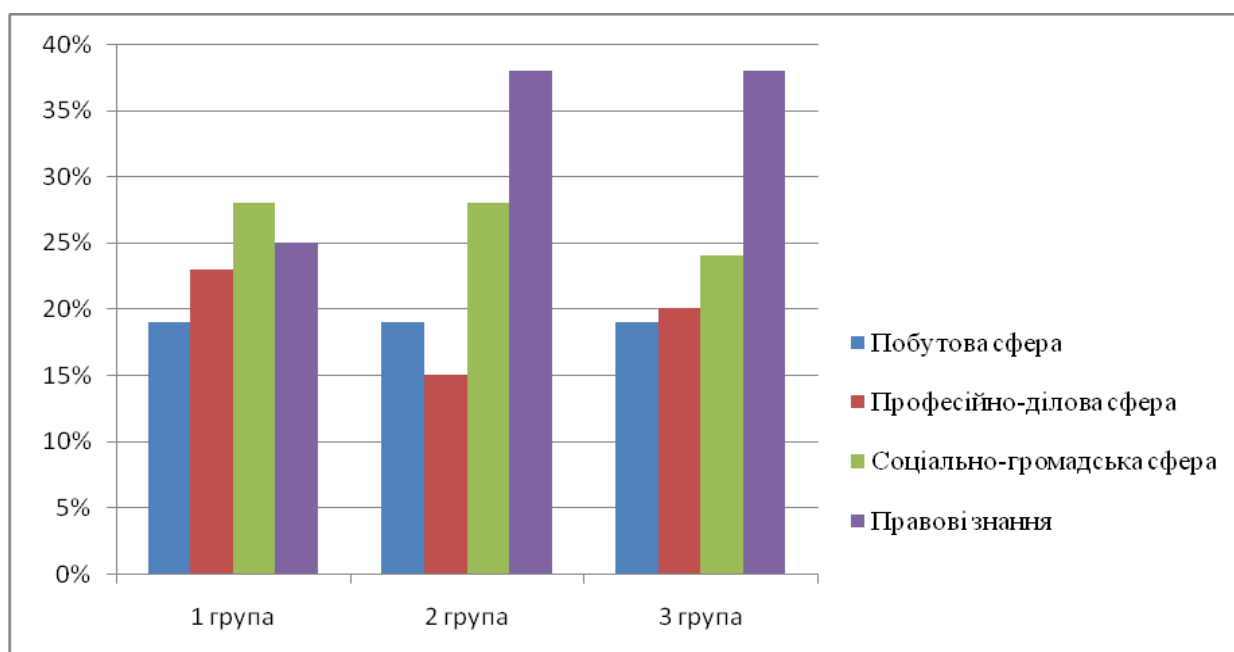
Показовими є відмінності між групами поліцейських за добрим та середнім рівнями розвитку правосвідомості.

Найбільше поліцейських (67 %), у яких виявлено добрий рівень розвитку правосвідомості, спостерігається у 2 групі порівняно з 1 ($\phi^*=2,05$; $p=0,02$) та 3 ($\phi^*=2,48$; $p=0,005$) групами.

Поряд з цим у 2 групі найменше поліцейських з середнім рівнем розвитку правосвідомості, що є показовим порівняно з 1 ($\phi^*1,84$; $p=0,033$) та 3($\phi^*=0,38$; $p=0,030$) групами поліцейських.

Середній рівень (другий рівень) розвитку правосвідомості характеризується як суперечлива або неповноцінна правосвідомість, яка регулює поведінку людини у одній чи двох сферах.

За цим рівнем розвитку правосвідомості було проведено аналіз у групах поліцейських з метою з'ясування у якій саме сфері несформована правосвідомість (див. діаграму 7).

Діаграма 7. Розподіл респондентів з середнім рівнем розвитку правосвідомості за сферами функціонування правосвідомості

Отримані результати надають змогу нам визначити у кожній групі сфери, у яких правосвідомість неформована.

Серед респондентів з середнім рівнем розвитку правосвідомості (33 %), стаж служби яких не більше трьох років, неформована правосвідомість у побутовій сфері. При неформованості правосвідомості у побутовій сфері людина поводить себе непослідовно, схильна до конфліктів у міжособистісних взаєминах через нерозуміння соціального релятивізму, неможливість визнати, прийняти іншу, не властиву їй самій систему цінностей.

Серед респондентів з середнім рівнем розвитку правосвідомості (18 %), стаж служби яких від трьох до десяти років, неформована правосвідомість у професійно-діловій сфері. У таких людей домінує орієнтація на особистісні контакти, прагнення встановлювати дружні відносини з іншими, схильність діяти не дотримуючись законодавства, на власний розсуд, якщо так буде вигідно, чи на його думку, так буде краще.

Серед респондентів з середнім рівнем розвитку правосвідомості (31 %), стаж служби яких більше десяти років, також неформована правосвідомість у побутовій сфері.

Спостерігається підвищення правосвідомості за шкалою «Правові знання» у правоохоронців з набуттям практичного досвіду роботи (зі стажем роботи від 3-х років). Що підтверджує припущення, що теорія нерозривно пов'язана з практикою.

Отже правосвідомість поліцейських з різним практичним досвідом сформована не повноцінно у 14 % від загальної кількості опитаних та реалізується у соціально-громадській сфері. Підвищується рівень правових знань під час набуття практичного досвіду та збільшення строку служби у правоохоронних органах.

За результатами проведеного аналізу виявлено, що в цілому правосвідомість сформована у більшості поліцейських (81 % – добрий та високий рівень). Середній рівень (другий рівень) розвитку правосвідомості властивий 14 % поліцейських. Цей рівень характеризується як суперечлива та неповноцінна правосвідомість, яка сформована не повністю та регулює поведінку людини тільки в одній чи двох сферах. Правосвідомість у поліцейських з цим рівнем реалізується у соціально-громадській сфері. Також прослідковується підвищення показників за шкалою «Правові знання» з набуттям практичного досвіду та збільшенням строку служби у правоохоронних органах. 5 % респондентів мають низький рівень розвитку правосвідомості (перший рівень).

У 1 групі поліцейських спостерігається найбільший відсоток (7 %) тих, хто має низький рівень розвитку правосвідомості. Цей рівень характеризується як правовий нігілізм. Людина не визнає правове регулювання, може негативно ставитися до існування формального права, орієнтується тільки на морально-етичні нормативи й тільки у тому варіанті, який відповідає її поглядам. У 1 групі найбільше (33 %) поліцейських з середнім рівнем розвитку правосвідомості, який характеризується як суперечлива та неповноцінна або не

повністю сформована правосвідомість. Яка регулює поведінку людини тільки в одній чи двох сферах. Визначено, що у зазначеної категорії поліцейських неформована правосвідомість у побутовій сфері. У такому випадку, як правило, людина поводить себе непослідовно, схильна до конфліктів у міжособистісних взаєминах через нерозуміння соціального релятивізму, неможливість визнати, прийняти іншу, не властиву їй самій систему цінностей.

У 2 групі поліцейських найбільшим є відсоток (67 %) респондентів, які мають добрий рівень розвитку правосвідомості. Цей показник є значущим в порівнянні з 1 ($\phi^*=2,05$; $p=0,02$) та 3 ($\phi^*=2,48$; $p=0,005$) групами. На цьому рівні правосвідомість в цілому сформована, хоча у людини може зберігатися негативне ставлення до правового регулювання в цілому й до існуючих законів зокрема. У 2 групі поліцейських найменшим є показник за середнім рівнем розвитку правосвідомості порівняно з 1 ($\phi^*=1,84$; $p=0,033$) та 3 ($\phi^*=0,38$; $p=0,030$) групами поліцейських. При цьому, неформована правосвідомість у них на цьому рівні у професійно-діловій сфері. У таких людей домінує орієнтація на особистісні контакти, прагнення встановлювати дружні відносини з іншими, схильність діяти не дотримуючись трудового законодавства. Вони на власний розсуд схильні не дотримуватися (або частково дотримуватися) своїх професійних обов'язків.

З високим рівнем правосвідомості найбільше поліцейських (17 %) у 3 групі. Цей рівень характеризується абсолютною надійністю у ділових відносинах, буквальним виконанням договірних та інших зобов'язань, навіть всупереч власному ставленню до ситуації та її розумінню. Правосвідомість сформована повністю.

Відповідно до отриманих даних проаналізовано середні показники за факторами методики Р. Кеттела у респондентів з різними рівнями розвитку правосвідомості у кожній з трьох груп опитаних поліцейських.

Аналіз факторів проводився за виявленими рівнями розвитку правосвідомості поліцейських у кожній групі окремо.

Описовий аналіз розпочали з першої групи поліцейських (див. табл. 8).

Таблиця 8

**Середні значення індивідуально-психологічних особливостей поліцейських
1 групи з різними рівнями розвитку правосвідомості**

Рівні правосвідом.	Шкали Кеттела (середні значення) у стенах															
	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
Високий (6)	6,7	3,0	6,5	5,8	7,2	6,0	6,8	4,2	5,8	3,8	5,3	3,2	3,3	2,5	7,3	3,3
Добрий (23)	5,1	4,1	6,5	6,6	7,0	5,6	5,1	4,1	6,4	4,6	4,7	3,9	3,7	3,6	7,1	3,9
Середній (16)	4,4	4,9	5,8	6,9	6,8	5,0	5,6	4,6	7,2	3,9	4,5	4,5	3,8	5,3	7,1	5,1
Низький (3)	5,3	4,0	6,3	6,3	7,0	4,7	4,3	4,0	5,0	2,0	4,7	3,0	4,3	4,7	8,3	4,0

Респондентам 1 групи з *низьким рівнем правосвідомості* властиво: **F+**, **M-**, **O-**, **Q3+**.

Безпечність, схильність до новизни, надання переваги діяльності, яка характеризується різноманітністю, безтурботність. Можливі складнощі при вирішенні нестандартних ситуації через нестачу спритності та уяви (винахідливості). Самовпевненість, життєрадісність. Схильність контролювати емоції та поведінку.

Респондентам 1 групи з *середнім рівнем правосвідомості* властиво: **E+**, **F+**, **L+**, **Q3+**.

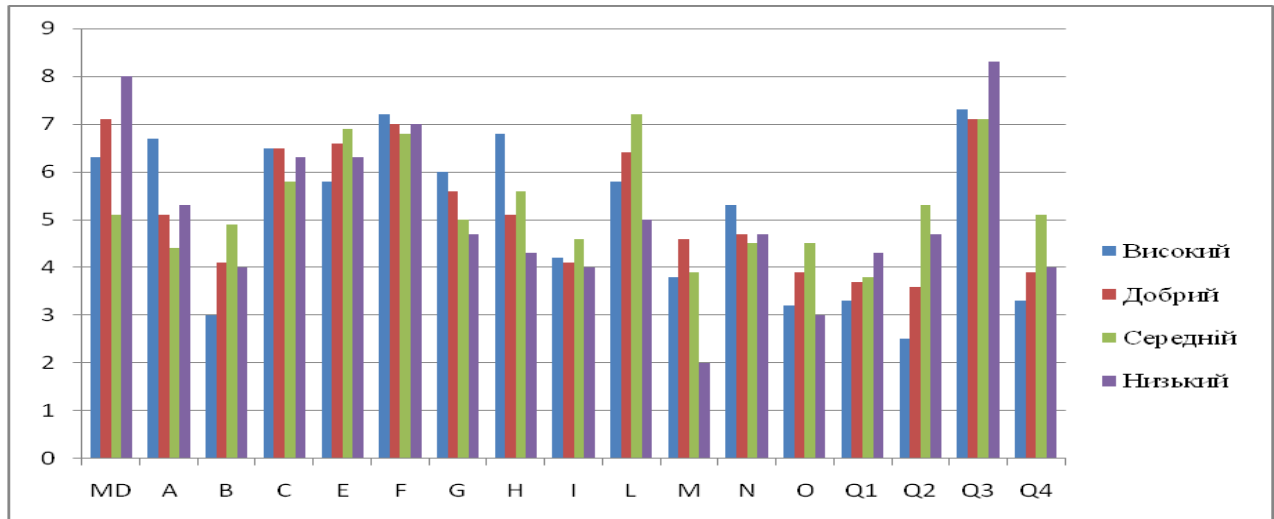
Активність, схильність домінувати, контролювати інших, підпорядковувати собі оточуючих, прагнення до самоствердження. Оптимістичність, легкість у сприйманні нового, продуктивність у діяльності. Підозрілість, недовірливість, іноді агресивність, настороженість. Прагнення планувати своє життя, контролювати емоції та поведінку.

Респондентам 1 групи з *добрим рівнем правосвідомості* властиво: **C+**, **E+**, **F+**, **Q3+**.

Емоційна стабільність, врівноваженість, усвідомлення та прийняття соціальних вимог. Активність, схильність домінувати, контролювати інших, підпорядковувати собі оточуючих, прагнення до самоствердження. Схильність

до новизни, надання переваги діяльності, яка характеризується різноманітністю. Прагнення планувати своє життя, схильність контролювати емоції та поведінку.

Отримані дані наочно представлені на діаграмі 8.

Діаграма 8. Показники індивідуально-психологічних особливостей поліцейських 1 групи з різними рівнями розвитку правосвідомості

Респондентам 1 групи з *високим рівнем правосвідомості* властиво: **A+**, **B-**, **C+**, **F+**, **H+**, **O-**, **Q1-**, **Q2-**, **Q3+**, **Q4-**.

Екстравертованість, схильність до спілкування з людьми, прагнення до співробітництва, надання допомоги, легкість та сміливість у встановленні міжособистісних контактів, дипломатичність. Надання переваги колективній роботі, залежність від групи (колективу), групової думки. Орієнтир на колективне прийняття рішень. Оптимістичність. Схильність витримувати емоційні навантаження. Обережність. Впевненість у власних силах та можливостях. Схильність стійко дотримуватися традицій, дотримуватися субординації, протистояти змінам. Пріоритетними є ситуації, які характеризуються стабільністю. Не прагнуть виявляти ініціативу. Спрямованість на вирішення конкретних завдань. Консерватизм. Прагнення

планувати своє життя, схильність контролювати емоції та поведінку. Деколи імпульсивність.

Наступним етапом проводився описовий аналіз індивідуально-психологічних особливостей поліцейських 2 групи з різними рівнями розвитку правосвідомості (див. табл. 9).

Таблиця 9

**Середні значення індивідуально-психологічних особливостей поліцейських
2 групи з різними рівнями розвитку правосвідомості**

Рівні правосвідом.	Шкали Кеттела (середні значення) у стенах															
	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
Високий (8)	6,1	4,3	8,0	7,5	5,8	5,5	6,5	4,3	6,0	3,3	3,9	3,5	4,3	5,5	7,9	3,8
Добрий (44)	6,0	5,2	7,2	7,0	6,4	5,4	6,1	4,5	5,5	3,6	5,5	3,5	3,9	4,6	7,7	3,8
Середній (12)	5,2	6,7	8,2	7,3	6,1	6,1	6,4	5,5	6,3	4,7	5,3	4,3	4,3	5,1	7,5	4,5
Низький (2)	4,5	3	7,5	7,5	6,5	6	6,5	2,5	7,5	5,5	4,5	3,5	3,5	5,5	7,5	5

Респондентам 2 групи з *низьким рівнем правосвідомості* властиво: **B-**, **C+**, **E+**, **F+**, **H+**, **M-**, **O-**, **Q3+**.

Мислення конкретне. Емоційна стабільність. Здатність розуміти власні почуття та знаходити адекватні засоби для їх вираження. Усвідомлення та прийняття вимог дійсності. Відчуття високої власної пристосованості. Самовпевненість. Позитивне само сприйняття. Активність, схильність домінувати. Прагнення до самоствердження, незалежності. Сміливість. Схильність до ризику. Не особливо чутливі до загрози. При зіткненні з неочікуваними ситуаціями може не вистачати уяви та спритності. Організованість. Контроль власних емоцій та поведінки.

Респондентам 2 групи з *середнім рівнем правосвідомості* властиво: **B+**, **C+**, **E+**, **Q3+**.

Здатність швидко обробляти отриману інформацію, добрі здібності до навчання, розвинене абстрактне мислення. Емоційна стабільність. Здатність розуміти власні почуття та знаходити адекватні засоби для їх вираження.

Усвідомлення та прийняття вимог дійсності. Відчуття високої власної пристосованості. Активність, схильність домінувати. Прагнення до самоствердження, незалежності. Організованість. Контроль власних емоцій та поведінки.

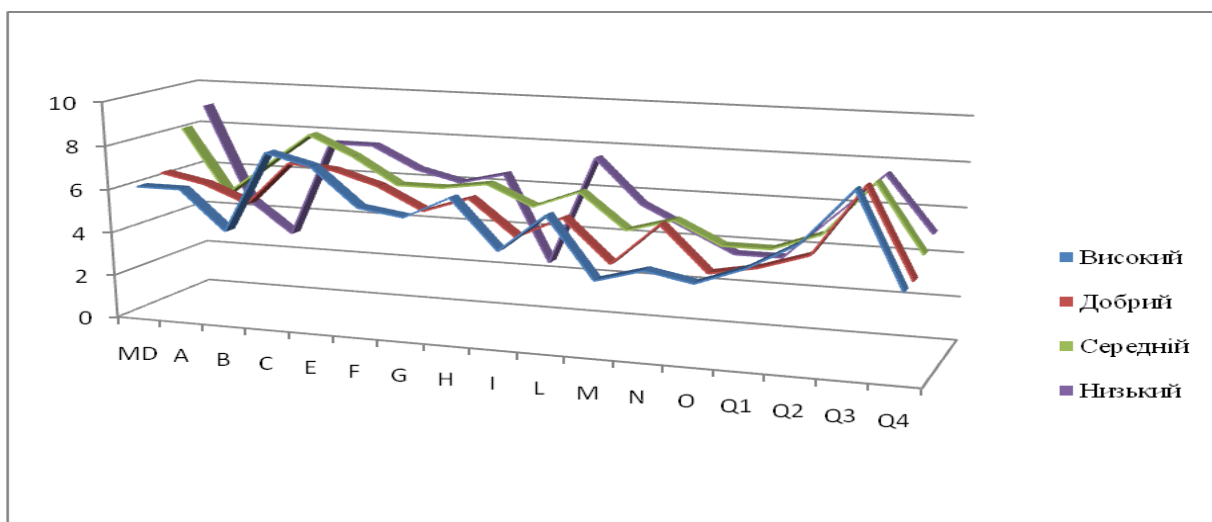
Респондентам 2 групи з *добрим рівнем правосвідомості* властиво: **С+, Е+, О-, Q3+**.

Емоційна стабільність. Здатність розуміти власні почуття та знаходити адекватні засоби для їх вираження. Усвідомлення та прийняття вимог дійсності. Відчуття високої власної пристосованості. Самовпевненість. Активність, схильність домінувати. Прагнення до самоствердження, незалежності. Здатність наполегливо та агресивно відстоювати власну позицію. Організованість. Контроль власних емоцій та поведінки.

Респондентам 2 групи з *високим рівнем правосвідомості* властиво: **С+, Е+, Н+, М-, О-, Q3+**.

Емоційна стабільність. Здатність розуміти власні почуття та знаходити адекватні засоби для їх вираження. Усвідомлення та прийняття вимог дійсності. Відчуття високої власної пристосованості. Самовпевненість. Активність, схильність домінувати. Прагнення до самоствердження, незалежності. Сміливість. Схильність до ризику. При зіткненні з неочікуваними ситуаціями може не вистачати уяви та спритності. Організованість. Контроль власних емоцій та поведінки.

Отримані дані наочно представлені на діаграмі 9.

Діаграма 9. Показники індивідуально-психологічних особливостей поліцейських 2 групи з різними рівнями розвитку правосвідомості

Наступним етапом проводився описовий аналіз індивідуально-психологічних особливостей поліцейських 3 групи з різними рівнями розвитку правосвідомості (див. табл. 10).

Таблиця 10

Середні значення індивідуально-психологічних особливостей поліцейських 3 групи з різними рівнями розвитку правосвідомості

Рівні правосвідом.	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
Високий (12)	6,2	5,5	7,6	7,1	7,3	7,3	6,4	4,5	5,6	3,2	4,5	3,8	5,1	3,3	7,3	4,1
Добрий (32)	5,8	5,7	7,3	6,6	6,3	5,4	6,7	4,8	5,1	4,2	5,2	3,3	2,8	4,1	7,0	3,8
Середній (22)	5,1	5,6	7,1	7,0	6,5	6,6	6,0	3,9	6,4	3,5	5,6	3,6	3,5	4,4	8,0	4,1
Низький (4)	3,8	5,0	6,0	8,0	5,8	5,5	7,3	2,8	7,0	4,3	5,8	5,5	3,3	4,8	6,0	4,0

Респондентам 3 групи з *низьким рівнем правосвідомості* властиво: Е+, Н+, І-, L+, Q1-.

Активність, схильність домінувати. Прагнення до самоствердження, незалежності. Здатність агресивно відстоювати власну позицію. Сміливість. Незалежність. Самостійність у прийнятті рішень. Недовірливість, підозрілість,

схильність до суперництва. Не люблять змін, терпимість до норм поведінки, труднощів. Краще почувають себе в ситуаціях, які характеризуються стабільністю.

Респондентам 3 групи з *середнім рівнем правосвідомості* властиво: **С+, Е+, F+,G+, М-, О1-, Q3+.**

Емоційна стабільність. Здатність розуміти власні почуття та знаходити адекватні засоби для їх вираження. Усвідомлення та прийняття вимог дійсності. Відчуття високої власної пристосованості. Оптимістичність. Активність, схильність домінувати. Прагнення до самоствердження, незалежності. Відповідальність, обов'язковість. Схильність дотримуватися встановлених норм і правил, поводити себе та діяти відповідно встановлених норм і правил. Не прагнуть змін, терпимість до норм поведінки, труднощів. Краще почувають себе в ситуаціях, які характеризуються стабільністю. Організованість. Контроль власних емоцій та поведінки.

Респондентам 3 групи з *добрим рівнем правосвідомості* властиво: **С+, Е+, Н+, О-, Q1-, Q3+.**

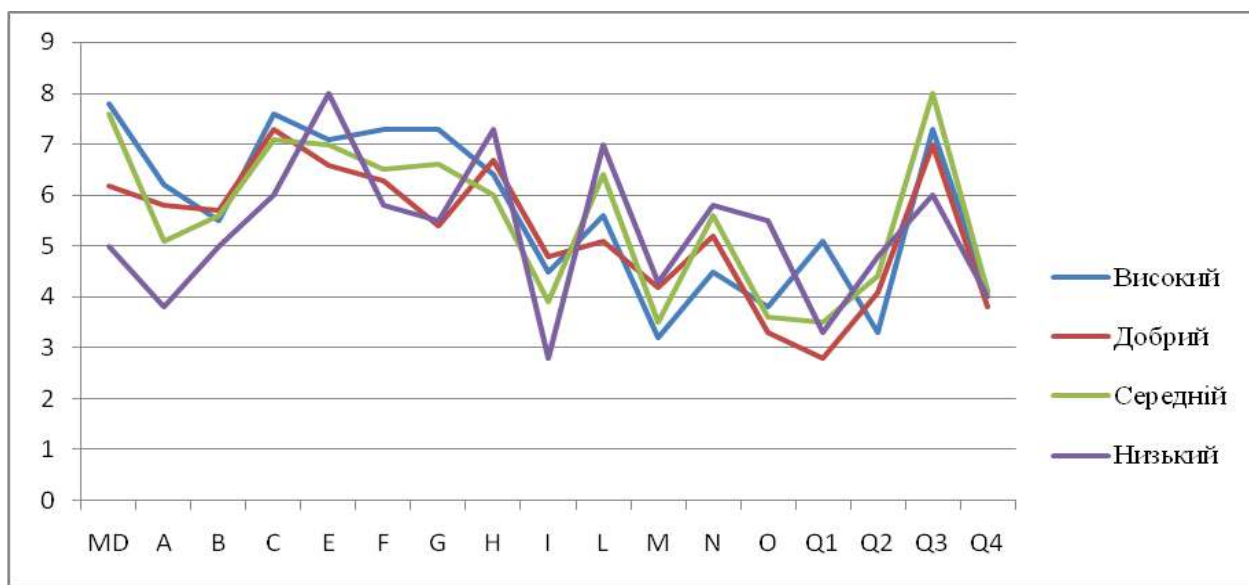
Емоційна стабільність. Здатність розуміти власні почуття та знаходити адекватні засоби для їх вираження. Усвідомлення та прийняття вимог дійсності. Відчуття високої власної пристосованості. Самовпевненість. Активність, схильність домінувати. Прагнення до самоствердження, незалежності. Сміливість. Не прагнуть змін, терпимість до норм поведінки, труднощів. Краще почувають себе в ситуаціях, які характеризуються стабільністю. Організованість. Контроль власних емоцій та поведінки.

Респондентам 3 групи з *високим рівнем правосвідомості* властиво: **С+, Е+, F+,G+, М-, О2-, Q3+.**

Емоційна стабільність. Здатність розуміти власні почуття та знаходити адекватні засоби для їх вираження. Усвідомлення та прийняття вимог дійсності. Відчуття високої власної пристосованості. Оптимістичність. Активність, схильність домінувати. Прагнення до самоствердження, незалежності. Відповідальність, обов'язковість. Схильність дотримуватися встановлених норм

і правил, поводити себе та діяти відповідно встановлених норм і правил. Схильність при прийнятті рішень враховувати думку оточуючих. Перевага надається колективній роботі. Організованість. Контроль власних емоцій та поведінки.

Отримані дані наочно представлені на діаграмі 10.

Діаграма 10. Показники індивідуально-психологічних особливостей поліцейських 3 групи з різними рівнями розвитку правосвідомості

Отже ми спостерігаємо, що в залежності від стажу служби у правоохоронних органах поліцейським з різними рівнями розвитку правосвідомості характерні дещо різні індивідуально-психологічні особливості. При цьому, деякі показники за методикою Р. Кеттела однаково притаманні поліцейським у всіх трьох групах за кожним рівнем розвитку правосвідомості окремо (див. табл. 11).

Таблиця 11

**Розподіл індивідуально-психологічних особливостей за методикою
Р. Кеттела груп поліцейських з різними рівнями розвитку правосвідомості**

Рівні розвитку правосвідомості (за тестом Л. Ясюкової)	Фактори Кеттела			Загальні фактори, притаманні всім групам
	1 група	2 група	3 група	
Низький/перший	F+, M-, O-, Q3+	B-, C+, E+, F+, H+, M-, O-, Q3+	E+, H+, I-, L+, Q1-	
Середній/другий	E+, F+, L+, Q3+	B+, C+, E+,Q3+	C+, E+, F+, G+, M-, Q1-, Q3+	E+,Q3+
Добрий/третій	C+,E+, F+, Q3+	C+,E+, O-, Q3+	C+,E+, H+, O-, Q1-, Q3+	C+,E+,Q3+
Високий/четвертий	A+, B-, C+, F+, H+, O-, Q1-, Q2-, Q3+, Q4-	C+, E+, H+, M-, O-, Q3+	C+, E+, F+, C+, M-, Q2-, Q3+	C+,Q3+

* Жирним виділено фактори, які притаманні трьом групам

Наочно прослідковується тенденція, що наявність деяких індивідуально-психологічних особливостей притаманні усім групам респондентів. Незалежно від стажу роботи найбільше виражені у поліцейських.

Фактор **Q3+** (самоконтроль емоцій та поведінки, організованість) притаманний майже всім поліцейським на всіх рівнях розвитку правосвідомості, окрім респондентів третьої групи з низьким рівнем.

Поліцейським з середнім та добрим рівнем розвитку правосвідомості притаманний фактор Е+ (домінантність).

Для більш розвинутої правосвідомості (добрий та високий рівень) обов'язковим є наявність фактору С+ (емоційна стійкість та витривалість) у всіх групах респондентів, незалежно від вислуги років.

Аналіз факторів за виявленими рівнями розвитку правосвідомості поліцейських у кожній групі окремо надає нам змогу побудувати профілі поліцейських з різним стажем служби за кожним рівнем розвитку правосвідомості. На яких ми бачимо наскільки по-різному виражені індивідуально-психологічні особливості по кожному профілю. При цьому лише при порівнянні наявних факторів за кожним профілем спостерігається закономірність, а саме, наявність деяких спільних характерологічних факторів притаманні усім групам респондентів незалежно від стажу роботи.

Фактор **Q3+** (самоконтроль емоцій та поведінки, організованість) притаманний майже всім поліцейським на всіх рівнях розвитку правосвідомості, окрім респондентів третьої групи з низьким рівнем.

Поліцейським з середнім та добрим рівнем розвитку правосвідомості притаманний фактор Е+ (домінантність).

Для більш розвинутої правосвідомості (добрий та високий рівень) обов'язковим є наявність фактору С+ (емоційна стійкість та витривалість) у всіх групах респондентів, незалежно від вислуги років.

З підвищенням рівня розвитку правосвідомості зростає «емоційна стійкість та витривалість» поліцейського.

Наступним етапом дослідження стало проведення кореляційного аналізу за допомогою г-критерію Пірсона для визначення та аналізу особливостей взаємозв'язку особистісних особливостей поліцейських та розвитку їх правосвідомості в різних групах поліцейських, розподілених за стажем роботи у правоохоронних органах (див. табл. 12).

Таблиця 12

**Інтеркореляційні зв'язки індивідуально-психологічних особливостей
поліцейських з рівнем розвитку їх правосвідомості**

Фактори Кеттела	Рівні розвитку правосвідомості (Л. Ясюкова)					
	1 група (48)		2 група (66)		3 група (70)	
	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>R</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
A	0,116		0,155		0,165	
B	-0,101		-0,131		0,062	
C	0,070		-0,178		0,057	
E	0,100		-0,185		-0,071	
F	-0,034		-0,091		0,070	
G	0,184		-0,116		-0,080	
H	0,093		-0,053		0,130	
I	-0,081		-0,100		0,259	0,25
L	0,026		-0,153		-0,273	0,25
M	0,180		-0,288	0,25	0,027	
N	0,807	0,000	-0,003		-0,168	
O	-0,069		-0,143		-0,203	0,05
Q1	0,000		-0,043		-0,010	
Q2	-0,256	0,05	0,000		-0,162	
Q3	-0,137		-0,012		0,049	
Q4	-0,180		-0,235	0,25	0,007	

Згідно отриманим результатам встановлено:

1. Для поліцейських 1 групи зі стажом служби до 3 років зростанню рівня правосвідомості сприяє фактор дипломатичність/прямолінійність **N** ($r=0,807$; $p \leq 0,000$). Зворотній зв'язок за фактором конформізм/самостійність **Q2** ($r=-0,256$; $p \leq 0,05$). Тобто зростанню рівня правосвідомості сприяє

дипломатичність, колективна робота, підтримка з боку професіоналів, не одноособове прийняття рішення.

2. Для поліцейських 2 групи зі стажем служби від 3 до 10 років зростання рівня правосвідомості обернено взаємопов'язано з факторами практичність/мрійність **М** ($r=-0,288$; $p\leq 0,25$) та емоційна напруженість/розслабленість **Q4** ($r=-0,235$; $p\leq 0,25$). Тобто зростанню рівня правосвідомості сприяє кмітливість, практичність та раціональний підхід до вирішення будь-яких питань, емоційна стійкість, впевненість у собі.

3. Для поліцейських 3 групи зі стажем служби понад 10 років прямий інтеркореляційний зв'язок рівня правосвідомості з фактором чутливість/жорсткість **I** ($r=0,259$; $p\leq 0,25$). Зворотній інтеркореляційний зв'язок з факторами підозрілість/довірливість **L** ($r=-0,273$; $p\leq 0,25$) та тривожність/спокій **O** ($r=-0,203$; $p\leq 0,25$). Тобто зростанню рівня правосвідомості сприяє сформована власна позиція, практичність, жорсткість, схильність брати на себе відповідальність. Самодостатність (відсутність прагнення до конкуренції), поважне ставлення до оточуючих, впевненість у собі, незалежність від думок та критики оточуючих.

4. Аналіз дослідження показав, що існують взаємозалежні зв'язки рівня правосвідомості з розвинутими індивідуально-психологічними особливостями у поліцейських. Ці зв'язки мають свої особливості у кожній групі поліцейських.

Зростанню рівня правосвідомості, її розвитку для поліцейських у групі, стаж служби у поліції якої складає до 3-х років, сприяють дипломатичність та конформізм. Дипломатичність, як здатність обходити «гострі кути», проявляти гнучкість, уникати або конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, при цьому досягати поставленої мети у спілкуванні. Конформізм, як залежність від думки оточуючих, несамотійність, надання переваги колективній роботі та колективному прийняттю рішень, для працівників з невеликим практичним досвідом виступає, як необхідність. Необхідність у підтримці з боку колег, пораді щодо прийняття важливих рішень з більш досвідченими колегами. Отже

довірливе ставлення до професійного оточення, поради з колегами та командна робота сприятиме розвитку професіоналізму поліцейським з невеликим досвідом роботи, що в свою чергу сприятиме розвитку правосвідомості поліцейського.

Для поліцейських 2 групи, стаж служби у правоохоронних органах яких від 3 до 10 років, сприяє зростанню правосвідомості практичність та ненапруженість. Практичність уявляє собою реалістичний підхід до вирішення будь-яких питань, надійність, орієнтованість на зовнішню реальність, загальноприйняті норми. Ненапруженість, або внутрішня розслабленість, задоволеність буденністю, спокій та терпеливість. Все це сприятиме розвитку професіоналізму та в свою чергу підвищенню рівня правосвідомості.

Для поліцейських 3 групи, з більшим стажем роботи ніж 10 років, для розвитку правосвідомості, підвищення її рівня важливим є розвиток таких індивідуально-психологічних особливостей, як твердість, самостійність, здатність брати на себе відповідальність. Дружелюбність, відкритість, спокій та вміння взаємодіяти з людьми. Самовпевненість та незалежність від думки оточуючих – такі якості сприяють розвитку правосвідомості, підвищенню її рівня.

Існують також підходи до розуміння розвитку правосвідомості, в яких підкреслюється її зв'язок з індивідуальними особливостями людини. Так, на основі когнітивної теорії розвитку моральної свідомості Л. Колберга Дж. Тапп розроблена трирівнева концепція правового розвитку: рівень правослухняності, правопідтримки та правотворчості. На кожному з цих рівнів правова поведінка людини визначається її мотивацією. Основними мотивами особистості на рівні правослухняності виступають потреба в уникненні покарання та підпорядкування авторитету влади [111, с. 34].

Відповідно до теорії морального розвитку Л. Колберга людина, яка знаходиться на доконвенціональному рівні морального розвитку, в якості моральної поведінки обирає середнє між покаранням і винагородою [394; 395].

Людина з рівнем правового розвитку – правопідтримка вважає, що закони необхідні для підтримки порядку в суспільстві. Такі люди слідують законам через свою конформність і бажання виправдати очікування оточуючих. Цей рівень правового розвитку узгоджується з конвенціональним рівнем морального розвитку (за Л. Колбергом), на головною метою є дотримання ряду правил, норм задля збереження цілості малої групи (родина, друзі), яка є значимою, а також і суспільства в цілому.

Деякі автори вважають, що рівень правового розвитку – правопідтримка відповідає третьому рівню розвитку правосвідомості у моделі Л. Ясюкової. Характеризує в основному сформовану правосвідомість при можливості збереження негативного ставлення до правового регулювання і існуючих законів. При цьому людина, досить конформна, поводиться відповідно до стереотипів поведінки, в діяльності намагається не порушувати закон і різні приписи, надійна в діловій сфері [111, с. 35].

Останній рівень правового розвитку – правотворчість характеризує людину, яка прихильна до системи моральних норм і співвідносить їх з системою законів. Якщо закони не відповідають моральним принципам особистості, то у неї виникає прагнення його змінити.

Наявність у суб'єкта третього рівня правового розвитку характеризує розвинену правосвідомість особистості з повністю засвоєним кодексом законів, відповідним їй внутрішнім моральним принципам.

Характеристики цього рівня відповідають інтерпретації постконвенційного рівня морального розвитку особистості (Л. Колберг). Для людини, що знаходиться на цьому рівні, особливе значення має справедливість правил, рішень. Вона самостійно обирає єдину систему моральних норм і слідує їй [20; 93; 394].

Дослідники дійшли висновку, що правосвідомість формується в процесі правової соціалізації у співвідношенні з комплексом особистісних властивостей, які в процесі індивідуального розвитку наповнюються певним змістом і стають внутрішніми умовами розвитку правосвідомості. Під впливом

внутрішніх умов, через які діють зовнішні фактори (наприклад, правила, норми, негативні події), формується ставлення особистості до суспільних цінностей та суб'єктів дійсності, правових норм, до самого себе і своїх обов'язків, до оточуючих людей тощо [111, с. 35].

У 70-х роках двадцятого століття доведено, що рівень правового розвитку змінюється з віком. Зменшується вірогідність некритичного прийняття законів й збільшується ступінь погодження з ними на основі їх відповідності загальним принципам.

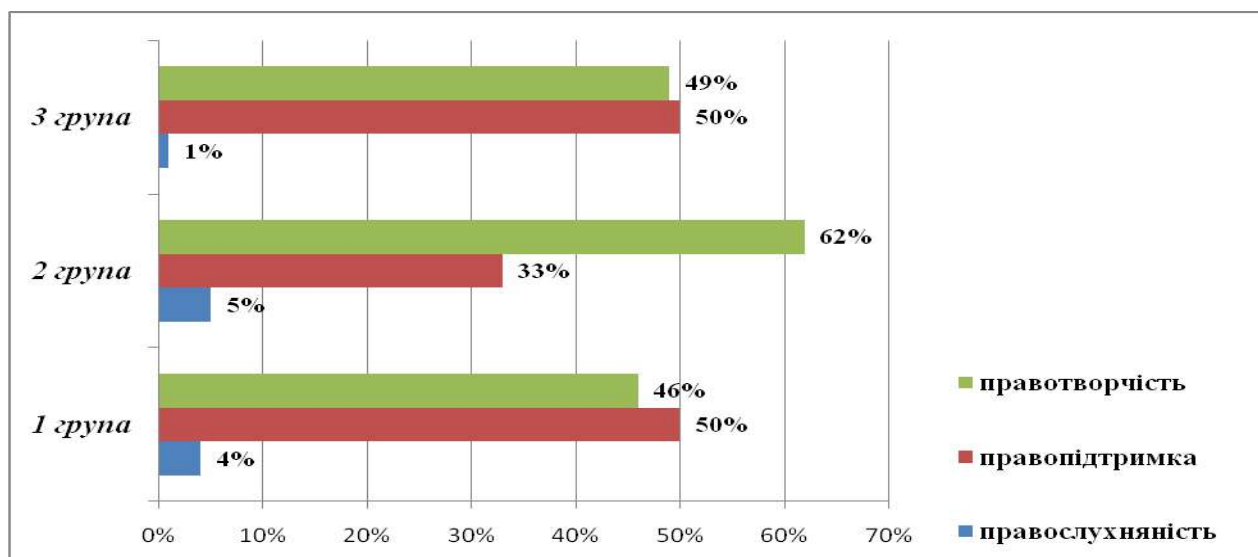
Автори у своїй теорії об'єднали ідеї Ж. Піаже та його послідовників Л. Колберга та Г. Міда та вважали, що правові атитюди розвиваються згідно власним законам незалежно від оточення людини. Про важливість та необхідність для правоохоронця мати високий рівень правового розвитку – правотворчість зазначали сучасні дослідники [259, с. 93].

Наступним етапом нашого дослідження стало визначення рівня правового розвитку поліцейських за анкетною «Рівень правового розвитку» О. Гулевич (Додаток В) [96].

Анкета розроблена для вивчення особливостей правосвідомості на основі тесту незакінчених пропозицій. Залежно від типу відповіді визначається рівень правового розвитку через оцінку поглядів на функції закону і умови його виконання, згода з конкретними правовими нормами.

Валідність методики доведено у роботах багатьох науковців [59; 111].

Вивчення рівня розвитку правосвідомості поліцейських надало змогу нам проаналізувати зміни правового розвитку в залежності від стажу служби (див. діагр. 11).

Діаграма 11. Розподіл рівня правового розвитку поліцейських

Статистичні відмінності показників рівня правового розвитку між групами поліцейських з різним стажем роботи обчислювалися за допомогою ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера (див. табл. 13).

Таблиця 13

Розподіл груп поліцейських за рівнями правового розвитку

Рівні правового розвитку	Групи респондентів (дані представлені у відсотках)			Відмінності (ϕ^* -критерій Фішера), $p \leq 0,05$					
	1	2	3	1-2		2-3		1-3	
	груп	груп	груп	ϕ	p	ϕ	p	ϕ	p
	а	а	а						
	(48)	(66)	(70)						
Правотворчість	46	62	49	1,7	0,04	1,5	0,06	0,3	0,1
				1	4	2	5	2	0

Правопідтримка	50	33	50	1,8 4	0,03 3	2,0 1	0,02 2	0	-
Правослухняність ь	4	5	1	0,2 5	0,10	1,4 6	0,07 3	1,0 8	0,1 0

Найбільше поліцейських з рівнем правового розвитку «правотворчість» у групі з вислугою до 10 років (2 група), відносно групи з вислугою до 3-х років (1 група) – ($\phi^*=1,71$; $p=0,044$) та відносно групи з вислугою понад 10 років (3 група) – ($\phi^*=1,52$; $p=0,065$). Людина виправдовує свою поведінку системою моральних норм, співставляючи їх з існуючими законами. Її цікавлять саме принципи, що полягають у основі правової системи. Невідповідність цих принципів моральним нормам призводить до її непідкоренню та бажанню їх змінити.

Половина опитаних 1 та 3 групи мають рівень правового розвитку «правопідтримка», що показово більше ніж у другій групі ($\phi^*=1,84$; $p=0,033$) та ($\phi^*=2,01$; $p=0,022$). На цьому рівні людина вважає, що правила необхідні для підтримки структури того суспільства, частиною якого вона є. Закони це результат договору між людьми, які підкоряються їм через конформність та бажання виправдати очікування оточуючих.

Дещо більше респондентів з рівнем правового розвитку «правослухняність» у 2 групі відносно 3 ($\phi^*=1,46$; $p=0,073$). Люди з таким рівнем правового розвитку вважають, що основна функція закону є запобігання вчиненню злочину шляхом його заборони. Дотримуються законів з причини уникнення покарання чи підкоренню авторитетам.

Найбільше поліцейських з рівнем правового розвитку «правотворчість» у групі з вислугою до 10 років (2 група). Найменше поліцейських у групі з вислугою до 10 років, які мають рівень правового розвитку «правопідтримка». Дещо більше респондентів з рівнем правового розвитку «правослухняність» у 2 групі відносно 3. Рівні правового розвитку правопідтримка та правотворчість відповідають рівням розвитку правосвідомості третьому та четвертому

відповідно. З досвідом роботи підвищується рівень правового розвитку серед поліцейських.

На думку деяких дослідників психологічні характеристики респондентів здійснюють більш значний вплив на правосвідомість, ніж їх соціодемографічні особливості [95, с. 50].

З метою визначення та аналізу особливостей взаємозв'язку індивідуально-психологічних особливостей поліцейських з рівнем правового розвитку поліцейських в різних групах, розподілених за стажом роботи, проводився кореляційний аналіз за допомогою r -критерію Пірсона (див. табл. 14).

Таблиця 14

**Інтеркореляційні зв'язки індивідуально-психологічних особливостей
поліцейських з рівнем їх правового розвитку**

Фактори Кеттела	Рівень правового розвитку (О. Гулевич)					
	1 група (48)		2 група (66)		3 група (70)	
	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
A	0,249	0,05	-0,083		0,106	
B	-0,186		-0,117		0,077	
C	0,106		-0,132		0,242	0,25
E	0,116		0,046		-0,137	
F	0,039		0,156		0,102	
G	0,044		-0,114		0,036	
H	0,127		0,077		-0,073	
I	0,116		0,358	0,000	0,064	
L	-0,144		0,097		-0,384	0,000
M	-0,165		0,161		0,100	
N	-0,025		-0,111		-0,122	
O	0,093		0,048		-0,280	0,25

Q1	0,050		0,048		0,118	
Q2	-0,050		-0,087		0,169	
Q3	0,106		-0,166		0,050	
Q4	0,017		0,134		-0,102	

За результатами отримано:

1. Для 1 групи поліцейських зі стажом роботи до 3-х років наявні позитивні інтеркореляційні зв'язки рівнів правового розвитку з фактором комунікабельність/замкнутість А ($r=0,249$; $p\leq 0,05$). Тобто комунікабельність, неупередженість у спілкуванні, готовність до співробітництва сприятиме правовому розвитку поліцейського.

2. Для 2 групи респондентів зі стажом роботи від 3-х до 10 років наявні позитивні інтеркореляційні зв'язки рівнів правового розвитку з фактором чутливість/жорсткість І ($r=0,358$; $p\leq 0,000$). Терпеливість до себе та оточуючих, надійність, здатність до емпатії та розуміння, м'якість у взаємодії з людьми сприятиме правовому розвитку.

3. Для 3 групи респондентів зі стажом роботи понад 10 років встановлено прямий зв'язок правового розвитку з фактором емоційна стійкість/нестійкість С ($r=0,242$; $p\leq 0,25$). Зворотній зв'язок з факторами підозрілість/довірливість L ($r=-0,384$; $p\leq 0,000$) та тривожність/спокій О ($r=-0,280$; $p\leq 0,25$). Емоційна стійкість, впевненість у собі, незалежність у спілкуванні та контактність з оточуючими, тенденція піклуватися про успіхи спільно працюючих членів професійного колективу сприяє підвищенню рівня правового розвитку.

Отже за результатами дослідження індивідуально-психологічних особливостей сучасних поліцейських з різним стажом роботи виокремлено загальні характерологічні особливості, які притаманні групам сучасних поліцейських. Виокремлено групові особистісні профілі поліцейських в залежності від досвіду професійної діяльності. Відповідно до них, респондентам 1 групи притаманна певна безпечність, підозрілість та

настороженість по відношенню до оточуючих. З набуттям практичного досвіду службової діяльності (представники 2 групи) підвищується емоційна витривалість, самоконтроль поведінки. Правоохоронці, які активно працюють більше 10 років у правоохоронному просторі характеризуються консерватизмом та з сумнівом та недовірою можуть сприймати інновації у професійній діяльності.

Виявлено статистичні відмінності показників рівня розвитку правосвідомості поліцейських з різним досвідом професійної діяльності. Узагальнюючи можна стверджувати, що 12 % респондентів 1 групи притаманний високий рівень сформованості правової свідомості; 81 % – добрий і середній рівень та 7 % – низький відповідно. 12 % поліцейським 2 групи, досвід професійної діяльності яких складає від 3 до 10 років, іманентний високий рівень сформованості правосвідомості. Досвідчені працівники Національної поліції України (3 група опитаних) характеризуються найбільшою кількістю представників з високим рівнем сформованості правової свідомості особистості (17 %). 77 % поліцейським зазначеної групи притаманний добрий і середній рівень та 6 % – низький рівень сформованості правосвідомості.

За допомогою кореляційного аналізу χ^2 -критерію Пірсона визначені особливості взаємозв'язків індивідуально-психологічних особливостей поліцейських та рівнем розвитку їх правосвідомості в залежності від досвіду професійної діяльності. Виявлено прямі та зворотні взаємозв'язки за факторами методики Р. Кеттела та рівнями правосвідомості поліцейських.

Висновки до розділу 2

1. Переважної більшості (81 %) поліцейських притаманний середній, добрий та високий рівень сформованості правосвідомості. Відповідно до цього, у 54 % правоохоронців правосвідомість в цілому сформована, хоча може зберігатися негативне ставлення до правового регулювання в цілому й до існуючих законів зокрема. У професійній діяльності вони намагаються не

порушувати існуючі закони та норми правової поведінки. 27 % опитаних працівників Національної поліції України характеризуються повністю сформованою правосвідомістю та буквальною виконанням зобов'язань, навіть всупереч власному ставленню до ситуації та її розумінню.

2. Узагальненому особистісному профілю сучасних поліцейських незалежно від досвіду професійної діяльності притаманні наступні характерологічні риси: емоційна стійкість **(C)**, прагнення до домінування **(E)**, оптимістичність **(F)** та розвинутий самоконтроль **(Q3)**, а також вища за середню самооцінка **(MD)**.

3. Існують взаємозалежні зв'язки рівня сформованості (розвитку) правосвідомості поліцейських та їх індивідуально-психологічними особливостями у поліцейських. Ці зв'язки мають свої особливості залежно від стажу служби правоохоронців. Рівень правосвідомості поліцейських, стаж професійної діяльності яких менше 3-х років, обумовлюється такими індивідуально-психологічними рисами, як дипломатичність та конформізм. З огляду на зазначене, суттєвим постає необхідність формування довірливого ставлення до професійного оточення, створення умов для одержання порад від колег та плідна командна робота поліцейських.

4. Для поліцейських 2 групи (професійний досвід яких складає від 3-х до 10 років) сприяє зростанню правосвідомості наявність практичності та ненапруженість. Практичність уявляє собою реалістичний підхід до вирішення будь-яких питань, надійність, орієнтованість на зовнішню реальність, загальноприйняті норми. Ненапруженість, або внутрішня розслабленість, задоволеність буденністю, спокій та терпеливість. Зазначене детермінує розвиток професіоналізму поліцейських та обумовлює підвищення рівня їх правосвідомості.

5. Поліцейським з досвідом професійної діяльності більше 10 років притаманні наступні індивідуально-психологічні якості, що сприяють високому рівню сформованості правосвідомості: твердість, самостійність, здатність брати на себе відповідальність, дружелюбність, відкритість, спокій та вміння

взаємодіяти з людьми. Вищенаведене обґрунтовує необхідність розвитку певних індивідуально-психологічних особливостей поліцейських з метою удосконалення шляхів та заходів підвищення рівня їх правосвідомості.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМИ ТА МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ

Основними шляхами щодо формування правосвідомості є правове виховання та правова освіта, яка здійснюється через певні форми та методи. До методів правового виховання належать: переконання, наочність, покарання, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення критики, навіювання, наслідування тощо. До методів правового самовиховання доцільно віднести самопізнання, самооцінку, самопорівняння, самообов'язковість, самопримус. До методів індивідуальної роботи – переконання й примушення, вправи й тренування, заохочення, підтримку, стимулювання, створення перспектив, примус та осуд, пізнавальну бесіду, наставництво, спостереження, експеримент, узагальнення думок інших працівників тощо.

До форм правового навчання відносять службову підготовку, дистанційне навчання, навчання через співпрацю, рольову гру, організаційне навчання (семінари, диспути, конференції, колоквиуми) тощо [181, с. 15].

3.1 Характеристика заходів правової соціалізації працівника поліції в системі психологічного забезпечення професійної діяльності

Система психологічного забезпечення – сукупна узгоджена діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів, практичних органів, що спрямована на підвищення ефективності їх службової діяльності та боєздатності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології [199].

Згідно наказу МВСУ № 88 від 06.02.2019 «Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції

України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських» *система психологічного забезпечення* поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських – комплекс організаційних, методичних, просвітницьких, психопрофілактичних, практичних, психологічних заходів, спрямованих на запобігання впливу ризиконебезпечних чинників професійної діяльності, збереження фізичного та психічного здоров'я, підвищення психологічної стійкості, надійності та готовності [230].

Психологічне забезпечення – один із видів забезпечення діяльності фахівців як у повсякденних умовах, так і в особливих та екстремальних умовах [258, с. 14]. У змісті психологічного забезпечення виділяють три рівні:

- загальносоціальний (державний), що діє в масштабах і потребах усього суспільства;
- професійний, що забезпечує потреби організацій;
- особистісний рівень самовиховання та саморегуляції.

На загальносоціальному (державному) рівні психологічного забезпечення створюються необхідні політичні, соціально-психологічні, правові, етичні, економічні, науково-технічні та інші передумови й умови реалізації морального потенціалу суспільства, визначаються основні напрями виховання населення, підтримки професійного потенціалу й морально-психологічного стану фахівців на рівні, що гарантує виконання основних завдань. Психологічне забезпечення на загальносоціальному рівні передбачає комплекс узгоджених заходів, що вживаються керівництвом країни, відповідними посадовими особами з метою досягнення оптимального психічного стану фахівців [258, с. 14].

Так, з метою формування у суспільстві правової культури та правової свідомості, сприяння підвищенню рівня знань та поінформованості громадян щодо реалізації та захисту своїх прав, гарантованих [Конституцією](#) [157] та законами України у різних сферах життя, Указом президента України «Про оголошення в Україні 2018 року Роком реалізації право просвітницького

проекту «Я маю право!» [243] було оголошено 2018 рік Роком реалізації зазначеного проекту.

Серед заходів, спрямованих на реалізацію правопросвітницького проекту "Я маю право!", цим указом передбачалося, зокрема:

- проведення відповідної інформаційно-роз'яснювальної роботи, у тому числі у місцевих засобах масової інформації;
- запровадження на регіональному телебаченні програм, орієнтованих на підвищення рівня правової культури та правової свідомості громадян;
- проведення із залученням закладів освіти, закладів культури, установ, організацій олімпіад, конкурсів та інших заходів, спрямованих на підвищення рівня знань громадян щодо гарантованих їм [Конституцією](#) та законами України прав у різних сферах суспільного життя.

Завданням психологічного забезпечення на професійному рівні є трансформація загальносоціальних умов у професійне середовище працівників, вироблення та здійснення специфічних засобів, форм і способів, що враховують особливості цього середовища. На цьому рівні психологічне забезпечення означає єдиний і безперервний процес формування та підтримки у фахівців стійкого морально-психологічного стану, необхідного для успішного виконання завдань професійної діяльності й високої готовності для здійснення професійних дій [258, с. 14].

Важливою ланкою в системі психологічного забезпечення є особистість фахівця, її прагнення до вдосконалення, самовиховання, саморегуляції, що складає третій рівень психологічного забезпечення. На цьому рівні особистість фахівця виступає і суб'єктом, і об'єктом психологічного забезпечення. Суб'єктивні характеристики свідомості й поведінки працівника виражаються в цілях і завданнях, які ставить перед собою особистість. Об'єктами саморегуляції та самовиховання стають загальносоціальні та професійні якості. Моральні відносини виявляються через усвідомлення та переживання працівником протиріч між об'єктивною та суб'єктивною сторонами його

життєдіяльності, які вирішуються через діяльність з досягнення поставлених цілей [258, с. 14].

Важливим компонентом становлення професіонала лишається його професійна підготовка (професійне навчання). Для працівника поліції невід'ємною складовою його професіоналізму є сукупність правових знань щодо правової дійсності і навичок для практичної реалізації службової/правоохоронної діяльності. Ґрунтовні юридичні знання, насамперед, майбутній поліцейський може набути під час здобуття юридичної освіти.

Як вже зазначалося, що кандидату на посаду сучасного поліцейського не обов'язково мати юридичну освіту (закон України «Про Національну поліцію України», ст. 49) [249]. Ми розділяємо думки сучасних дослідників, що у такому разі професійна правосвідомість не має свого головного підґрунтя – юридичних теоретичних знань [337]. Спеціалісти, які не мають юридичної освіти, а опановують її в процесі практичної діяльності і досягають певного рівня професійної правосвідомості у переважній більшості не можуть задовольняти потреби суспільства. Рівень юридичної освіти правоохоронців вимагає якісної зміни за допомогою обов'язкового навчання в системі закладів освіти МВС України [187, с. 64].

Існує суттєва різниця між отриманням юридичної освіти у звичайному закладі вищої освіти та закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання. Тому, на думку багатьох науковців, юридична освіта та професійні якості поряд високим рівнем правових знань, переконань; компетентність у виконанні професійних обов'язків; дотримання норм моралі; гармонійне сполучення правових знань, поглядів та правової активності; вірної оцінки власних та чужих дій з точки зору існуючого закону детермінують правосвідомість правоохоронця [321, с. 93; 382].

Правова підготовка поліцейського сприяє формуванню особистої та службової дисциплінованості, особистої відповідальності, почуття обов'язку. Кожному працівникові поліції потрібно прищепити готовність та уміння сприймати нову соціальну інформацію, переробляти, перевіряти,

узагальнювати, аналізувати, робити критичні висновки здатність приймати рішення та домагатися їх виконання тощо. Крім цього, правова освіченість сприяє формуванню морально-психологічної готовності поліцейського до виконання службових обов'язків, яка регулюється, захищається, стимулюється нормами права. Постійний аналіз норм права, спрямований на виявлення їх соціальної цінності, морального змісту, зіставлення з ними різних життєвих ситуацій виховують у особового складу Національної поліції уміння конкретно мислити, глибоко оцінювати соціальну дійсність [302, с. 37].

Згідно Закону України «Про Національну поліцію» (стт. 72, 73, 74, 75) професійне навчання поліцейських здійснюється за напрямками: первинна професійна підготовка; підготовка у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання; післядипломна освіта; службова підготовка [249].

Первинна професійна підготовка проводиться з поліцейськими, які вперше прийняті на службу в поліції, з метою набуття спеціальних навичок, необхідних для виконання повноважень поліції.

Підготовка у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Здійснюється здобуття вищої освіти на денній формі навчання за державним замовленням у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських.

Післядипломна освіта поліцейських здійснюється на загальних засадах, визначених Законом України «Про вищу освіту» [242], з урахуванням особливостей, визначених цим Законом, і складається з:

- 1) спеціалізації;
- 2) перепідготовки;
- 3) підвищення кваліфікації;
- 4) стажування.

Післядипломна освіта поліцейських може здійснюватися безпосередньо в підрозділах поліції або в навчальних закладах, у тому числі на договірних умовах.

Поліцейські зобов'язані проходити підвищення кваліфікації за відповідним напрямом службової діяльності:

- 1) не рідше одного разу на три роки;
- 2) перед призначенням на керівну посаду, у тому числі вищу керівну посаду, ніж займана.

Службова підготовка. У пункті 3 розділу 1 наказу МВС України «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» від 26.01.2016 № 50 поняття «службова підготовка» тлумачиться як – «система заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням специфіки та профілю його службової діяльності» [247].

Основними завданнями службової підготовки є:

- 1) підвищення рівня знань, умінь, навичок та професійних якостей поліцейських з метою забезпечення їх здатності до виконання завдань з охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічного (громадського) порядку та безпеки;
- 2) вивчення нормативно-правових актів, які регламентують діяльність Національної поліції України;
- 3) удосконалення керівним складом органів (закладів, установ) поліції навичок управління поліцейськими.

Зазначеним відомчим наказом [247] визначено такі види службової підготовки як:

- функціональна підготовка – це комплекс заходів, спрямований на набуття і вдосконалення поліцейським знань, умінь та навичок у сфері нормативно-правового забезпечення службової діяльності, необхідних для успішного виконання ним службових обов'язків;
- загальнопрофільна підготовка – це комплекс заходів, спрямованих на набуття і вдосконалення поліцейським умінь та навичок практичного застосування теоретичних знань щодо формування готовності до дій у

ситуаціях різних ступенів ризику, а також надання домедичної допомоги в процесі виконання службових завдань;

➤ тактична підготовка – це комплекс заходів, спрямований на набуття і вдосконалення поліцейським навичок практичного застосування теоретичних знань щодо правильного оцінювання конкретних подій з подальшим прийняттям правомірних рішень та психологічної готовності до дій у ситуаціях різних ступенів ризику;

➤ вогнева підготовка – це комплекс заходів, спрямований на вивчення поліцейським основ стрільби з вогнепальної зброї, правомірного її застосування (використання) та вдосконалення навичок безпечного поводження з нею, швидкісної та влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях, з різних положень, в обмежений час, в русі тощо;

➤ фізична підготовка – це комплекс заходів, спрямований на формування та вдосконалення рухових умінь і навичок, розвиток фізичних якостей та здібностей поліцейського з урахуванням особливостей його професійної діяльності.

Отже психологічна підготовка як окремий вид службової підготовки у вищезазначеному наказі не передбачена.

Усі види службової підготовки є взаємопов'язаними між собою. Основними видами проведення занять у системі службової підготовки є:

- лекція – вид навчального заняття, під час якого здійснюється орієнтовне ознайомлення особового складу навчальної групи з ключовими елементами предмета вивчення;
- семінар – вид навчального заняття, під час якого здійснюється обговорення особовим складом навчальної групи попередньо визначеної теми;
- практичне заняття – вид навчального заняття, під час якого особовим складом навчальної групи засвоюються теоретичні положення попередньо вивченого навчального матеріалу шляхом виконання відповідних модельованих завдань;

- контрольнo-перевірочне заняття – вид навчального заняття, під час якого здійснюється перевірка рівня знань, умінь та навичок особового складу навчальної групи за тематикою, що вивчається.

У цьому ж наказі [247] перелічені орієнтовні форми службової підготовки, такі, як: навчальні заняття в групах за місцем служби; навчальні збори (форма організації службової підготовки поліцейських, яка передбачає підвищення їх професійної готовності до виконання службових завдань, що проводиться на базі тренінгового центру або закладу (установи)); самостійне навчання (проводиться впродовж усього строку служби поліцейського з метою безперервного, систематичного поповнення та поглиблення знань, умінь і навичок, необхідних для успішного виконання службових завдань).

У розділі 3 вищезазначеного наказу [247] вказано, що учасниками навчального процесу в системі службової підготовки є поліцейські, а також інші особи, які беруть участь у навчальних заняттях (навчальних зборах, перевірках рівня службової підготовленості) або залучаються до організації їх проведення в установленому порядку, а саме:

- керівник органу (закладу, установи) поліції;
- керівник навчальної групи;
- особа, яка проводить заняття;
- інструктор з особистої безпеки (у тому числі позаштатний);
- особа, відповідальна за ведення обліково-планової документації;
- особовий склад навчальної групи;
- інші учасники (за необхідності).

Про невід’ємність та важливість підготовки спеціалістів–правоохоронців у ЗВО зі специфічними умовами навчання, зокрема, про доцільність професійно–психологічної підготовки у ЗВО зазначали В. Поздняков, О. Столяренко, В. Смірнова тощо. Відповідно у юридичній психології виокремлено декілька підходів щодо проведення професійно-психологічної підготовки:

- психологічна освіта відповідно завдань професійної діяльності, що здійснюється на основі психологічних дисциплін;
- морально-психологічна підготовка як підготовка працівників правоохоронних органів до діяльності в екстремальних ситуаціях, зміст якої спрямований на формування психологічної, емоційно-вольової стійкості особистості;
- професійно-психологічна підготовка до правоохоронної діяльності та вирішенню конкретних службових завдань, яка реалізується в умовах навчальної діяльності та на практиці [156, с. 25].

Сучасні дослідники [32] вважають, що з метою реалізації психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України, доцільно проводити практичні заняття з використанням інтерактивних технологій та методів навчання (тренінгів, ділових ігор, психодрам, бренстормінгів, кейсів, відпрацювання смуг перешкод тощо). Також зазначають про обов'язковість участі психологів у проведенні цільових інструктажів поліцейських перед заступанням на службу, особливо для несення служби в екстремальних умовах. Вони пропонують розробити «Комплексну програму організації і проведення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України», яка б затверджувалась і впроваджувалась відповідним Наказом МВС України і передбачала принципи організації, мету, завдання, методи і засоби її здійснення. Також ними запропоновано додати до переліку видів службової підготовки, зафіксованих у Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України [247] затвердженому професійну психологічну підготовку поліцейських, оскільки в Україні відсутня нормативно-правова база проведення професійної психологічної підготовки поліцейських.

Пізніше вийшов наказ, який визначає порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських. Згідно цього наказу психологічна підготовка поліцейських, курсантів (слухачів) є одним із напрямів системи психологічного забезпечення [230].

Психологічна підготовка працівників поліції є також однією із функцій системи психологічного забезпечення та включає в себе:

1) проведення навчальних, практичних занять (у системі здійснення службової підготовки та підвищення кваліфікації працівників поліції), спрямованих на розвиток навичок ефективної комунікації, формування толерантного ставлення до населення та психологічної стійкості в екстремальних ситуаціях;

2) проведення цільових інструктажів працівників поліції щодо ефективних форм взаємодії з населенням, алгоритмів безпечної життєдіяльності в повсякденних та екстремальних службових ситуаціях;

3) організація та проведення тренінгів щодо формування необхідних професійних, поведінкових та комунікативних навичок працівників поліції, їх психологічної готовності до дій у різноманітних службових ситуаціях;

4) психологічне супроводження практичних занять із тактичної підготовки з працівниками поліції та формування в них психологічної готовності до застосування спеціальних засобів;

5) упровадження інноваційних форм, методів та технологій навчання в практичну діяльність із психологічного забезпечення Національної поліції України та розроблення методичних рекомендацій з актуальних питань.

Психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення – процес формування у працівників поліції, поліцейських ЗВО, курсантів (слухачів) професійно-психологічної надійності, стійкості, готовності до різноманітних умов службової діяльності, навичок конструктивної комунікації з населенням. Реалізація цього напряму передбачена шляхом проведення навчальних, практичних занять із використанням інноваційних методів, технологій, інтерактивних форм навчання (ділові ігри, моделювання ситуацій, тренінги) [230].

З метою створення належних умов для самопідготовки кожного поліцейського, надання їм можливості самостійно визначати свій рівень знань у системі службової підготовки Національної поліції України запроваджено нову

освітню систему. Так керівникам галузевих служб поліції презентували «Освітній портал службової підготовки поліцейських» [214]. Освітній портал надає поліцейському можливість обирати найбільш ефективні форми навчання (від перегляду відео-ролику до вивчення нормативної бази), а також час та місце для опанування матеріалу. Новий формат навчання поліцейських має низку суттєвих переваг. Адже працівник поліції, зареєструвавшись на порталі, має змогу в будь-який зручний час ознайомитись з матеріалами зі службової підготовки, новаціями у законодавстві та обговорити проблемні питання на форумі.

Доступ до освітнього порталу здійснюється через мережу Інтернет за допомогою комп'ютера, планшета чи мобільного телефону. Крім того, портал надає змогу швидко оцінювати рівень знань поліцейських та здійснювати моніторинг стану їх професійного розвитку.

Проте під час такої самопідготовки втрачається можливість перейняти досвід та знання від компетентного працівника поліції за допомогою спілкування та взаємодії на рівні «людина-людина». Не завжди у Інтернеті можна отримати відповіді на всі запитання.

Дослідники в якості важливого засобу підвищення правосвідомості пропонують: освіту (процедуру навчання) та розвиток управлінських технологій (наставництво, курси підвищення кваліфікації, внутрішня ревізія тощо) [32; 256; 260].

Як вже зазначалося вище, що основними шляхами щодо формування правосвідомості є правове виховання та правова освіта, яка здійснюється через певні форми та методи. Серед низки методів індивідуальної роботи науковці також виокремлюють наставництво [181, с. 15].

Наставництво необхідне для забезпечення оптимальної адаптації «молодого» правоохоронця до умов служби, для формування та розвитку професійних та особистих якостей, необхідних для виконання функціональних обов'язків. Основне завдання наставництва – допомога «молодим» працівникам в оволодінні професійними знаннями і необхідними практичними навичками

для самостійного виконання завдань в їх службовій діяльності; виховання у «молодих» працівників правосвідомості, формування дисциплінованості, високої відповідальності за виконання службового обов'язку, необхідних психологічних якостей [91; 112].

Професійна адаптація особистості правоохоронця є певним механізмом етапу його правової соціалізації. «Професійна адаптація – це повне та успішне оволодіння професією, новою посадою, тобто пристосування до змісту й характеру діяльності, її умов і організації, активне освоєння тонкощів та специфіки служби, необхідних навичок, засобів прийняття рішення (для початку у стандартних ситуаціях), виконання будь-яких завдань, пов'язаних з вимогами служби, у тому числі, в стресових ситуаціях і бойових умовах» [256, с. 5].

У наказі МВС України «Про затвердження Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції» (п. 15, р. 3) [248] зазначено про закріплення наставника за поліцейським, якому надано дозвіл на проходження професійної підготовки за індивідуальним навчальним планом без відриву від служби. «За таким поліцейським закріплюється наставник з числа осіб керівного складу органу (закладу, установи) поліції, де він проходить службу, який контролює виконання ним завдань, організовує для нього індивідуальні практичні заняття з вогневої, фізичної та тактичної підготовки, які передбачені індивідуальним навчальним планом».

Отже, на теперішній час наставництво у лавах Національної поліції України нормативно передбачено лише у вищезазначеному випадку. На сьогодні, на нашу думку, існує потреба в існуванні «інституту наставництва» для молодих працівників поліції з метою забезпечення їх оптимальної адаптації як фахівця до умов служби, формування та розвитку професійних та особистих якостей, необхідних для виконання посадових обов'язків. Результати нашого дослідження суттєво підтверджують необхідність «наставника» під час

адаптації новобранців-поліцейських до умов професійної діяльності [375, с. 311].

Сучасні дослідження свідчать про те, що «молоді» працівники стикаються з певними труднощами (не повне опанування нормативно-правової бази, відсутність професійного досвіду). За результатами проведених опитувань важливими постають питання організації та проведення навчань у системі професійної підготовки з молодими фахівцями, а також потребують удосконалення практичні види навчання й активне впровадження тренінгових програм [32].

Труднощі в адаптації пов'язані з умовами і специфікою професійної діяльності. Серед них слід зазначити: велике навантаження та ненормований робочий день; необхідність дотримуватись певних показників у діяльності; необхідність дотримуватись дисципліни; недостатня поінформованість про особливості оформлення документації і процеси, що відбуваються в колективі програм [256, с. 56].

На думку багатьох дослідників, зокрема авторів науково-методичних рекомендацій [256, с. 56], адаптація молодих працівників повинна відбуватися поступово, залучати до завдань необхідно із зростанням складності. На цей період доцільно прикріпити наставника по роботі та заохочувати його неформальні стосунки з більш досвідченими колегами

Стосовно адаптації до умов професійної діяльності хотілося б зупинитися на деяких факторах, які впливають на успішність адаптації до службової діяльності С. Кучеренко [258, с. 61].

1. Інформованість працівника про особливості професійної діяльності, її організацію. У цей момент (ознайомлення з документацією, спостереження) важливі бесіди з працівниками і керівництвом з метою роз'яснення змісту професійної діяльності. С. Кучеренко пропонує орієнтовний перелік питань, які повинен з'ясувати для себе молодий фахівець/працівник:

- Які завдання потрібно виконувати?
- Скільки таких завдань виконується?

- Як часто вони виконуються?
- Ким вони виконуються?
- Якими документами регламентується їхнє виконання?
- За допомогою яких методів вони виконуються?
- Скільки часу займає у досвідчених працівників (професіоналів) їх виконання?
- Ким та на основі яких критеріїв контролюється їх виконання?
- Що очікує виконавця у випадку успішного і неуспішного їх виконання?

2. Усвідомлення працівником цілісної картини професійної діяльності підрозділу в комплексі з іншими службами, його місця і ролі вирішенні фахових завдань.

3. Знання і дотримання моральних принципів професійного колективу.

4. Наявність людини (колеги, керівника), яка буде для недосвідного працівника «наставником» у професійній діяльності. Тобто людина з певним стажем роботи у цьому підрозділі. Важливо також, щоб «наставник» (досвідчена людина, яка зможе зорієнтувати та допомогти у виконанні професійних завдань) мав певні морально-психологічні якості та міг налаштувати молодого працівника на взаємодію та позитивне, довірливе ставлення. При вирішуванні дійсно складних фахових питань звертатися до нього за допомогою щодо оптимальних засобів їх вирішення.

Існує наукова думка [337], що повноваження, обов'язки, права поліцейського та гарантії їх реалізації є фундаментом для формування високого рівня його професійної правосвідомості та правової культури.

Законом України «Про Національну поліцію» (ст. 18, 19) [249], передбачено основні обов'язки поліцейського та види відповідальності поліцейських. Але в цьому законі не прописані права поліцейських, як це було в Законі України «Про міліцію» (ст. 11) [244]. Права поліцейських під час виконання службових обов'язків передбачені Законом України «Про дисциплінарний статут Національної поліції України» (п. 6) [246], але цей перелік дуже обмежений. Тому на законодавчому рівні є необхідність розширення прав поліцейських щодо визначення їх правового статусу. З цього

приводу багато науковців висловлювали свою думку, дехто з них повноваження, права та обов'язки відносить до змісту структурно-правового статусу поліцейського [147].

Результатом правової соціалізації та правового виховання особистості є мотивація особи до правомірної поведінки. Засвоєння і присвоєння норм відбувається у процесі соціалізації особи, а також у процесі цілеспрямованого навчання, виховання [360, с. 10].

Про необхідність стимулювання поліцейських для формування мотиваційної сфери щодо професійної діяльності зазначали дослідники. Так О. Хаврат [337, с. 159] зауважила про доцільність застосовування запропонованих І. Луценком наступних видів правових стимулів: матеріальних, моральних, змішаних та статусних.

Матеріальне стимулювання – різновид правового стимулювання, що полягає у застосуванні матеріальних стимулів (грошових та негрошових) з метою задоволення матеріальних потреб та інтересів особи, в результаті чого досягаються бажані результати. У свою чергу матеріальне стимулювання поділяється на: матеріально-грошове стимулювання та матеріально-негрошове стимулювання.

Моральне стимулювання – це вид правового стимулювання, який полягає у застосуванні моральних стимулів з метою задоволення моральних потреб та інтересів особи, в результаті чого досягаються бажані результати.

Змішане стимулювання – це вид правового стимулювання, який полягає у застосуванні матеріально-правових (матеріально-грошових та матеріально-негрошових) та морально-правових стимулів, направлених на задоволення потреб та інтересів особи з метою досягнення бажаної мети.

Статусне стимулювання – це вид правового стимулювання, який полягає у застосуванні статусних правових стимулів з метою задоволення статусних потреб та інтересів, в результаті чого досягається поставлена мета [179, с. 14].

Заохочення є засобом підтримання службової дисципліни, що полягає у відзначенні поліцейського за успішне виконання ним обов'язків, а також за

інші заслуги перед державою та суспільством. Види заохочення, які можуть застосовуватися до поліцейських, перелічені у дисциплінарному статуті Національної поліції України (ст. 6) [246]:

- 1) дострокове зняття дисциплінарного стягнення;
- 2) занесення на дошку пошани;
- 3) заохочення грошовою винагородою;
- 4) заохочення цінним подарунком;
- 5) надання додаткової оплачуваної відпустки тривалістю до п'яти діб;
- 6) заохочення відомчими заохочувальними відзнаками Національної поліції України;
- 7) заохочення відомчими заохочувальними відзнаками Міністерства внутрішніх справ України;
- 8) дострокове присвоєння чергового спеціального звання;
- 9) присвоєння спеціального звання, вищого на один ступінь від звання, передбаченого займаною штатною посадою;
- 10) заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя»;
- 11) заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України «Холодна зброя».

У статті 8 передбачені права керівників щодо застосування заохочень також пунктом 5 зазначено, що керівник, який не наділений повноваженнями щодо застосування заохочень, має право внести подання або порушити клопотання про заохочення підлеглого перед уповноваженим керівником.

Розглянувши основні заходи правової соціалізації поліцейських та рівні їх реалізації, можна стверджувати наступне:

1. Трирівнева система змісту психологічного забезпечення правоохоронної діяльності включає в себе здійснення відповідних заходів правової соціалізації поліцейських на загальнодержавному, професійному та особистому рівнях.

2. Акцентовано увагу на заходах правової соціалізації поліцейського, які урегульовані низкою наказів та інших нормативно-правових актів. Освітлено напрями професійного навчання поліцейських: первинна професійна підготовка; підготовка у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання; післядипломна освіта; службова підготовка.

3. Правові знання і вміння через правову практику включаються в особистий досвід суб'єктів та діяльності. Це потребує забезпечення оптимальної адаптації молодих поліцейських як фахівців до умов служби, цілеспрямованого формування та розвиток професійних та особистих якостей, необхідних для виконання професійної діяльності. Аргументована необхідність існування наставництва, не тільки як виключення – у разі проходження професійної підготовки поліцейського якого вперше прийнято на службу за індивідуальним навчальним планом без відриву від служби, а взагалі – для всіх «молодих» поліцейських від моменту прийняття на службу в практичні підрозділи Національної поліції України.

3.2. Особливості формування правосвідомості працівника поліції в процесі психологічного супроводження професійної діяльності та професійно-психологічної підготовки

Психологічне супроводження проходження служби – комплекс психологічно обґрунтованих заходів, який забезпечує підвищення ефективності службової діяльності, працездатності та кваліфікаційного зростання особового складу [199].

У наказі МВС України від 06.02.2019 № 88 «Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських» психологічне супроводження службової діяльності працівників поліції, у тому числі в ході проведення ними оперативних заходів та слідчих дій, визначається як –

комплекс організаційних, просвітницьких, психологічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності працівників поліції із забезпечення публічної безпеки та порядку, протидії злочинності [230]. Реалізація цього напрямку передбачена шляхом надання психологічних консультацій працівникам поліції, складання психологічних портретів підозрюваних, обвинувачених осіб, надання необхідної психологічної допомоги в ході проведення допитів, у тому числі неповнолітніх осіб.

Психологічне супроводження освітнього процесу у закладах вищої освіти – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення адаптації курсантів (слухачів) до умов навчальної та подальшої службової діяльності, сприяння їх особистісному зростанню та професійному становленню. Цей напрям реалізується через здійснення відповідних психологічних заходів (анкетування, спостереження, індивідуальні та групові консультування, проведення тренінгів, навчання курсантів (слухачів) основним психологічним методам та прийомами саморегуляції для формування навичок ефективної адаптації до умов подальшої професійної діяльності).

До умов формування правосвідомості юристів, на думку С. Кононенка, доцільно включити: виховання належної професійної моралі, систему моральних та морально-правових норм, підвищення рівня морального самоконтролю, соціалізацію, правове виховання, постійний аналіз практики при вирішенні правових ситуацій, службову дисципліну та професійно правомірну поведінку, професійну культуру, поліпшення соціально-побутових умов [154, с. 210].

Особливості професійної діяльності працівників правоохоронних органів вимагають наявності у них, насамперед, емоційної стійкості, високих адаптивних здібностей, схильності до нормативної поведінки, вмінню професійно реагувати на будь-які ситуації, що виникають під час виконання службових обов'язків.

Вмінню застосовувати теоретичні знання на практиці можна сприяти за допомогою різноманітних педагогічних технологій. Хотілося б зауважити саме

на поєднанні кейс-методу з соціально-психологічним тренінгом. Розгляд практичних ситуацій або кейс-метод є одним із методів активного навчання навичками аналізу проблеми та підготовки рішень [190, с. 432].

Кейс-метод вперше був використаний у 1924 році в Гарвардській школі бізнесу. У 70-80-х роках аналіз ситуацій почав використовуватися при навчанні управлінців у галузі економіки. Цей метод виступав як метод навчання прийняття рішення (Г. Брянський, О. Козлова, Ю. Красовський, В. Платов, тощо). З часом, популярність кейс-методу значно зросла і з 90-х років минулого тисячоліття цей метод активно використовується в практиці викладання природничо-наукових, технічних та гуманітарних дисциплін [73].

Кейс–метод (с англ. – випадок, ситуація) – це розгляд ситуації чи конкретного випадку, ділова гра. Детальне дослідження реальної або штучно сконструйованої професійної ситуації з метою виявлення проблеми і причин, що викликали її, а також оптимального й оперативного вирішення.

У літературі [338, с. 179] виокремлюють такі види кейсів:

- Ілюстративні навчальні ситуації–кейси, мета яких – на конкретному практичному прикладі навчити алгоритму прийняття правильного рішення в певній ситуації.
- Навчальні ситуації з формуванням проблеми – це кейси, які описують ситуацію у конкретний період часу, де чітко формулюються проблеми. Мета полягає у діагностиці ситуації та самостійному прийнятті рішення за вказаною проблемою.
- Навчальні ситуації без формування проблеми – це кейси, які описують більш складну, ніж у попередньому варіанті ситуацію, де проблема чітко не виявлена, а надана у статистичних даних, оцінках суспільної думки. Мета – самостійне виявлення проблеми, пошук альтернативних шляхів її вирішення з аналізом наявних ресурсів.
- Прикладні вправи – це кейси, що описують конкретну ситуацію, яка вимагає пошуку виходу з неї. Мета – пошук шляхів вирішення проблеми.

Метою використання зазначеного методу є навчання правоохоронців правильно вирішувати ситуації, що виникають у процесі опанування основ професійної діяльності, а завданнями – формування вмінь установлювати причинно-наслідкові зв'язки, творчо мислити, самостійно вирішувати професійні ситуації тощо.

За допомогою кейс–методу можливо:

- ✓ застосовувати до практичної ситуації отримані теоретичні знання;
- ✓ активізувати засвоєння знань і накопичення певного багажу практичної інформації;
- ✓ сприяти розвитку комунікативних навичок (вміння підтримувати дискусію, переконувати і слухати своїх опонентів, захищати власну точку зору, аргументувати протилежну думку тощо);
- ✓ розвивати навик оцінки поведінки людей;
- ✓ розвивати навички аналізу ділових ситуацій, діагностики та прийняття рішень, які дозволять їм бути більш успішними при вирішенні схожих проблем у своїй професійній діяльності;
- ✓ розвивати творчі навички.

Кейс є опис професійної ситуації, представленої як правило в письмовій формі. Дані ситуації з одного боку повинні відповідати цілям професійного навчання, бути максимально наближеними до дійсності, з іншого боку повинні бути підбрані таким чином, щоб можна було користуватися різними варіантами вирішення. Матеріалом для кейсу може служити стаття із журналу, газети чи Інтернету, відеозапис, телефонна розмова тощо. Описання ситуації може бути різне за об'ємом, за ступенем деталізації, може змінюватися ступінь насиченості інформацією. Зміст кейсів періодично повинен коригуватися в залежності від змін, які трапляються у професійній та соціальній дійсності. Різні варіанти вирішення виявленої проблеми повинні бути розглянуті на рівних правах, тобто робота над кейсом не повинна зводитися до визначення «вірного» чи «невірного» рішення. Під час дискусії по розгляді варіантів

вирішення ситуації слід проаналізувати припущені варіанти, оцінити їх вірогідність та ефективність у запропонованих умовах [190, с. 434].

Розглянемо схему проведення соціально-психологічного тренінгу з використанням кейс-методу.

Порядок роботи:

Підготовчий етап:

Завдання для експерта/ведучого/викладача/психолога на цьому етапі:

1. Розробка кейсу. 2. Розробка сценарію заняття. 3. Визначення списку використаних джерел та завдань (можуть бути відсутніми) для підготовки поліцейських. 4. Визначення мікрогруп.

Завдання для учасників/поліцейських на цьому етапі:

1. Ознайомлення з запропонованою літературою. 2. Самостійна підготовка.

Основний етап:

Завдання для експерта/ведучого/викладача/психолога на цьому етапі:

1. Розподіл на чотири групи по 4-6 чоловік. Три групи контрольні (не більше 4 осіб), одна експертна.

2. Організація попереднього обговорення кейса. Проводиться опитування по розумінню змісту кейса, але при цьому варіанти рішення не обговорюються з учнями.

3. Обговорення ролей.

4. Керівництво групою роботою.

5. Організація презентацій рішення кейса.

6. Організація обговорення з експертною групою.

7. Керівництво груповий роботою контрольних мікрогруп.

8. Організація підсумкового обговорення, яке починається з виступу експертної групи та відповіді на запитання експертів.

9. Організація загальної дискусії і обговорення отриманих рішень.

Завдання для учасників/поліцейських на цьому етапі:

1. Самостійне знайомство з вмістом кейса.

2. Надання відповідей на запитання експерта/викладача, зустрічні запитання до експерта/викладача, отримання додаткової інформації.
3. Розподіл ролей в мікрогрупах.
4. Підготовка рішення кейса кожної контрольною групою (тривалість якої залежить від складності проблеми, приблизно від 10 до 20 хвилин).
5. Презентація рішення кейса в рольовому виконанні кожної контрольної мікрогрупи.
6. Підготовка питань експертною групою для кожної з контрольних груп, вироблення свого експертної думки.
7. Перегляд матеріалів відеофіксації кожної презентації контрольними мікрогрупами.
8. Відповіді на питання експертів і вислуховування їх точки зору.
9. Внесення заперечень, обґрунтування своєї позиції, вироблення спільного резюме.

Заключний. Проводиться узагальнення отриманих результатів і набутих знань при роботі над кейсом.

При проведенні роботи з аудиторією/групою доцільно врахувати деякі моменти: по-перше групи необхідно комплектувати не по інтересам, а по розвитку здібностей (щоб активних та пасивних учасників було приблизно порівну у групах). По-друге, обговорення змісту кейсу спрямовано на аналіз та виявлення усіх закладених ситуацій, проблем, але ні в якому разі експерт/ведучий/викладач/психолог не допомагає та не вирішує кейс. По-третє, кожна група повинна ознайомитися з доповіддю інших груп після своєї презентації. Зручніше спочатку провести виступ кожної групи так, щоб вони не спостерігали один за одним. Викладач і експертна група спостерігають за презентаціями. При підготовці експертної думки та питань експертів проводиться відеоперегляд зафіксованих презентацій групами, відеофіксація також виявляється потрібна і експертам при підготовці питань [190].

Кейс-метод доцільно використовувати в роботі з поліцейськими під час психологічного супроводження проходження служби або під час проходження

поліцейськими курсів підвищення кваліфікації з метою формування професійної компетентності та підвищення рівня правосвідомості поліцейських.

Пропонуємо варіанти проведення кейс-методів для поліцейських, стаж служби яких не перевищує трьох років.

Тема: «Нормативно-правове регулювання діяльності поліцейських».

Мета заняття: 1. Ознайомлення поліцейських з процедурою проведення заняття з використанням кейс-методу. 2. Активізація засвоєння знань і накопичення певного багажу практичної інформації. Підвищення рівня правової компетентності. 3. Формування досвіду прийняття рішень відповідно до законодавства. 4. Розвиток навичок аналізу ситуацій професійної діяльності. 5. Розвиток уміння застосовувати до практичної ситуації отримані теоретичні знання.

Оснащення: приміщення обладнані системою аудіо та відеотрансляції з можливістю збереження, дублювання і оцифрування інформації, два телефонні апарати і ширма.

Група: кількість учасників не повинна перевищувати 20–25 осіб. Доцільно розподілити групу на 4–5 мікрогруп. Кожній мікрогрупі надається завдання-кейс.

Час на вирішення кейсу: надається 10–20 хвилин в залежності від складності ситуації, яка розглядається.

Презентація рішення кейсу: може проходити у рольовому виконанні, або презентує представник мікрогрупи.

Обговорення рішення кейсу: учасники у вигляді представника від кожної мікрогрупи можуть задавати запитання, уточняти, вносити заперечення, обґрунтування своєї позиції.

Вироблення спільного резюме: підведення до правильного вирішення кейсу.

Варіант 1

Кейс № 1: Під час несення служби у складі слідчо-оперативної групи криміналіст Броварського відділу поліції ГУНП в Київській області майор поліції Р. Пупкін о 22.15 на свій мобільний телефон отримав від знайомого повідомлення про вчинення правопорушення щодо незаконного видобутку піску у селі Зазим'є Броварського району м. Києва. Не повідомивши про цей факт своїм колегам Р. Пупкін вирушив на місце пригоди на своєму власному авто. Прибувши на місце події, він побачив, що цим займається його знайомий. За невелику винагороду Р. Пупкін пообіцяв знайомому не розповсюджуватися про виявлений факт.

Завдання до кейсу № 1: 1. Кваліфікуйте дії майора поліції Р. Пупкіна. 2. Визначте правомірність його дій. 3. Назвіть алгоритм дій, яких повинен був дотримуватись майор поліції Р. Пупкіна. 4. Якими нормативно-правовими актами необхідно керуватись за цих обставин?

Кейс № 2: 12 липня 2017 року до начальника Головного управління Національної поліції України в м. Києві полковника поліції І. Коровіна під час здійснення ним особистого прийому звернувся громадянин П. Дорошенко, який скаржився на бездіяльність працівників поліції та порушення його прав й просив поновити порушені права. Так, 22 червня 2017 року він звернувся до Голосіївського управління поліції ГУНП України в м. Києві із письмовою заявою про те, що цього ж дня о 19.10 біля буд. 3 по вул. Голосіївській в м. Києві двоє невідомих чоловіків напали на нього та погрожуючи застосуванням вогнепальної зброї відібрали гроші в сумі 5500 грн. Оперативний черговий Голосіївського управління поліції ГУНП України в м. Києві прийняв заяву та сказав, що передасть її для розгляду. Однак, до теперішнього часу про результати розгляду заяви нічого не відомо та до Голосіївського управління поліції ГУНП України в м. Києві його – П. Дорошенко не викликали. Окрім того, він наголосив на тому, що хоче отримати відповідь про результати розгляду поданої ним скарги в усній формі.

Завдання до кейсу № 2: 1. Визначте алгоритм дій начальника Головного управління Національної поліції України в м. Києві полковника поліції І.

Коровіна в цій ситуації? 2. Якими нормативно-правовими актами необхідно керуватись за цих обставин? 3. Чи спостерігається факт порушення прав людини? 4. Які саме права людини порушені у цій ситуації?

Кейс № 3: Інспектор патрульної поліції Департаменту патрульної поліції капрал поліції О. Плотник, перебуваючи у черговій відпустці, у серпні 2018 року о 20.40 на вул. Кузнечній, біля будинку № 3 у м. Одеса побачив труп чоловіка з вогнепальними пораненнями.

Завдання до кейсу № 3: 1. Визначте алгоритм дій капрала поліції О. Плотника в цій ситуації? 2. Якими нормативно-правовими актами необхідно керуватись за цих обставин? 3. Про які права та обов'язки йдеться у цій ситуації?

Кейс № 4: Під час проведення чергових виборів Президента України на території загальноосвітньої школи № 337 працювали дві виборчі дільниці № 354 та № 355. Службу з охорони громадського порядку під час проведення виборів Президента України несли: старший сержант поліції дільничний офіцер поліції Дніпровського управління поліції ГУНП України в м. Києві О. Катеринчук – дільниця № 355; капітан поліції криміналіст Дніпровського РУ НПУ С. Овчаренко – дільниця № 354. Виборча комісія № 354 о 03.00 ночі закінчила підрахунок голосів та склала протокол про підрахунок голосів. А комісія на дільниці № 355 ще була задіяна на підрахунок голосів. Деякі члени комісії № 354 намагалися покинути приміщення школи, але старший сержант поліції О. Катеринчук не дозволяв їм виходити та відчиняти двері, мотивуючи тим, що поки комісія № 355 не закінчить підрахунок виборчих голосів на своїй виборчій дільниці, із приміщення школи ніхто не вийде і двері він не відчинить.

Завдання до кейсу № 4: 1. Визначте правомірність дій сержанта поліції О. Катеринчука. 2. Який повинен бути алгоритм дій сержанта поліції О. Катеринчука за цих обставин? 3. Якими нормативно-правовими актами необхідно керуватися за цих обставин? .

Кейс № 5: Дільничний офіцер поліції Святошинського управління поліції ГУНП України в м. Києві капітан поліції М. Вовченко здійснив адміністративне затримання особи о 14.15, яка вчинила адміністративне правопорушення.

Після двох годин від фактичного затримання особи о 16.15 капітан поліції М. Вовченко повідомив за допомогою телефонного зв'язку Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги про отримання ним відмови затриманої особи від адвоката.

Завдання до кейсу № 5: 1. Визначте правомірність дій капітана поліції М. Вовченка. 2. Які порушені у цій ситуації права людини? 3. Який повинен бути алгоритм дій сержанта поліції М. Вовченка за цих обставин? 4. Якими нормативно-правовими актами необхідно керуватися за цих обставин?

Варіант 2

Кейс № 1: Під час звільнення заручника, щоб відвернути від нього смертельну небезпеку, співробітники спецпідрозділу поліції особливого призначення КОРД стосовно злочинців застосували вогнепальну зброю. Унаслідок чого, заручник не постраждав, а терористів було знешкоджено.

Завдання до кейсу № 1: 1. Визначте правомірність дій співробітників спецпідрозділу поліції особливого призначення КОРД. 2. Згідно яких нормативно-правових актів діяли співробітники спецпідрозділу? 3. Про захист якого конституційного права людини йдеться у цій ситуації? 4. До якої групи прав людини за своїм змістом воно належить?

Кейс № 2: слідчий слідчого відділу Деснянського управління ГУНП України в м. Києві старший лейтенант поліції С. Репкін 25 травня 2019 року подав декларацію про майно та доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за 2018 рік. Проте у декларації про майно та доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за 2018 рік не вказав відомості про майно, доходи та витрати свого батька С. Репкіна, приватного підприємця. 01 квітня 2019 року керівник слідчого відділу Деснянського управління ГУНП України в м. Києві майор поліції С. Овчаренко, перевіряючи наявність поданих

декларацій своїх підлеглих, виявив, що С. Репкін не вказав відомості про майно, доходи та витрати свого батька С. Репкіна, приватного підприємця.

Завдання до кейсу № 2: 1. Визначте правомірність дій старшого лейтенанта поліції С. Репкіна. 2. Який вид відповідальності передбачений у такому випадку? 3. Який повинен бути алгоритм дій майора поліції С. Овчаренка? 4. Який повинен бути алгоритм дій старшого лейтенанта поліції С. Репкіна?

Кейс № 3: З метою висвітлення в засобах масової інформації діяльності Солом'янського управління поліції Головного управління поліції в м. Києві, журналіст звернувся до начальника управління з метою отримання дозволу відвідати відкритий захід, який ним проводиться. Начальник управління відмовив журналісту у відвідуванні заходу, який ним проводиться.

Завдання до кейсу № 3: 1. Визначте правомірність дій начальника управління. 2. Якими нормативно-правовими актами необхідно керуватися за цих обставин? 3. Як би Ви вчинили у за таких обставин, якби були керівником управління?

Кейс № 4: Начальник відділу карного розшуку Святошинського управління поліції ГУНП в м. Києві майор поліції Р. Голубенко у вільний від служби час здійснює діяльність з обслуговування матчів другої ліги чемпіонату України з футболу в якості головного судді, за що отримує грошову винагороду. Р. Голубенко пройшов навчання в школі суддів та отримав відповідну ліцензію.

Завдання до кейсу № 4: 1. Чи має право майор поліції Р. Голубенко займатись таким видом діяльності? 2. Якими нормативно-правовими актами це передбачено?

Кейс № 5: У неділю 16 вересня 2018 року громадянин О. Іванов прибув на Центральний автовокзал м. Києва, щоб отримати у водія автобусу «Житомир-Київ» сумку з речами, яку йому передали знайомі з м. Житомира. О. Іванов отримав у водія «передачу», сумку, яку йому передали, та вирушив до свого автомобіля, припаркованого через дорогу неподалік автовокзалу. Коли О.

Іванов з сумкою проходив через підземний перехід йому назустріч пройшла група циган. Підійшовши до свого авто, він побачив, що його особиста сумочка, яка була одягнена на ньому весь час – відкрита. При огляді він побачив, що зникли документи на авто, банківські картки та гроші в сумі 2000 гривень.

О. Іванов залишив важку сумку у машині і одразу повернувся до підземного переходу, спитав у жінок, які торгували у переході, чи не бачили вони щось. Жінки повідомили, що бачили як у переході крутилася група циган, яка вирушила у напрямі зупинки громадського транспорту.

Не знайшовши ані документів, ані циган він повернувся до своєї автівки та вирушив до Голосіївського управління поліції ГУНП в м. Києві, щоб написати заяву про вчинення крадіжки.

В управлінні йому видали довідку, яка дає право керувати транспортним засобом. Але оперативний черговий Голосіївського управління поліції ГУНП в м. Києві капітан поліції І. Петренко заяву запропонував поки не писати, обґрунтовуючи тим, що треба почекати – раптом крадії викинуть документи.

Завдання до кейсу № 5: 1. Визначте правомірність дій капітана поліції І. Петренка. **2.** Які саме права людини порушені у цій ситуації? **3.** Який повинен бути алгоритм дій капітана поліції І. Петренка. **4.** Якими нормативно-правовими актами необхідно керуватися за цих обставин?

Пропонуємо варіанти проведення кейс-методів для поліцейських, стаж служби яких перевищує десять років.

Тема: «Нормативно-правове регулювання діяльності поліцейських».

Мета заняття: 1. Ознайомлення поліцейських з процедурою проведення заняття з використанням кейс-методу. 2. Підвищення рівня правової компетентності. 3. Розвиток професійних та моральних якостей поліцейських, зокрема, навичок дотримання прав громадян. 4. Профілактика деформації правосвідомості поліцейських. 4. Розвиток навичок аналізу ситуацій професійної діяльності.

Оснащення: приміщення обладнані системою аудіо та відеотрансляції з можливістю збереження, дублювання і оцифрування інформації, два телефонні апарати і ширма.

Група: кількість учасників не повинна перевищувати 20–25 осіб. Доцільно розподілити групу на 4–5 мікрогруп. Кожній мікрогрупі надається завдання-кейс.

Час на вирішення кейсу: надається 10–20 хвилин в залежності від складності ситуації, яка розглядається.

Презентація рішення кейсу: може проходити у рольовому виконанні, або презентує представник мікрогрупи.

Обговорення рішення кейсу: учасники у вигляді представника від кожної мікрогрупи можуть задавати запитання, уточняти, вносити заперечення, обґрунтування своєї позиції.

Вироблення спільного резюме: підведення до правильного вирішення кейсу.

Варіант 1

Кейс № 1. О 6 годині ранку автомобільний екіпаж патрульної поліції у складі інспектора патрульної поліції С. Петренко та І. Мироненко пересуваючись по проспекту М. Бажана включає пробліскові маячки синього і червоного кольору та слідує за автомобілем марки Фольцваген з іноземною реєстрацією. Проїхавши близько півкілометра автомобіль Фольцваген зупиняється. До автомобіля підходить інспектор патрульної поліції С. Петренко, як тільки він бачить водія, то одразу повертається і швидко сідає у поліцейський автомобіль. За кермом Фольцвагена був відомий блогер «Олександр», який вступає у суперечки з поліцейськими та знімає про це відео, акцентуючи увагу на некомпетентності та непрофесійності поліцейських. Блогер вийшов із свого Фольцвагена і підійшов до патрульного автомобіля, продовжуючи знімати відео цієї ситуації на власний телефон, поставив інспектору патрульної поліції С. Петренку запитання щодо причини зупинки його авто:

- «Інспектор, що це було? Тільки що, що це було?»
- «Ваше посвідчення!»

Петренко С.С. розгубився показав своє службове посвідчення та відповів, що ніхто нікого не зупиняв.

До розмови підключився інспектор патрульної поліції І. Мироненко. Блогер «Олександр» продовжує наполегливо запитувати поліцейських щодо причини зупинки його авто. До інспекторів патрульної поліції та блогера підходить чоловік, який їхав позаду поліцейського автомобіля та має відеозапис про зупинку автомобіля Фольцваген. При цьому Блогер «Олександр» пропонує продемонструвати відеофіксацію, як доказ того, що поліцейський екіпаж за допомогою увімкнення пробліскових маячків синього і червоного кольору вимагав зупинки транспортного засобу Фольцвагена.

- «Ви червоний маячок вмикали?»
- «Ні»

Поліцейські уникають надання пояснень з цього приводу. Блогер вимагає у них щоб вони викликали свого старшого. Просить аркуш, щоб написати заяву на інспекторів щодо безпричинної зупинки його транспортного засобу.

Блогер демонструє відео, питає: «Що ця ситуація значить?»

Поліцейські пояснюють, що водій повинен прийняти вправоруч та зупинитися.

Блогер відповідає : «Я так і зробив». Знову питає : «З якою метою ви мене зупинили? З якої причини ви мене зупинили?»

Далі звинувачує : «Навіщо ви брешете? Ви брешете!»

Переходить на образи й говорить, що такі не повинні працювати в поліції.

Просить надати йому Правила дорожнього руху. Поліцейські надають. Блогер знаходить правило й зачитує. Далі питає знов: «Навіщо Ви мене зупиняли?»

Просить прийняти його заяву.

Поліцейські відповідають : «Вас ніхто не зупиняв».

Така розмова триває ще довго

Блогер вимагає, щоб вони пояснили свої дії згідно закону.

Просить їх прокоментувати статті 383 та 384 кримінального кодексу України, вимагає, щоб прокоментували статті на українській мові, як це прописано у кодексі.

Поліцейські губляться.

Далі блогер тримаючи у руці стандартний бланк заяви, який йому надали поліцейські на його вимогу, коментує як заповнювати цей бланк. Весь цей час ведеться відеофіксація цієї ситуації.

Завдання до кейсу № 1: 1. Чи законна була зупинка транспортного засобу? 2. Яка, на Вашу думку, була мотивація у працівників поліції зупинки транспортного засобу у даному випадку? 3. Які помилки припустили працівники поліції у цій ситуації? 4. Який повинен бути алгоритм їх дій?

*Цю ситуацію можна розіграти, розподіливши ролі між учасниками заняття.

Кейс № 2. До чергової частини Деснянського управління ГУНП України в м. Києві о 12.00 звернулася громадянка Т. Іванова, 1955 р.н. із зверненням за фактом, що в її квартирі за адресою: вул. Райдужна, б. 7, кв. 6 її сусідом К. Петренко, який мешкає за адресою вул. Райдужна, б. 7, кв. 11, встановлені засоби для прослуховування «жучки» з метою отримання інформації щодо особистого життя заявниці. На спробу оперативного чергового Деснянського управління ГУНП України в м. Києві капітана поліції Р. Овсянкіного пояснити Т. Івановій той факт, що з аналогічною інформацією вона вже зверталася не один раз, інформація перевірялася працівниками поліції та жодного разу не знайшла свого підтвердження, громадянка Т. Іванова почала кричати та звинувачувати працівників поліції у халатності, корумпованості та змові з громадянином К. Петренко.

Завдання до кейсу № 2: 1. Підготувати алгоритм дій працівників чергової частини у даній ситуації. 2. Якими нормативно-правовими актами слід керуватися у зазначеній ситуації? 3. Підготувати варіанти розвитку ситуації.

*Цю ситуацію можна розіграти, розподіливши ролі між учасниками заняття.

Кейс № 3. До чергової частини Деснянського управління ГУНП України в м. Києві поступила інформація від мешканця району «Лісний масив» м. Києва про масову бійку в цьому районі. Відомо, що за останній місяць на даній території черговою зміною неодноразово фіксувалася інформація про порушення громадського порядку, в тому числі про бійки у цьому районі.

Завдання до кейсу № 3: 1. Проаналізуйте оперативне становище на зазначеній ділянці. 2. Підготуйте рапорт керівнику підрозділу поліції з пропозиціями щодо мір реагування. 3. Підготуйте попередній варіант координації дій наряду поліції у цій ситуації. 4. Підготуйте варіанти розвитку цієї ситуації.

*Цю ситуацію можна розіграти, розподіливши ролі між учасниками заняття.

Кейс № 3. У нічний час о 01.30 на території школи у чотирьох автомобілях, які стоять на газонах школи, розпивають алкогольні напої, гучно розмовляють з використанням нецензурної мови (лайки) група молодих чоловіків та дівчат. Про даний факт повідомив сторож школи. В руках одного з них сторож помітив предмет, схожий на вогнепальну зброю.

Завдання до кейсу № 3: 1. Який повинен бути алгоритм дій оперативного чергового? 2. Назвіть алгоритм дій слідчо-оперативної групи. 3. Відповідно до яких нормативно-правових актів повинні діяти поліцейські? 4. Підготуйте варіанти розвитку цієї ситуації.

*Цю ситуацію можна розіграти, розподіливши ролі між учасниками заняття.

Кейс № 4. ДОП капрал поліції А. Антонов для покращення результатів професійної діяльності під час квартального звітування склав протокол про адміністративне правопорушення відносно особи П. Семенова, дані (номер паспорту, місце реєстрації, дата народження тощо) якого взяв у загальній електронній базі. Про що останній – П. Семенов навіть не здогадувався.

Завдання до кейсу № 4: 1. Кваліфікуйте дії капрала А. Антонова. 2. Які права людини порушені у цій ситуації? 3. Які цей факт відобразиться на подальшому житті П. Семенова? 4. Яка відповідальність передбачена за такий вчинок?

Вправи на тренування (практична частина)

Методика «Ключ» призначена для формування саморегуляції [7, с. 183-203] (рекомендується для використання у роботі з поліцейськими практичним психологам Національної поліції України, а також для самостійного використання працівниками поліції).

Алгоритм схемотехніки тренування з «Ключем»

Спеціальний алгоритм складається з групи прийомів, по чергові випробування яких дозволяє будь-якій людині знайти свій індивідуальний «ключ» для саморегуляції [291].

За допомогою тренування можна ставити собі різні цілі, вирішувати різноманітні проблеми, наприклад, розмірковуючи про те, що наближає до їх досягнення за допомогою керованих ідеорефлекторних рухів можна швидко:

- 1) перевірити себе на скутість;
- 2) тестувати скутість у інших;
- 3) визначати у себе (і інших) ступінь сугестивності;
- 4) знімати у себе (і інших) стрес;
- 5) включати у себе (і інших) психічну релаксацію для реабілітації та реалізації бажаних установок;
- 6) навчатися (або навчати інших) навичкам саморегуляції (здатності отримувати в потрібний для себе момент вже без прийомів бажані зміни стану, наприклад, для підвищення стійкості до стресу, реабілітації, мобілізації);
- 7) проводити діагностику;

8) поєднувати керовані ідеорефлекторні прийоми з будь-якими іншими методиками, наприклад, навчальними, оздоровчими або лікувальними, для підвищення їх ефективності і скорочення термінів курсу, вироблення навичок [291].

Керовані ідеорефлекторні рухи – це базові прийоми «ключа», вони виступають пусковим механізмом, головне – зняття скутості і релаксація, які при цьому відбуваються. На цьому фоні Ви відпрацьовуєте навички мобілізації. Якщо спроби здійснити ідеорефлекторний рух не виходять (наприклад, через остеохондроз шийного відділу хребта, коли руки легше опустити, ніж тримати перед собою розслабленими), але при цьому починається релаксація, – завдання виконано. Можете відпочивати або працювати, в залежності від завдання. Навчання і реабілітація по «ключу» може проводитися без обов'язкових комфортних умов, в зручній і незручній позі, при шумі і без шуму [291].

Головне правило навчання: «Робіть те, що виходить (що відразу дає результат), і відкидайте те, що не виходить». Пам'ятаєте цей принцип індивідуального підбору прийомів замість традиційного принципу тренування – повторення прийому до тих пір, поки вийде [291].

Бажаний результат – комфортний стан внутрішньої розкнутості і легкості, відчуття ясності в голові і бадьорості, впевненості в собі, – може настати: під час керованих ідеорефлекторних рухів; через деякий час після завершення промови. Увага! Післядія! Якщо Ви намагалися виконати ідеорефлекторні прийоми, то цим самим стимулювали до запуску рефлекторний мозковий механізм гармонізації. Тому, якщо навіть прийоми повністю не вийшли, обов'язково зверніть увагу: у Вас з часом буде поліпшуватися стан та настрої! Арсенал можливостей для вироблення навичок саморегуляції складається з основних і додаткових компонентів [291].

Основні компоненти

1. Керовані ідеорефлекторні рухи (викликають узгодження психічних і фізіологічних процесів).

2. Вольові програмні психологічні установки (реалізуються за допомогою стану саморегуляції) [291].

Додаткові компоненти загальні

1. Фізичні вправи.

2. Вправа «Сканування» на зняття напруги. Додаткові компоненти спеціальні (психологічні та медичні). Психологічна консультація; медична діагностика; психокорекція; мануальна корекція; масаж, масаж акупунктурних точок; рефлексотерапія акупунктурних за спеціальним рецептом тощо, в залежності від психологічних і фізіологічних проблем.

Кількість компонентів, що залучаються для процедури саморегуляції, регулюється також в залежності від вихідної напруги за допомогою тесту на скутість і скорочується в міру вироблення навичок саморегуляції [291].

Шляхом перебору трьох базових прийомів (або прийомів, створених Вами за принципом ідеорефлекторного автоматизму) знайдіть той, який у Вас краще виходить [318].

Базові ідеорефлекторні прийоми:

1) розведення рук: уявіть собі, що витягнуті перед собою руки починають плавно розходитися в сторони без Ваших м'язових зусиль, якби автоматично;

2) контрольованість рук: уявіть собі їх зворотний рух;

3) підйом руки (рук): уявіть собі, що Ваша опущена рука (руки) спливає вгору, так, наприклад, як у космонавта в невагомості. Якщо у вас не виходить жоден з ідеорефлекторних прийомів, значить, Ви – скуті. Підключіть додаткові компоненти – зробіть звичайну розминку за допомогою будь-яких фізичних вправ, а тепер знову перевірте себе на скутість та повторіть ідеорефлекторний прийом [318].

Якщо прийоми почали виходити – внутрішній баланс відновлено. Керовані ідеорефлекторні прийоми – це прийоми контролю і управління станом на основі зворотнього зв'язку. Так, перевіряючи себе на скутість і розслабленість, Ви навчаєтесь управляти своїм станом [318].

На фоні ідеорефлекторних прийомів можна вирішувати різні психологічні проблеми, уявляючи собі подумки бажаний результат. Цим самим можна стимулювати поліпшення самопочуття, виробляти бажані якості характеру, підвищувати стійкість до стресу тощо [318].

Рекомендується повторювати декілька разів поряд той ідеорефлекторний прийом, який краще за все виходить [318].

Коли тіло починає переходити в режим автоколивання, знайдемо ритм гармонійного автоколивання «вперед-назад» або «по колу». Цим можна натренувати координацію. Ніхто не падає! Можете поставити ноги ширше! Можете встати біля стіни або робити це сидячи. Навички саморегуляції формуються в три стадії, одна за одною протягом 30 хвилин (підбір ключа – 10 хв., саморегуляція – 10 хв., завершення – 10 хв.). Час надано орієнтовний, регулюється індивідуально.

Перебираючи прийоми з «Зірки саморегуляції» (схемотехніка підбору прийому), підбираєте «ключ» до себе.

Перші п'ять днів можна тренуватися щодня або через день. Потім ці прийоми вже не потрібні; виробляються навички саморегуляції. А додавання кількості компонентів або повну тренування можна робити за бажанням або за необхідності, якщо раптом, наприклад, вас чекає відповідальна ситуація і напруга підвищилася, коли ваших звичайних сил для вирішення цього завдання не вистачає [318].

«Сканування»

Ця спеціальна вправа знімає нервову напругу, викликає стан розслаблення. Її можна робити з розплющеними або закритими очима, кому як приємніше.

1. Протягом 30 сек. робіть приємним для себе чином обертальні рухи головою. Уникайте неприємних відчуттів. Підберіть для себе той ритм, який для Вас буде приємним для розслаблення, рухи головою спрямовані на зняття напруги м'язів шееї.

2. Наступні 30 сек. секунд робіть будь-які приємні, але повторювані рухи на рівні плечей для розвантаження плечового поясу. Це можуть бути «плавальні» рухи або обертальні рухи в області суглобів плечей, будь-які повторювані рухи, але знову ж таки орієнтовані на комфортність.

3. Тепер впродовж 30 сек. робіть комфортні для себе повторювані рухи на рівні стегон. Можна згадати про кругові рухи, які бувають при обертанні гімнастичного обруча, або будь-які інші повторювані комфортні рухи.

4. І нарешті, повторювані рухи на рівні ніг. Вони теж виконуються впродовж тридцяти секунд. Можна вибрати для себе, наприклад, кругові рухи колін або, наприклад, повторювані "підйоми навшпиньки". Підберіть ті вправи, які Вам приємніше.

5. А тепер поміркуйте, який із зроблених повторюваних рухів (на рівні шиї, плечового поясу, стегон, ніг) для Вас виявилися найбільш комфортними. І повторіть їх ще один раз впродовж тридцяти секунд. Після цього виконайте декілька будь-яких інших рухів для розминання, які хочеться зробити після спецрозминки [7, с. 184].

«Зірка саморегуляції»

Складається з шести базових прийомів і вправ, підібраних Вами самостійно за принципом «ключа»: 1. Розведення/розбіжність рук. 2. Зведення/сходження рук. 3. Левітація рук. 4. Політ. 5. Автоколивання тіла. 6. Руху головою. 7. Прийоми, підібрані Вами.

З кожним разом тривалість тренування може скорочуватися, а після приблизно п'яти тренувань з «ключем» формуються навички саморегуляції.

Вже під час підбору «ключа» і в самому режимі саморегуляції Ви можете здійснювати другу стадію саморегуляцію. На цій стадії Ви можете вирішувати психологічні проблеми і застосовувати різні оздоровчі чи інші методики.

Стан тіла і прийоми.

Прийоми можна виконувати стоячи, або сидячи, або лежачи, як зручніше. Стоячи цікавіше, і відразу видно, що і як виходить. Коли робите вправи стоячи, відразу переконаєтесь в їх високій ефективності, тому що вони дозволяють

отримати комфортний стан (і при бажанні – глибоко розслабитися) без необхідності зайняти зручну позу.

Прийом 1. Розбіжність рук

Вільно тримайте руки перед собою. Голову держіть зручно і дайте уявну команду рукам, щоб вони почали розходитися в сторони як би автоматично, без м'язових зусиль. Підберіть для цього зручний спосіб, який допомагає здійснити рухи. Уявіть собі, наприклад, що руки відштовхуються одна від одної, як відштовхуються одна від одної однополярні магніти, або підберіть будь-який інший образ. Можете почати з розведення рук звичайним механічним рухом, а потім розводьте їх ідеорефлекторно.

Для того щоб Ваша воля спрацювала і руки почали розходитися, потрібно зняти перешкоди між волею і організмом (створити зв'язок між свідомістю і організмом), тобто знайти в собі стан внутрішньої рівноваги. Для цього потрібно внутрішньо розслабитися, відчути комфорт [245]. Намагаючись знайти в собі стан внутрішнього розслаблення, при якому виходить бажаний ідеорефлекторний рух, таким чином ми вчимося управляти своїм станом. Робіть так, як Вам приємніше, перебирайте варіанти (відхиліть або нахиліть голову, зробіть глибокий вдих або видих, затримайте на мить подих тощо). Головне – знайти це почуття внутрішнього комфорту, при якому Ваша воля почне впливати на автоматику руху. Реалізація бажаного ідеорефлекторного руху буде свідчити про те, що необхідний стан знайдено. Інакше цей рух не вийде.

Можна це робити з відкритими або закритими очима. Обирайте, як легше. Це дуже простий спосіб для перевірки себе на скутість: якщо руки залишаються нерухомими, значить, слід зробити кілька звичайних фізичних вправ, щоб зняти нервові затискачі, а потім ще раз спробувати цей ідеорефлекторний прийом [245]. Якщо руки втомлюються, опустіть їх, стряхніть. Потім спробуйте знову. Якщо не виходить, то перейдіть до іншого прийому.

Прийом 2. Сходження рук

Розведіть руки в сторони звичайним способом, а тепер налаштуйтеся на їх зворотній автоматичний рух один до одного. Може бути, цей прийом Вам вдасться легше. Якщо прийом виходить, повторіть його кілька разів. Це розвиває досягнення бажаного стану «внутрішнього зв'язку».

Після цього, незалежно від того, вийшов прийом чи ні, знову спробуйте зробити перший прийом – руки в сторони. Іноді при виконанні цих рухів виникає почуття, що руки тягне якась сила. Підключення фізичних тілесних відчуттів свідчить про глибину психічної релаксації і розвитку зв'язку розуму та тіла. Розбіжність та сходження рук треба повторити кілька разів, домагаючись безперервності руху. У моменти, коли руки немов застрягають, можна злегка підштовхнути їх. Або посміхнутися. Або зітхнути. Посмішка знімає напругу. Пам'ятайте: за допомогою ідеорефлекторного руху Ви шукаєте почуття внутрішньої легкості. Займайтеся цим як танцем, як піснею. Це полювання за легкістю. Може бути, Ви досягли бажаного стану внутрішнього розслаблення, але руки втомилися і не хочеться робити рухи, тоді опустіть руки і залиштеся в цьому стані, щоб його запам'ятати [245].

Прийом 3. «Левітація» руки

Руки опущені. Можна дивитися на руку, або ж закрити очі. Шукайте, як легше. Налаштуйтеся так, щоб рука стала підніматися, «спливати». Начебто у космонавтів у невагомості «спливають» руки, ноги.

Цей прийом «левітації руки» може вийти або відразу, або після декілька спроб, або після розминки. Якщо не виходить, знову розведіть і зведіть руки, а потім спробуйте підняти руку ще раз.

Після знайомства з цим прийомом Вам буде цікаво час від часу перевіряти себе: підніметься рука чи ні. Це як нова захоплююча гра, яка знімає напруження. Потім Ви зможете контролювати свій стан вже без допомоги цих прийомів. Коли рука починає спливати, виникає маса нових і приємних відчуттів. У перший раз це відчуття настільки несподіване, що мимоволі викликає посмішку. Якщо прийом не вийшов, потрібно шукати інший рух. А якщо прийом виходить після інших прийомів, ті прийоми слід повторити ще

раз. І тоді, коли Ви будете робити те, що виходить, почне виходити і те, що раніше не виходило [245].

Прийом 4. «Політ»

Якщо рука почала «спливати», то через кілька секунд дайте можливість такого ж «спливання» і для другої руки. Нехай руки «спливають». Нехай піднімаються як крила. Допоможіть собі приємними образними уявленнями. Уявіть собі, наприклад, що руки – це крила! Крила несуть Вас! Ви – високо-високо над землею! Чисте небо! Назустріч теплому Сонцю! Дозвольте відкритися диханню. Дозвольте собі дишати вільно, відчутти стан польоту. Це чудове почуття, якого нам так часто не вистачає на Землі [245].

Ви можете згадати почуття польоту уві сні або інші приємні відчуття, пов'язані з розслабленням, знанням напруги. Вправа «Політ» – одна з основних вправ «ключа». Сприяє розвитку відчуття внутрішньої свободи. Налаштуйтеся на відновлення сил і здоров'я, мріючи про це. Відчуття радісного окрилення стає звичним, помірним, а впевненість в своїх можливостях стає з кожним тренуванням природною частиною Вашої суті.

Прийом 5. Автоколивання тіла

При виконанні ключових прийомів разом з розслабленням зазвичай виникає явище автоколивань тіла. Це природно – при розслабленому стані людина похитується. При автоколиваннях тіла руки можна опустити і просто погойдатися на хвилях цього біоритму, як дитина на гойдалці. Коли Ви знаходите свій ритм, погойдування тіла стає гармонійним. Очі можна закрити або залишити відкритими: як приємніше. Цей прийом з автоколиваннями тіла тренує й координацію.

Людина з доброю внутрішньою координацією більш стійка до стресів, менше за інших піддається зовнішнім впливам, володіє більшою самостійністю мислення, швидше знаходить вихід у найскладніших ситуаціях. Тому вправи, спрямовані на розвиток координації, формують і стійкість до стресу. Якщо в результаті ідеорефлекторних прийомів явище автоколивання тіла не виникає, можна ініціювати ці похитування тіла навмисно механічно, злегка

підштовхуючи корпус, як приємніше, наприклад, вперед–назад або круговими рухами. Руки при цьому можна опустити, скласти на грудях або тримати, як зручніше [245].

Після кількох повторів, як правило, ця вправа легко виходить. Головне – знайти приємний ритм коливань. Це такий ритм, з якого не хочеться виходити, тому що при цьому відбувається зняття нервових напружень. При цьому знімається нервова напруга і виникає почуття глибокого душевного і фізичного спокою, внутрішньої рівноваги. Легко та спокійно думається навіть про найскладніші речі, природним шляхом вирішуються наболілі психологічні проблеми. Наприклад: такими погойдуваннями заколисує мати дитину, такі ритмічні похитування виникають нерідко у людей під час молитви, так нас похитує у вагоні, в авто. Ніхто ніколи при цьому не падає. Але якщо Ви боїтеся впасти, можете поставити ноги ширше або стати спиною до стіни, дивану [245].

Шляхом тренування за допомогою цього прийому відбувається поліпшення координації. Для цього в моменти, коли Вас, можливо, заносить у бік, надайте цим поштовхам красиву форму. Це легко зробити шляхом незначних вольових зусиль. Так тренується і здатність керувати своїм станом за допомогою вольових зусиль.

Можете пригадати танець. Переведіть свої рухи у будь-яку приємну для Вас гармонійну форму. Дуже скоро зникне і страх впасти. За допомогою такого тренування Ви помітите, що можете глибоко розслабитися і нікуди не падаєте! І страх впасти зникає.

Прийом 6. Рух головою

Стоя або сидя опускаємо голову, розслабивши шию, або відкидаємо голову, якщо це приємніше, і, згадавши досвід з ідеорефлекторних рухів рук, викликаємо ідеорефлекторні повороти голови у зручному напрямку.

Якщо це не виходить, механічно обертаємо головою так, як подобається, в приємному ритмі. Це такий ритм, при якому рух хочеться продовжувати, і напруга шиї слабшає. Можна знайти момент, коли голову можна як би відпустити, і далі вона піде ідеорефлекторно і автоматично. Треба уникати

больових або напружених точок, а якщо вони активно проявляються, то ці точки слід злегка розім'яти.

Коли Ви знаходите при рухах головою приємну точку повороту, на якій іноді хочеться голову так і залишити, слід зафіксувати це положення. Приємна точка повороту – це точка розслаблення. Це Вам знайоме з повсякденного життя: в моменти, наприклад, втоми або міркування Ви так само відкидаєте голову назад або схиляєте вперед або в сторону, як зручніше, й сидите так нерухомо, розслаблено, порожньо дивлячись перед собою. Можна допомогти собі у пошуку розслаблення за допомогою горизонтальних або вертикальних рухів очей [245].

Шукайте, як для Вас приємніше. Можна підійти до виконання ідеорефлекторного руху шляхом звичайних механічних рухів, які виходять з мінімальним зусиллям і які можна повторювати без втоми, нескінченно. Виконайте декілька будь-яких довільних рухів або фізкультурних вправ. Прислухайтеся до себе, з'ясуйте, яку з них Вам було легко повторювати без втоми. Спробуйте тепер його автоматизувати. Або просто розслабтеся на декілька секунд. Прислухайтеся до тіла. Відкрийте або закрийте очі в залежності від того, як приємніше. А тепер підштовхніть руки до звичного руху, згадайте, наприклад, як Ви плаваєте. Або, може бути, Вам приємніше згадати гру на скрипці, або – теніс, лижну прогулянку, греблю на байдарці, а потім переходьте до ідеорефлекторних прийомів.

Вихід із стану саморегуляції

Виходити із стану саморегуляції дуже легко, достатньо цього побажати. Але якщо Вам хочеться побути в цьому стані ще кілька хвилин, побудьте. Отже, це потрібно організму. А виходити з цього відпочинку потрібно, налаштувавшись на те, що голова ясна, а в тілі відчуття свіжої сили і бадьорості. Можна згадати, наприклад, те, що зазвичай Вас бадьорить: чашка кави, контрастний душ, лижна прогулянка тощо. Потягніться, зробіть кілька бадьорих рухів і Ви будете відчувати себе свіжим і бадьорим, як вранці після сну, навіть якщо за спиною був цілий день напруженої праці. Такий вихід слід

виконувати тоді, коли потрібно підбадьоритися, підвищити настрій. Не робіть так безпосередньо перед сном, інакше знову зможете працювати як «в другу зміну».

У перші два–три дні тренувань після виконання ідеорефлекторних прийомів потрібно сісти і просто посидіти кілька хвилин, нейтрально (секрет технології – очі закривати слід не відразу, а тільки якщо вони самі закриваються). При цьому виникає відчуття порожнечі в голові. Це реабілітаційний стан, під час якого відбувається психологічне розвантаження і накопичення нових сил [7].

Висновки до розділу 3

1. Об'єктивні умови суспільного життя зумовлюють активізацію удосконалення заходів підвищення рівня сформованості правової свідомості сучасного поліцейського на професійному та особистісному рівнях психологічного забезпечення правоохоронної діяльності. Зазначеним рівням відповідають наступні напрями: професійно-психологічна підготовка та супроводження професійної діяльності працівників Національної поліції України.

2. Аргументовано доцільність використання в процесі професійно-психологічної підготовки та психологічного супроводження професійної діяльності поліцейського кейс-методу. Кейс-метод є одним із методів активного навчання навичкам аналізу актуальної проблемної ситуації професійної діяльності та підготовки й реалізації варіантів можливих її рішень. На основі одержаних результатів емпіричного дослідження розроблено та запропоновано варіанти кейс–методів для проведення занять з поліцейськими, які мають різний досвід та стаж професійної діяльності.

3. З метою формування навичок саморегуляції та підвищення самоконтролю працівників Національної поліції України запропоновано використання в процесі професійного навчання та психологічного

супроводження професійної діяльності, а також для самостійного використання поліцейськими адаптованого алгоритму схемотехніки тренування за методикою «Ключ».

ВИСНОВКИ

1. Категорія правосвідомості має досить широку інтерпретацію в наукових дослідженнях. Зазначена багатолікість за тлумаченням змістовності та структури обумовлена різними чинниками, а саме: обумовленість генезису цієї категорії історичними, економічними та соціальними умовами в конкретному суспільстві; детермінація змістовного наповнення цієї категорії результатом взаємодії емоційного та когнітивного в окремій особистості й об'єктивного правового устрою держави; існування особливостей процесу соціалізації в конкретний культурно-історичний період часу розвитку людства та суспільства загалом. Для сучасного вивчення правосвідомості в предметному полі психології є характерним розрив між теоретичним аналізом цього феномену та його емпіричними дослідженнями. Основними причинами такого стану є: вивчення феноменів, які відносяться до галузі правосвідомості в рамках традиційних соціально-психологічних теорій; аналізом правосвідомості як системи аттitudів; нескоординованістю зусиль представників різних наукових галузей (філософії, права та психології).

2. Правосвідомість особистості розглядається як узагальнюючий та інтегруючий феномен соціальної дійсності людини. Він узагальнює сукупність внутрішніх психічних умов (праворозуміння, правові цінності, установки, мотиви, правові почуття, воля тощо), що створюють основу для спрямованості правової поведінки, ставлення до правової дійсності та усвідомленої реалізації правослухняної поведінки людини. У свою чергу на готовність або неготовність, здатність або нездатність до правомірної соціально-активної поведінки особистості, впливають зовнішні конкретні соціальні умови мікросередовища, історичні особливості стану суспільства і держави, культури в їх взаємозв'язку.

Формування правової свідомості відбувається під впливом двох тенденцій: тенденції до уніфікації та тенденції до диференціації. Тенденція до уніфікації це збіг оцінок і установок більшості. Тенденція до диференціації

виражається в явищах більш-менш істотних, але завжди в статистично значущих відхиленнях від загального, типового рівня соціально-позитивних моральних і правових.

Правосвідомість особистості може мати різні рівні розвитку: на елементарному рівні індивідуальна правосвідомість виявляється в узгодженні конкретної правозначущої діяльності з емпіричними уявленнями особи про норми правомірної поведінки; більш високий рівень індивідуальної правосвідомості має прояв в усвідомленні особистістю складних правових ситуацій, правових інститутів, правового статусу особистості у суспільстві; вищий рівень індивідуальної правосвідомості, що характеризується сукупністю компетентних уявлень про правову систему, усвідомлення соціальної значимості права, оцінкою його сутності, оволодінням правовою ідеологією.

3. Правосвідомість працівника поліції – це складна, інтегративна особистісно-професійна якість, яка є сукупністю знань законодавства, уявлень про правові явища, правових переконань і суб'єктивних вимог до права та характеризує ставлення поліцейського до правової дійсності, визначає готовність до діяльності ціннісного правового характеру. В умовах побудови правової держави зростають вимоги до рівня правосвідомості працівників поліції. Відповідно до цієї тенденції, актуалізується необхідність постійного підвищення, розвитку й удосконалювання правосвідомості поліцейського в сучасних умовах.

Постійне застосування норм права у повсякденній діяльності стає фундаментом формування професійної правосвідомості поліцейських. З іншого ж боку, правосвідомість є результатом відображення чинних правових норм і принципів права, правового порядку, правової діяльності держави та правоохоронних органів, правової поведінки громадян та інших осіб.

Основними чинниками, що впливають на формування професійної правосвідомості, є освіта та практична діяльність. Сучасні вимоги до кандидата на посаду поліцейського не передбачають обов'язкову наявність юридичної освіти. Таким чином, професійна правосвідомість і правова культура

поліцейського не має свого головного підґрунтя – юридичних теоретичних знань. Спеціалісти, які не мають юридичної освіти, а опановують її в процесі практичної діяльності і досягають певного рівня професійної правосвідомості і правової культури, сьогодні у переважній більшості не можуть задовольняти потреби суспільства. Рівень юридичної освіти носіїв професійної правосвідомості вимагає якісної зміни за допомогою обов’язкового навчання в системі навчальних закладів МВС України.

В результаті деформації професійної правосвідомості поліцейського ураженими стають насамперед галузі соціальної та комунікативної діяльності. Серед загальних якостей негативному впливу піддаються такі, як: патріотизм, гуманність, чесність, принциповість, прагнення до істини, справедливості, професійна гордість, професійна етика.

4. Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що для сучасного поліцейського, незалежно від стажу служби, актуальними та характерними є: наявність базової юридичної освіти; рівень сформованості професійної майстерності; існування умов для саморозвитку та самоосвіти; негативний вплив зовнішніх факторів. Базову юридичну освіту мають 64 % поліцейських. Водночас, серед поліцейських з досвідом роботи менше 3-х років таких тільки 33 %. На формування та розвиток правосвідомості суттєво впливає наявність умов для саморозвитку та самоосвіти. Об’єктивним чинником, що обумовлює існування зазначених умов, на думку поліцейських з досвідом роботи до 3 років є інститут наставництва. Підвищення рівня сформованості правосвідомості поліцейських та превенція виникнення ознак її деформації потребує вдосконалення: законодавчої та нормативної бази професійної діяльності; розширення кола прав поліцейського; процесу добору кадрів; стану соціального забезпечення та соціальні гарантії; стану матеріального забезпечення діяльності та умов праці.

5. Переважної більшості (81 %) поліцейських притаманний середній, добрий та високий рівень сформованості правосвідомості. Відповідно до цього, у 54 % правоохоронців правосвідомість в цілому сформована, хоча може

зберігатися негативне ставлення до правового регулювання в цілому й до існуючих законів зокрема. У професійній діяльності вони намагаються не порушувати існуючі закони та норми правової поведінки. 27 % опитаних працівників Національної поліції України характеризуються повністю сформованною правосвідомістю та буквальним виконанням зобов'язань, навіть всупереч власному ставленню до ситуації та її розумінню.

Узагальненому особистісному профілю сучасних поліцейських незалежно від досвіду професійної діяльності притаманні наступні характерологічні риси: емоційна стійкість **(С)**, прагнення до домінування **(Е)**, оптимістичність **(F)** та розвинутий самоконтроль **(Q3)**, а також вища за середню самооцінка **(MD)**.

Існують взаємозалежні зв'язки рівня сформованості правосвідомості поліцейських та їх індивідуально-психологічними особливостями у поліцейських. Ці зв'язки мають свої особливості залежно від стажу служби правоохоронців. Рівень правосвідомості поліцейських, стаж професійної діяльності яких менше 3 років, обумовлюється такими індивідуально-психологічними особливостями, як дипломатичність та конформізм. З огляду на зазначене, суттєвим постає необхідність формування довірливого ставлення до професійного оточення, створення умов для одержання порад від колег та плідна командна робота поліцейських.

Для поліцейських 2 групи (професійний досвід яких складає від 3 до 10 років) сприяє зростанню правосвідомості наявність практичності та ненапруженість. Практичність уявляє собою реалістичний підхід до вирішення будь-яких питань, надійність, орієнтованість на зовнішню реальність, загальноприйняті норми. Ненапруженість, або внутрішня розслабленість, задоволеність буденністю, спокій та терпеливість. Зазначене детермінує розвиток професіоналізму поліцейських та обумовлює підвищення рівня їх правосвідомості.

Поліцейським з досвідом професійної діяльності більше 10 років притаманні наступні індивідуально-психологічні якості, що сприяють високому

рівню сформованості правосвідомості: твердість, самостійність, здатність брати на себе відповідальність, дружелюбність, відкритість, спокій та вміння взаємодіяти з людьми. Вищенаведене обґрунтовує необхідність розвитку певних індивідуально-психологічних особливостей поліцейських з метою удосконалення шляхів та заходів підвищення рівня їх правосвідомості.

6. На загальносоціальному (державному) рівні створюються необхідні політичні, соціально-психологічні, правові, етичні, економічні, науково-технічні та інші передумови й умови реалізації морального потенціалу суспільства, визначаються основні напрями виховання населення, підтримки професійного потенціалу й морально-психологічного стану фахівців на рівні, що гарантує виконання основних професійних завдань. До зазначених заходів відносяться дії спрямовані на удосконалення низки законодавчих, нормативно-правових актів, що регулюють правові відносини та регламентують права і обов'язки людини, зокрема, правоохоронця.

Одним із важливих заходів правової соціалізації працівника поліції на професійному рівні є набуття професійних знань, вмінь та навичок. Професійне навчання поліцейських здійснюється у наступних формах: первинна професійна підготовка; підготовка у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання; післядипломна освіта; службова підготовка. Підвищенню ефективності заходів правової соціалізації у межах зазначеного рівня сприяє проведення навчальних, практичних занять із використанням інноваційних методів, технологій, інтерактивних форм (ділові ігри, моделювання ситуацій, тренінги) тощо.

Правова соціалізація може розглядатися як двосторонній процес взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів мотивації поведінки особистості. Ступінь особистісного сприйняття правових цінностей залежить від сформованості індивідуальної правосвідомості на емоційному, раціональному, вольовому рівнях, що зумовлює особливості заходів правової соціалізації на особистісному рівні. Для розвитку самостійності, емоційної стійкості та витривалості доцільно використовувати технології, спрямовані на розкриття

внутрішнього потенціалу правоохоронця, що виступає базисом розвитку його правосвідомості. Самовиховання поряд із спеціальною фаховою підготовкою для правоохоронців є засобом профілактики деформації правової свідомості особистості.

7. Психологічне супроводження професійної діяльності поліцейських є комплексом психологічно обґрунтованих заходів, що забезпечує підвищення ефективності службової діяльності, працездатності та кваліфікаційного зростання правоохоронців. В свою чергу, професійно-психологічна підготовка – цілеспрямований процес формування та розвитку особистісних якостей і властивостей працівника, які б відповідали вимогам професійної діяльності і забезпечували її ефективне виконання. Сучасні вимоги до рівня сформованості правосвідомості поліцейських обумовлюють пошук, обґрунтування та розробку інноваційних психологічних методів та технік її розвитку. Одним з практично орієнтованих методів, що спрямований на активізацію процесу засвоєння правових знань, їх розуміння та використання у варіабельних проблемних ситуаціях професійної діяльності, є кейс-метод. Підвищенню ефективності його застосування сприяє диференційований підхід у розробці змісту кейсу в залежності від професійного досвіду поліцейського.

Розвиток емоційно-вольового елементу правової поведінки поліцейського доречно здійснювати за допомогою використання адаптованого алгоритму схемотехніки тренування за методикою «Ключ», основна мета якої розвиток навичок саморегуляції працівника Національної поліції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К. А. Принцип субъекта в отечественной психологии. *Психология : журн. Высш. шк. экономики*. 2005. № 4. Т. 2. С. 3–21.
2. Абульханова К. А. Российский менталитет: кросс-культурный и типологические подходы. *Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики*. М., 1997. С. 7–37.
3. Абульханова К. А. Социальное мышление личности. *Современная психология: состояние и перспективы исследований*. М., 2002. Ч. 3. Социальные представления и мышление личности. С. 88–103.
4. Аврамцев В. В. Психология профессионального общения юриста : учеб.-метод. пособ. М. : ИМЦ ГУК МВД России 2002. 88 с.
5. Акопов Г. В. Социальная психология образования. М. : Моск. психолого-социальный ин-т ; Флинта, 2000. 296 с.
6. Алиев Г. А. Аспекты правового воспитания. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2004. № 2 (22). С. 11–12.
7. Алиев Х. М. Метод «Ключ». Разблокируй свои возможности. Реализуй себя! СПб. : Питер, 2009. 220 с. URL: https://bookap.info/popular/aliev_metod_klyuch_razblokiruy_svoi_vozmozhnosti_realizuy_sebya/#o
8. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5, № 5. С. 63–70.
9. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2 т. М. : Юрид. лит, 1981. Т. 1. 361 с.
10. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. М. : Педагогика, 1980. Т. 2. 288 с.
11. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград : Ленингр. ун-т., 1968. 340 с.
12. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / АН СССР ; Ин-т психологии. М. : Наука, 1977. 380 с.

13. Ананьев Б. Г. Взаимосвязи труда, познания и общения в индивидуальном развитии человека. *Психология сознания* / под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 316–328.
14. Андреева И. В. Правосознание в системе детерминант социального поведения личности : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Саранск, 2006. 164 с.
15. Андреева О. А., Андреев А. А. Право и правосознание в единстве и развитии. *Философия права*. 2005. № 3 (15). С. 54–58.
16. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высших учеб. завед. М. : Аспект Пресс, 2005. 363 с.
17. Андриянов М. С. Психологические механизмы воздействия средств массовой информации на процессы правовой социализации. *Юридическая психология* : сб. науч. трудов / под ред. А. Р. Ратинова, Г. Х. Ефремовой. М., 1998. С. 32–44.
18. Андрусишин Р. М. Правове виховання працівників ОВС : теоретико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 213 с.
19. Анцыферова Л. И. Психологическое содержание феномена субъекта и границы субъектно-деятельностного похода. *Проблемы субъекта в психологической науке* / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой, В. Н. Дружинина. М., 2000. С. 27–42.
20. Анцыферова Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Л. Колберга и его школы). *Психологический журнал*. 1999. Т. 20, № 3. С. 5–17.
21. Аувяэрт Л. И. Роль семьи и сверстников в правовой социализации несовершеннолетних : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. М., 1981. 222 с.
22. Ахмедшин Р. Л. Психологические аспекты феномена «правосознание». *Вестник Томского государственного университета*. 2011. № 344. С. 118–119.
23. Байков А. Ф. Правовая идеология: сущность и реализация в условиях правового государства : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Екатеринбург, 2006. 176 с.

24. Баранов П. П. Деформация профессионального правосознания работников органов внутренних дел. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел. М. 1991.

25. Байниязов Р. С. Проблемы правосознания в современном российском обществе : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 1999. 163 с.

26. Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2006. 349 с.

27. Байниязов Р. С. Правосознание: психологические аспекты. *Изв. вузов. Правоведение*. 1998. № 3. С. 16–21.

28. Баранов П. П. Профессиональное правосознания работников ОВД (теоретические проблемы). Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2005. Т. I, ч. 1. 518 с.

29. Баранов П. П. Теория систем и системный анализ правосознания личного состава ОВД. Ростов н/Д : Рост. ВШ МВД России, 1997. 166 с.

30. Баранникова Н. В. Формирование правосознания у курсантов и слушателей юридических вузов системы МВД России. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2008. № 4 (35). С. 6–9.

31. Барабаш О. О. Правомірна поведінка як основна форма вираження правової культури. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 12–14.

32. Барко В. І., Остапович В. П., Барко В. В. Напрями вдосконалення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*. 2018. № 4 (14). С. 9–18. DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/2018vol14iss4> Г

33. Бартол К. Психология криминального поведения. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 352 с.

34. Батуркин В. Г. Понятие и структура правового сознания. *История государства и права*. 2004. № 5. С. 19–21.

35. Безруков А. В. Профессиональное правосознание как фактор мотивации правомерного поведения сотрудников ОВД (теоретико-прикладной аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. СПб., 2003. 164 с.

36. Безгина Н. В. Правовая и гражданская идентичность в структуре современной социализации. *Известия Тульского государственного университета*. Серия : Гуманитарные науки. 2012. №. 2. С. 302–311.

37. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности. СПб. : Речь, 2004. 272 с.

38. Бельский К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. М. : Высш. шк., 1982. 183 с.

39. Белобородов А. Г. «Образ права» в структуре правосознания (психосемантический подход). *Юридическая психология* : сб. науч. трудов / под ред. А. Р. Ратинова, Г. Х. Ефремовой. М., 1998. С. 44–48.

40. Берзегова С. А. Пути преодоления правового нигилизма. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Серия 1 : Регионоведение : философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2013. №. 1 (113). С. 72–78.

41. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. М. : Наука, 1978. 312 с.

42. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М. : Педагогика, 1968. 464 с.

43. Бойков А. Д. Некоторые вопросы теории правового воспитания. *Правовая культура и вопросы правового воспитания* : сб. науч. трудов / под ред. А. Д. Бойкова. М., 1974. С. 11–38.

44. Болдырева М. Г. Правовая культура : лекция М. : МЮИ, 1998. 35 с.

45. Большой юридический словарь / под ред. А. В. Малько. М. : Проспект, 2011. 704 с.

46. Бондаренко М. В. Правовая культура и правомерное поведение в современном российском обществе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2002. 159 с.

47. Борисов В. І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрями. *Проблеми законності* : [респ. міжвід. наук.зб. / відп. ред. В. Я. Тацій]. Харків, 2009. Вип. 100. С. 305–312.

48. Борисова С. Е., Костина Л. Н., Андрюшин Г. Д. Психология в деятельности сотрудников органов внутренних дел : учеб. пособ. : в 5 ч. Орел : ОрЮИ МВД России, 2005. Ч. 1. 141 с.

49. Борисова С. Е. Профессиональная деформация личности сотрудника милиции и ее профилактика : монография. Орел : ОрЮИ МВД России, 2005. 63 с.

50. Борисова С. Е. Правовая психология, правосознание и правомерное поведение : лекция. Орел : ОрЮИ МВД России, 2001. 26 с.

51. Борисова С. Е. Правовая социализация личности как феномен правовой психологии. *Психология и право*. 2016. 6 (4). С. 5–15. DOI: <http://dx.doi.org/10.17759/psylaw.2016060402>

52. Братусь Б. С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века. *Вопросы психологии*. 1993. № 1. С. 6–13.

53. Брунер Дж. Развитие сознания. *Психология сознания* / под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 295–300.

54. Брушлинский А. В. Деятельностный подход в психологической науке. М. : Ин-т практ. психологии, 1997. 92 с.

55. Брушлинский А. В. О критериях субъекта. *Психология индивидуального и коллективного субъекта* / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. М., 2002. С. 9–33.

56. Будилова Е. А. Сознание и деятельность. *Философские проблемы психологии*. М., 1972. С. 151–187.

57. Буклова З. К. Правосознание в современном информационном обществе: теоретико-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2011. 26 с.

58. Бурканова О. А. Правосознание в правоприменительной деятельности сотрудников органов внутренних дел : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2007. 162 с.

59. Будыкин С. В., Жигачев А. С. Взаимосвязь изучения правовых дисциплин с уровнем правосознания (на примере студентов, изучающих правовые дисциплины). *Психология и право*. 2014. № 1. С. 5. URL: https://psyjournals.ru/psyandlaw/2014/n1/68299_full.shtml

60. Василюк Н. М. Соціально-психологічні чинники довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2016. 523 с.
61. Васильев В. Л. Юридическая психология : учебник. СПб. : Питер, 2005. 655 с.
62. Казмиренко В. П. Социальная психология организаций : монография. Киев : МЗУУП, 1993. 384 с.
63. Казміренко В. П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молодшої людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії старшокласників. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 6. С. 76–78.
64. Васильева Ю. А. Особенности смысловой сферы личности при нарушениях социальной регуляции поведения. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18, № 2. С. 58–78.
65. Ведешкин Н. А. Изучение правосознания кандидатов на службу в органы внутренних дел России. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2012. № 1. С. 45–49.
66. Ведешкин Н. А., Леви М. В. О возможности применения психодиагностических методов изучения правосознания при профессиональном психологическом отборе в органы внутренних дел Российской Федерации. *Вопросы психологии экстремальных ситуаций*. 2014. № 4. С. 25–30.
67. Взаємодія поліції та громади (Community Policing) / МФ «Відродження». Київ, 2017. 8 с. URL: http://www.irf.ua/content/files/com_pol.pdf.
68. Вилунас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. М. : Моск. ун-т, 1990. 288 с.
69. Войтанович О. Й. Особливості правового виховання громадян України у сучасних умовах. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2014. № 4. С. 55–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_4_12
70. Воловикова М. И. Нравственное становление человека: субъектный поход. *Проблема субъекта в психологической науке*. М., 2000. С. 236–260.

71. Воловикова М. И. Нравственно-правовые представления в российском менталитете. *Психологический журнал*. 2004. № 5. С. 16–24.
72. Воловикова М. И. О системном подходе к психологическому исследованию личности. *Развитие психологии в системе комплексного человекознания* : сб. науч. тр. М., 2012. С. 194–195.
73. Волосников И. В. Использование кейс-метода для обучения силовой взаимопомощи сотрудников ОВД. *Концепт* : науч.-метод. электрон. журн. 2016. Т. 15. С. 2486–2490. URL: <http://e-koncept.ru/2016/96418.htm>
74. Волошенюк О. В. Цінність права. *Право і безпека*. 2005. Т. 4, №. 1. С. 18–20.
75. Вопленко Н. Н. Правосознание следователя и юридическая практика. *Формирование профессиональных качеств следователя*. Волгоград, 1985. С. 20–33.
76. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособ. Волгоград : ВолГУ, 2000. 52 с.
77. Выготский Л. С. Психика, сознание, бессознательное. *Психология сознания* / под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 16–31.
78. Выготский Л. С. Собрание починений / под ред. А. М. Матюшкина. М. : Педагогика, 1983. Т. 3. Проблемы развития психіки. 368 с.
79. Галківська М. Б. Філософсько-правове осмислення професійної (деонтологічної) правосвідомості особи-юриста. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2014. № 10, т. 1. С. 54–56.
80. Герасимів О. І. Формування професіоналізму органів внутрішніх справ на етапі розбудови демократичного суспільства. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід* : матеріали першої наук.-практ. конф., (Львів, 30 квіт. 2015 р.) / Нац. ун-т «Львівська політехніка» ; Навч.-наук. ін-т права та психології ; Каф. конституц. та міжнар. права. Львів, 2015. С. 80–83.
81. Гладких М. В. Понятие индивидуального правосознания в свете психоаналитической теории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01.

Ставрополь, 2004 г. 181 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/ponyatie-individualnogo-pravosoznaniya-v-svete-psikhoanaliticheskoi-teorii#ixzz4p9XSo88l>

82. Глущенко К. В. Правове виховання як фактор формування правосвідомості та правової культури. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Право. Серія 18. Економіка і право*. 2010. № 10. С. 87–91.

83. Гречин А. С. Социология правового сознания : учеб. пособ. для вузов. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 256 с.

84. Голощапова К. В. Формирование правового сознания средствами психологического тренинга : выпускная квалификационная работа. Екатеринбург, 2018. 127 с. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/57983/1/m_th_k.v.goloshchapova_2018.pdf

85. Горностаев С. В. Профессиональное мышление сотрудников исправительных учреждений УИС Минюста России : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Рязань, 2002. 186 с.

86. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. Ленинград : Ленингр. ун-т, 1988. 560 с. URL: http://bookap.info/praktik/granovskaya_elementy_prakticheskoy_psihologii/

87. Губарь О. М. Диалектика мотивации в правосознании современных студентов. *Антропология права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : статті учасників VII Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9–10 груд. 2011 р.). Львів, 2012. С. 130–136.

88. Гулевич О. А. Социальные представления о преступлениях в межличностной и массовой коммуникации. *Вопросы психологии*. 2001. № 4. С. 53–67.

89. Гулевич О. А. Психологические аспекты юриспруденции : учеб. пособ. М. : Моск. психолого-социальный ин-т, 2006. 512 с.

90. Гулевич О. А., Безменова И. К. Аттитюды и их взаимодействие с поведением. М. : РПО, 1999. 144 с.

91. Гущин Р. О. Роль наставництва у системі професійної підготовки молодого фахівця. *Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності* : матеріали наук.-практ. конф. курсантів та студентів (Харків, 17

трав. 2008 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2008. С. 66–67. URL: <http://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/4.rar>

92. Гулевич О. А. Теоретический анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как социальных представлений о праве. *Мир психологии*. 1999. № 3. С. 120–131.

93. Гулевич О. А. Основные стадии моральной социализации. *Психология нравственности* / отв. ред. А. Журавлев, А. Юревич. М., 2010. С. 52–66.

94. Гулевич О. А. Поведение в правовой сфере и социальные установки (на примере участия в работе коллегии присяжных). *Психология* : журн. Высш. шк. экономики. 2004. № 3. С. 129–136.

95. Гулевич О. А., Голынчик Е. О. Правосознание и правовая социализация. Аналитический обзор : учеб. пособ. М.: Междунар. общество им. Л. С. Выготского, 2003. 270 с.

96. Гулевич О. А. Структура правосознания и поведение в правовой сфере. *Психологические исследования*. 2009. № 5 (7). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n5-7/225-gulevich7.html>

97. Гуляхин В. Н. Правовое воспитание человека как процесс формирования ценностно-смыслового компонента правосознания. *Вопросы права и политики*. 2014. № 8 (8). С. 60–79. DOI: <https://doi.org/10.7256/2305-9699.2014.8.12808> Actions

98. Гуляхин В. Н. Архетипы правосознания в системе правовой культуры личности. *Юридические исследования*. 2014. № 1. С. 54–74. DOI: <https://doi.org/10.7256/2305-9699.2014.1.10486>

100. Гуренко Д. В., Федоренко С. П., Тюрина М. Н. Особенности формирования структуры профессионального правосознания: философско-правовой анализ. *Философия права*. 2016. № 2 (75). С. 48–52.

101. Гусарев С. Д. Актуальні питання розвитку юридичної діяльності в умовах формування громадянського суспільства. *Наукові записки НаУКМА*. 2001. Т. 19. Спецвипуск. С. 280–283. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/naukma/Spec/2001_191/67_gusaryev_sd.pdf

102. Гусарова М. А. Российское правосознание в аспекте социокультурной динамики: философский анализ : дисс. ... д-ра филос. наук : 24.00.01. Краснодар. 2017. 393 с.

103. Гусарова М. А. Роль правосознания в правовой системе общества (на примере интегративного подхода). *Теория и практика общественного развития*. 2018. № 15 (9). С. 27–30. DOI: <https://doi.org/10.24158/tipor.2018.9.4>

104. Дебольский М. Г. Основные направления психологического обеспечения работы с кадрами. *Прикладная юридическая психология* / под ред. А. М. Столяренко. М., 2001. С. 312–324.

105. Дебольский М. Г., Красник В. С. Социально-психологический тренинг профессионального общения сотрудников ИТУ с осужденными : учеб. пособ. Уфа : Уфим. высш. шк. МВД РФ, 1996. 74 с.

106. Долгова А. И. Особенности правосознания и правового воспитания лиц, совершающих преступления. *Правосознание и правовое воспитание осужденных*. М., 1982. С. 35–46.

107. Деркач А., Зазыкина В. Акмеология : учеб. пособ. СПб. : Питер, 2003. 256 с.

108. Дмитрієнко Ю. М. Українська правовасвідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. – початку XX століть. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2009. № 2. С. 120–129. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09dumdpс.pdf>

109. Евпилова Н. Ю. Правосознание молодежи: теоретический и социологический аспекты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 1999. 17 с.

110. Евстафеева Е. А., Красник В. С. Личностные предпосылки формирования правосознания субъекта. *Вестник Челябинского государственного университета*. Серия : Право. 2014. № 19 (348). Вып. 39. С. 16–23.

111. Евстафеева Е. А. Правосознание сотрудников уголовно-исполнительной системы с различными личностными характеристиками : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Челябинск, 2015. 217 с.

112. Євдошенко А. В., Салманова О. Ю. Роль наставництва у системі професійної підготовки молодого фахівця. *Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності* : матеріали підсумк. наук. конф. курсантів та студентів. *Uchebnik-online.net* : [сайт]. URL: <https://uchebnik-online.net/book/50-aktualni-problemi-suchasnoyi-nauki-i-pravooxoronnoyi-diyalnosti-materiali-pidsumkovoyi-naukovoyi-konferenciyi-kursantiv-ta-studentiv/33-rol-nastavnictva-u-sistemi-profesijnoyi-pidgotovki-molodogo-faxivcya.html>

113. Єгоров О. П. Правова культура: поняття, елементи та рівні. *Правничий вісник Університету «Крок»*. 2011. Вип. 9. С. 13–18.

114. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологи : краткий курс. СПб. : Питер, 2004. 320 с.

115. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологи : ученик для вузов. М. : Юрист, 1996. 631 с.

116. Ермаков П. Н., Лунин С. Л., Пономарев В. П. Психологические особенности правосознания у лиц разной этно конфессиональной принадлежности: результаты эмпирического исследования. *Известия Южного федерального университета*. Серия : Педагогические науки. 2015. № 6. С. 27–33. DOI: <https://doi.org/10.18522/1995-1140-2015-6-27-33>

117. Ефименко Л. А. Криминологический анализ взаимосвязи правосознания и преступности несовершеннолетних : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Краснодар, 2004. 217 с. URL: <http://lawtheses.com/kriminologicheskiiy-analiz-vzaimosvyazi-pravosoznaniya-i-prestupnosti-nesovershennoletnih>.

118. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. М. : Русский язык, 2000. 2310 с. URL: <https://www.efremova.info/>

119. Ефремова Г. Х. Становление и развитие психолого-правовых исследований правосознания. *Актуальные проблемы правосознания в современной России* : сб. науч. тр. М., 2005. Ч. 1. С. 6.

120. Ефремова Г. Х. Правовые установки и ориентации молодых правонарушителей. *Правовая культура и вопросы правового воспитания* / под

ред. А. Д. Бойков, В. И. Каминская, А. Р. Ратинов, В. В. Степанов, А.С. Шляпочников. М., 1974. С. 121–136.

121. Ефремова Г. Х. Проблема общественного мнения в юридической психологии. *Юридическая психология* : сб. науч. трудов / под ред. А. Р. Ратинова, Г. Х. Ефремовой. М., 1998. С. 12–32.

122. Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе. М. : Ин-т психологии РАН, 2006. 335 с.

123. Зеленков П. Г. Процесс формирования правосознания личности как объект социологического исследования: историко-социологическое исследование : автореф. дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01. СПб., 2008. 21 с. URL: <http://www.dslib.net/teoria-sociologii/process-formirovaniya-pravosoznaniya-lichnosti-kak-obekt-sociologicheskogo.html>

124. Зельдович Б. З. Психология и педагогика в профессиональной деятельности юриста : учеб. пособ. М. : Экзамен, 2003. 320 с.

125. Зенина О. Г., Красник В. С. Индивидуальный опыт в структуре правосознания личности. *Вестник Челябинского государственного университета*. Серия : Право. 2009. Вып. 19, № 15. С. 39–42.

126. Захарцев С. И. Профессиональная деформация правосознания сотрудников полиции, судей и прокуроров. *Библиотека криминалиста* : науч. журн. 2013. № 4 (9). С. 335–343.

127. Засади когнітивної психології спілкування : монографія / [В. П. Казміренко та ін.] ; за наук. ред. д-ра психол. наук, проф. В. П. Казміренка ; Нац. акад. пед. наук України ; Ін-т соц. та політ. психології. Кіровоград : Імекс, 2013. 389 с.

128. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб. : Питер, 2000. 512 с.

129. Ильин И. А. О сущности правосознания. *Ильин И. А. Сочинения* : в 2 т. М., 1990. Т. 1. С. 73–300.

130. Ильин И. А. О воспитании национальной элиты. *Учение о правосознании*. М., 2001. С. 170–192.

131. Ильин И. А. О сущности правосознания / [сост. и авт. вступ. ст. И. Смирнов]. М. : Рарог, 1993. 234 с.

132. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции : учеб. пособ. СПб. : Питер, 2006. 208 с.
133. Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. М. : Русская книга, 1994. Т. 4. 620 с.
134. Казміренко В. П. Вплив організаційних середовищ на соціальний світогляд особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ, 2005. № 10 (13). С. 159–170.
135. Калиновский Ю. Ю. Структура правосознания: философско-правовая рефлексия. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 5. С. 92–100.
136. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.
137. Калягин Ю. С., Авдеев Е. С., Шестакова Д. И. Социально-психологические факторы формирования некоторых элементов правосознания у студенческой молодежи. *Психология и право*. 2014. Т. 4, № 3. С. 41–55. DOI: <http://dx.doi.org/10.17759/psylaw>.
138. Калягин Ю. С., Ениколопов С. Н. Некоторые вопросы психологии профессиональной деятельности оперативного работника. *Психологическая наука и образование* : электрон. журн. 2010. № 3. *PSYEDU.ru* : [сайт]. URL: http://psyedu.ru/journal/2010/3/Kalyagin_Enikolopov.html.
139. Калягин Ю. С. Вопросы правосознания в психологии содействия граждан органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность. *Психология и право*. 2014. № 1. С. 100–111.
140. Каминская В. И., Ратинов А. Р. Правосознание как элемент правовой культуры. *Правовая культура и вопросы правового воспитания* / [А. Д. Бойков, В. И. Каминская, А. Р. Ратинов, В. В. Степанов, А. С. Шляпочников] ; под ред. А. Д. Бойкова. М., 1974. С. 40–54.
141. Карева М. П. Право и нравственность в социалистическом обществе. М. : Политиздат, 1951. 167 с.

142. Карлова В. Національна ідея сучасної України : проблеми та перспективи формування. *Вісник Національної академії державного управління*. 2010. № 3. С. 21–29.

143. Кацуба Р. Взаимодействие полиции с населением : новое понимание и поиски эффективных программ. *LEGEASIVIATA*. 2016. Nr. 6/2 (294). С. 39–42. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2016/6-2/6-2.pdf>

144. Кіщенко С. Реформа органів внутрішніх справ : аналіз державних рішень / Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД). Київ, 2015. 41 с. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/17_11_reforma_mvs_s.pdf

145. Кистяковский Б. Право как социальное явление. *Вопросы права*. 1911. Кн. VIII (4) . С. 1–17.

146. Клімова Г. П. Правовий нігілізм як форма деформації правосвідомості. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 5. С. 105–112. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnyua_2013_5_14.pdf.

147. Коваленко Ю. І. Правовий статус працівника органів внутрішніх справ у перехідному суспільстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2007. 20 с.

148. Коваленко Н. Ю. Співвідношення правосвідомості та правового менталітету. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 21–23.

149. Коваленко Н. Ю. Правова природа правосвідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2013. № 6, т. 1. С. 40–43.

150. Кожевников Н. С. Теория права : курс лекций : нормы права, правоотношения, правосознание и правовая культура, действие права. Нижний Новгород : ВГАВТ, 2007. Ч. 2. 317 с.

151. Колот А. М. Мотивація персоналу. Київ : КНЕУ, 2002. 337 с.

152. Кононенко С. В. Вплив правової свідомості на особистість фахівця юридичного профілю. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_3_31.

153. Кононенко С. В. Критерії оцінки розвитку правосвідомості юристів. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 12. Психологія творчості. Вип. 17. С. 148–156. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v12/i17/20.pdf>
154. Кононенко С. В. Соціальні та психологічні складові формування правосвідомості юристів. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 12. Психологія творчості. Вип. 16. С. 204–211. URL: <http://www.appspsychology.org.ua/data/jrn/v12/i16/28.pdf>
155. Кононенко С. В. Психологічні особливості професійної правосвідомості юриста. *Норма та девіація у правоохоронній діяльності. Кримінологічні дослідження*. Луганськ, 2012. Вип. 6. С. 96–98.
156. Коноплева И. Н., Калягин Ю. С. Формирование правосознания и личности юриста в ВУЗЕ. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2010. № 3 (42). С. 25–28.
157. Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
158. Корнієнко В. В. Співвідношення права і закону у правотворчій та правозастосовній діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 21 с.
159. Климентов В. Л. Развитие правосознания и правовой культуры в процессе юридического образования. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2011. № 2 (50). С. 207–210.
160. Красник В. С. Структура индивидуального правосознания: психологический анализ. *Мотивация и направленность личности сотрудника УИС* : материалы межрегион. науч.-практ. конф. «Деевские чтения». М., 2011. С. 199–206.
161. Крижевская Н. Н. Формирование профессионального правового сознания как условие профилактики профессиональной деформации у курсантов вузов системы МВД. *Российский психологический журнал*. 2012. Т. 9, № 1. С. 77–83.
162. Круглов В. Е. Правовое сознание как элемент психологической подготовки к семейной жизни. *Вопросы психологи*. 1986. № 4. С. 63–69.

163. Кудерміна О. І. Соціальні та психологічні детермінанти професійної соціалізації сучасного правоохоронця. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Педагогіка. Психологія. Соціальна робота.* 2012. № 6. С. 22–25.

164. Кудермина Е. И. Особенности социально-типичного профиля будущего сотрудника ОВД. *Современные исследования социальных проблем : электрон. науч. журн.* 2012. № 11 (19). URL: www.sisp.nkcras.ru.

165. Кудерміна О. І., Лісун С. Л. Психологічні особливості нормативної регуляції поведінки працівників Національної поліції України. *Вісник Національного авіаційного університету.* Серія : Педагогіка, Психологія. 2015. № 7. С. 79–84. DOI: <https://doi.org/10.18372/2411-264x.7.10231>

166. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. М. : Наука, 1982. 287 с.

167. Куликов Е. А., Беденков В. В. Негативная юридическая ответственность и обыденное правосознание: грани соприкосновения. *Право и политика.* 2016. № 11. С. 1414–1422. DOI: <https://doi.org/10.7256/1811-9018.2016.11.20910>

168. Курлаева Е. И. Юридическое образование и формирование профессионального сознания юристов : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2006. 225 с.

169. Куціпак О. В. Шляхи підвищення рівня правового життя в сучасному українському суспільстві. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 3. С. 66–69.

170. Кэмбелл Д. Т. Социальные диспозиции индивида и их групповая функциональность: Эволюционный аспект. *Психологические механизмы регуляции социального поведения.* М., 1979. С. 76–102.

171. Лебедев И. Б., Цветков В. М. Психология в правоохранительной деятельности : учеб. пособ. М. : Щит-М, 2003. 310 с.

172. Левкович В. П. Моральная регуляция поведения и активность личности. *Социальная психология личности / отв. ред. М. И. Бобнева, Е. В. Шорохова.* М., 1979. С. 63–84.

173. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М. : Смысл, 2005. 352 с.
174. Леонтьев А. Н. Потребность, мотивы, эмоции : конспект лекций. М. : МГУ, 1971. 40 с.
175. Ларіонов С. О. Система ставлень особистості як модель індивідуального досвіду. Особистість. Стосунки. Розвиток. Міждисциплінарний аспект : Міжнар. наук.–практ. конф. (Львів, 3–5 черв. 2016). Львів, 2016. С. 123–128.
176. Ларіонов С. О., Макаренко П. В. Теоретичні аспекти проблеми професійно-психологічної надійності персоналу органів внутрішніх справ. *Право і безпека* : наук. журн. 2015. № 4 (59). С. 156–160.
177. Лось О. М. Професійна діяльність в особливих умовах як об'єкт психологічного дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. 2014. Вип. 1 (1). С. 59–63. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2014_1\(1\)__12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2014_1(1)__12)
178. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. М. : Наука, 1984. 444 с.
179. Луценко І. М. Правові стимули: теоретико-правові засади та механізм реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 18 с.
180. Луцький А. І. Правова ідеологія в системі правової свідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2014. № 8. С. 25–27.
181. Лясковець О. В. Підвищення ефективності змісту напрямів правовиховної роботи з правоохоронцями у вимірі формування професійної правосвідомості та правової культури. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 8. С. 15–18.
182. Магун В. С. История исследования социальных установок, аттитюдов. *Хрестоматия по социальной психологии* / [сост. Т. В. Кутасов]. М., 1994. С. 156–162.
183. Майерс Д. Социальная психология. СПб. : Питер-Пресс, 1997. 684 с.

184. Макарова О. В. Форми прояву деформації правосвідомості населення України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 66–70.

185. Максимова И. М. Правосознание как источник правового поведения личности : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Тамбов, 2005. 181 с.

186. Максимова И. М. Правосознание как источник правового поведения личности : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Н.-Новгород, 2005. 24 с.

187. Макушев П. В. Професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 233 с.

188. Матузов Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере. *Вопросы теории государства и права: новые идеи и подходы* : сб. ст. по материалам межвуз. конф. / под ред. М. И. Байтина. Саратов, 2000. Вып. 2. С. 3–16.

189. Малиновский А. А. Правовой эгоцентризм как разновидность деформации индивидуального правосознания. *Изв. вузов. Правоведение*. 2008. №. 6. С. 171–181.

190. Мальцева Т. В. использование интерактивных методов обучения в обучении сотрудников полиции. *Полицейская деятельность*. 2013. № 6. С. 429–441. DOI: 10.7256/2222-1964.2013.6.10448. URL: http://www.nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=26892

191. Мариновская И. Д., Тихомиров С. Н., Цветков В. Л. Психология и педагогика в правоохранительной деятельности : учеб. пособ. М. : Щит-М, 2005. 240 с.

192. Маркова А. К. Психология профессионализма. М. : Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1996. 312 с.

193. Мартиненко О. А., Шарікова В. П. Злочинна шкода, що вчиняється працівниками ОВС України при виконанні службових обов'язків. Луганськ : Віртуальна реальність, 2013. 220 с.

194. Мартиненко О. А., Теличкін І. О. Запобігання злочинам серед працівників в органах внутрішніх справ України: міжнародні та національні аспекти : монографія. Київ : Юридична думка, 2015. 236 с.

195. Мартыненко О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : монография. Харьков : ХНУВС, 2005. 468 с.

196. Медведев В. С. Преодоление профессиональной деформации. *Актуальные проблемы морально - психологической подготовки личного состава органов внутренних дел.* М., 2012. С.

197. Медведев В. С. Профессиональная деформация личности как проблема органов внутренних дел. *Психопедагогика в правоохранительных органах.* 2006. № 1. С. 15–17.

198. Мелех Л. Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія : Юридична. 2012. № 4. С. 48–55.

199. Методичні рекомендації з підготовки до державної атестації (комплексний іспит) з дисциплін «Сучасні проблеми психологічного забезпечення в органах Національної поліції», «Психологія іміджу та толерантної поведінки в діяльності працівників Національної поліції» для здобувачів ступеня вищої освіти «магістр» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальності 053 «Психологія». Київ, 2017. *Національна академія внутрішніх справ України* : [сайт]. URL: <https://www.naiau.kiev.ua/files/kafedru/up/mr-dek-komplekzam.pdf>

200. Методология и методы социальной психологии : сб. ст. / отв. ред. Е. В. Шорохова ; АН СССР ; Ин-т психологии. М. : Наука, 1977. 247 с.

201. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд. *Психологический журнал.* 1995. № 1. С. 3–18.

202. Муслумов Р. Р. Правовое сознание личности : учеб. пособие. Екатеринбург : Изд-во Урал. Ун-та, 2013. 84 с.

203. Мясищев В. Н. Психология отношений / под. ред. А.А. Бодалева ; Акад. пед и соц. наук. М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : Модэк, 1995. 356 с.

204. Мясичев В. Н. Сознание как единство отражения действительности и отношений к ней человека. *Психология сознания* / под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 56–62.
205. Мясичев В. Н. Психические особенности человека. Ленинград : ЛГУ, 1957. Т. 2. 257 с.
206. Мясичев В. Н. Структура личности и отношения человека к действительности. *Психология личности. Тесты* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырева. М., 1982. С. 35–38.
207. Надирашвили Ш. А. Понятие установки в общей и социальной психологии. Тбилиси : Мецниереба, 1974. 170 с.
208. Науменкова К. В. Российское правосознание: специфика, структура, динамика : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Красноярск, 2013. 22 с.
209. Нерсисянц В. С. Философия права : учебник для вузов. М. : ИНФРА М-НОРМА, 1997. 652 с.
210. Николаева О. П. Морально-правовые суждения и проблема развития морального сознания в разных культурах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. М., 1992. 21 с.
211. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. М. : Наука, 1996. 269 с.
212. Общественное мнение и преступление / Г. Х. Ефремова, Г. Ш. Лежава, А. Р. Ратинов, Т. Г. Шавгулидзе ; отв. ред. В. Г. Макашвили. Тбилиси : Мецниереба, 1984. 300 с.
213. Организация профессиональной психологической подготовки сотрудников ОВД : метод. пособ. / под ред. М. И. Марьина. М. : ГУК МВД России, 2003. 154 с.
214. Освітній портал Національної поліції України : [сайт]. URL: http://www.prof.npu.gov.ua/moodle/login/forgot_password.php/
215. Остроумов Г. С. Правосознание и общественное мнение в общенародном государстве. *Сов. государство и право*. 1963. № 11. С. 14–23.

216. Осипова Н. Б., Ярушкин Н. Н. Теоретические и методические аспекты исследования правового сознания в психологии. *Вестник Самарской гуманитарной академии*. Серия : Психология. 2016. № 1 (19). С. 32–44.

217. Пастушеня А. Н. Психологическая характеристика индивидуального и общественного правосознания: структурно-содержательный аспект. *Психология и право*. 2012. № 1. С. 1–11.

218. Перепелюк А. М. Професійна правосвідомість як важливий фактор ефективності правозастосування. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. Київ, 2014. Вип. 5. С. 303–308.

219. Перепелюк А. М. Принципи та вимоги права як основоположні засади правозастосовчої діяльності. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри*. Київ, 2012. Вип. 3. С. 225–229.

220. Петрожицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб. : Лань, 2000. 608 с.

221. Петров А. В. Теория государства и права : учеб. пособ. Челябинск : ЧелГУ, 2002. 116 с.

222. Петренко В. Ф. Проблемы значения. Психосемантика сознания. *Психология сознания* / под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 169–182.

223. Пивоварова А. А. Правосознание и усмотрение судьи: соотношение понятий, роль при назначении наказания : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Самара, 2009. 228 с.

224. Писаренко І. М. Компетентність як основа підготовки фахівців у гуманітарному вищому навчальному закладі. *Університет менеджменту освіти* : [сайт]. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/49.pdf.

225. Пискунова С. С. Правовая информация как средство формирования правового сознания граждан : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2004. 178 с.

226. Пінська О. С. Правова свідомість : загальна характеристика, основні риси та структура. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2011. № 1. С. 784–788. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11pocrtc.pdf>

227. Пінська О. С. Значення правової психології в діяльності слідчого органів внутрішніх справ. *Актуальні проблеми юридичної та екстремальної психології* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Макіївка, 2011. С. 286–289.

228. Погребная Ю. К. Кризис современного российского правосознания. М. : Альфа–М, 2013. 192 с.

229. Поліщук П. В. Особливості взаємовпливу правосвідомості та професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 101–110.

230. Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06 лют. 2019 р. № 88. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text>

231. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности. Ленинград : ЛГУ, 1972. 152 с.

232. Попов М. Правовая культура как элемент социального порядка. *Власть*. 2006. № 6. С. 13–18.

233. Психологічні аспекти правової соціалізації особистості : курс лекцій. *Lektsii.org* : [сайт]. URL: <https://lektsii.org/13-14204.html>

234. Правовая культура и вопросы правового воспитания : сб. науч. трудов / [А. Д. Бойков, В. И. Каминская, А. Р. Ратинов, В. В. Степанов, А. С. Шляпочников] ; под ред. А. Д. Бойкова. М. : Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1974. 202 с.

235. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.]. Харків : Право, 2009. 352 с.

236. Правосознание. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. [3-е изд.]. М., 1975. Т. 20. Плата–Проб. URL: http://www.endic.ru/enc_sovet/Pravosoznanie-50814.html

237. Прангишвили А.С. Исследования по психологии установки. Тбилиси : Мецниереба, 1967. 340 с.

238. Прангишвили А. С. Установка и деятельность. *Вопросы психологии*. 1972. № 1. С. 3–11.

239. Практикум по психологии профессиональной деятельности / под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова. СПб. : Речь, 2000. 304 с.

240. Поздняков М. Л. Смысл и двусмысленность обвинительного уклона. *Как судьи принимают решения: эмпирические исследования* / под ред. В. В. Волкова. М., 2012. С. 54–107.

241. Прикладная юридическая психология / под ред. А. М. Столяренко. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 639 с.

242. Про вищу освіту : Закон України від 28 груд. 2014 р. № 76–VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

243. Про оголошення в Україні 2018 року Роком реалізації право просвітницького проекту «Я маю право!» : указ Президента України від 14 листоп. 2017 р. № 361. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2017#Text>

244. Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text>

245. Про становище тіла і прийомах. *Ni.biz.ua* : [сайт]. URL: http://ni.biz.ua/16/16_9/16_91518_o-polozhenii-tela-i-priemah.html

246. Про дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15 берез. 2018 р. № 2337-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19>

247. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 26 січ. 2016 р. № 50. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16>

248. Про затвердження Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 16 лют. 2016 р. №

105. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0576-16#n14>

249. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580- VIII ; станом на 06 лют. 2018 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

250. Проблемы теории государства и права : учебник / под ред. С. С. Алексеева. М. : Юрид. лит., 1987. 448 с.

251. Проблемы теории государства и права : учебник / под ред. В. М. Сырых. М. : Эксмо, 2008. 528 с.

252. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В. С. Нерсисянца. М. : Норма, 2004. 832 с.

253. Провалинский Д. И. Мотивация как элемент механизма реализации правовых стимулов. *Теория и практика общественного развития*. 2014. № 17. С. 114–118.

254. Прозоров А. В. Психология в деятельности сотрудников ОВД : учеб.-практ. пособ. : в 2 ч. Калининград : Калинингр. ЮИ МВД России, 2005.

255. Прыгунов П. Я. Психологическое обеспечение специальных операций : учеб. пособ. (для практических психологов правоохранительных органов, оперативных сотрудников силовых структур, руководителей коммерческих служб безопасности). Киев : КНТ, 2006. 447 с. (Серия : Мир глазами спецслужб).

256. Прибіткова Н. О., Олійник І. О. Проблема адаптації молодих спеціалістів до служби в лавах Національної поліції України : наук.-метод. рек. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 56 с.

257. Психология. *Psyoffice.ru. Словари и энциклопедии* : [сайт]. URL: <https://www.psyoffice.ru/5-psychology-1762.htm>

258. Психологічне забезпечення професійної діяльності : курс лекцій / [упоряд. С. М. Кучеренко]. Харків : НУЦЗУ, 2016. 86 с.

259. Посохова Я. С. Психологічні особливості професійно-правової ідентичності правоохоронців (на прикладі поліцейських підрозділів України) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2016. 232 с.

260. Посохова Я. С. Емпіричне дослідження правосвідомості майбутніх працівників поліції. *Право і Безпека*. 2016. № 2 (61). С. 135–140.
261. Правосознание и правовая культура сотрудников органов внутренних дел / В. И. Иванов, О. Е. Иванов, Э. В. Кузнецов, А. Ф. Назаренко, В. П. Сальников. Львов : ВПУ им. 60-летия ВЛКСМ МВД СССР, 1981. 80 с.
262. Прикладная юридическая психология / под ред. А. М. Столяренко. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 473 с. URL: <http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistics/books/stolyarenko.pdf>
263. Психологические проблемы социальной регуляции поведения / под ред. Е. В. Шороховой, М. И. Бобневой. М. : Ин-т психологи РАН, 1976. 368 с.
264. Психология : словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М. : Политиздат, 1990. 494 с.
265. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой. М. : ПЕР СЭ, 2002. 350 с.
266. Психология человека в современном мире : материалы Всерос. юбилейной науч. конф. посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна / отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко, В. В. Знаков, И. О. Александров. М. : Ин-т психологии РАН, 2009. Т. 3. Психология развития и акмеология. Экзистенциальные проблемы в трудах С.Л. Рубинштейна и в современной психологии. Рубинштейновские традиции исследования и экспериментатики. 400 с.
267. Рабинович П. М. Законность и целесообразность в применении юридических норм. *Применение советского права* : сб. науч. трудов. Свердловск, 1974. Вып. 30. С. 44–47.
268. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. [5-те вид., зі змін.]. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
269. Рабінович П., Бачинський Т. Правовий світогляд (соціально-природна інтерпретація). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 5–17.
270. Кудерміна О. І. Психологія суб'єкта правоохоронної діяльності: акмеологічний вимір: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 2014. 35 с.

271. Ратинов А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования. *Методология и методы социальной психологии*. М., 1981. С. 201–214.

272. Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. Правовая культура и поведение. *Юридическая психология : криминальная психология. Судебно-психологическая экспертиза. Исправительно-трудовая психология. Судебная психология* / [сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатовой]. СПб., 2001. С. 50–64.

273. Ратинов А. Р. Социально-психологические аспекты юридической теории и практики. *Прикладные проблемы социальной психологии*. М., 1983. С. 223–234.

274. Ратинов А. Р. Правосознание и преступное поведение. *Вопросы изучения преступности и борьбы с ней* : сб. материалов III Всесоюзного научного семинара по проблемам криминологии сборник материалов III Всесоюзного научного семинара по проблемам криминологии / под ред. А. Б. Сахарова, В. А. Серебрякова, Г. В. Антонова, Романовского, А. А. Волошиной. М., 1975. С. 70–87.

275. Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступное поведение: теория и методология исследования. Красноярск : Краснояр. ун-т, 1988. 256 с.

276. Ратинов А. Р. Структура и функции правового сознания. *Проблемы социологии права* : сб. ст. Вильнюс, 1970. Вып. 1. С. 178–187.

277. Рожков С. П. Теоретические аспекты изучения правосознания в психологии. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2006. № 3 (27). С. 28–30.

278. Рожков С. П. Эмпирическое исследование особенностей нравственно-правовых представлений. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2008. № 1 (32). С. 24–26.

279. Романова А. Правомірна поведінка як умова самоствердження людини. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 91–95.

280. Романов В. В. Юридическая психология : ученик. М. : Юристъ, 1999. 488 с.

281. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2000. 712 с.
282. Рубинштейн С. Л. О сознании. *Психология сознания* / под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 47–55.
283. Рубинштейн С. Л. Самосознание личности и ее жизненный путь. *Психология личности. Тесты* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырева. М., 1982. С. 127–131.
284. Рубинштейн С. Л. Человек и мир: я, человек, самосознание. *Методологические и теоретические проблемы психологии*. М., 1969. С. 348–374.
285. Ряшко О. В. Законність у контексті профілактики правопорушень в службовій діяльності міліції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2006. 23 с.
286. Ряшко О. В., Гуменюк О. Р. Цінність і ціннісні орієнтації в професійній діяльності міліції (поліції) : філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія : Юридична. 2015. №. 2. С. 356–367.
287. Сайке Г. М., Матза Д. Метод нейтрализации. Теория делинквентности. *Социология преступности* / [пер. с англ.] М., 1966. С. 323–367.
288. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В. А. Ядова. Ленинград : Наука, 1979. 264 с.
289. Самоукина Н. В. Психология профессиональной деятельности. СПб.: Питер, 2003. 224 с.
290. Сафронов В. В. Правосознание гражданина : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Красноярск, 2004. 242 с.
291. Схема «Процедури комфортізації». Ni.biz.ua : [сайт]. URL: http://ni.biz.ua/8/8_12/8_122512_shema-protseduri-komfortizatsii.html
292. Свенцицкий А. Л. Социальная психология : учебник. М. : ТК Велби ; Проспект, 2005. 336 с.
293. Свенцицкий А. Л. Личность в группе. *Психология* : учебник для вузов / под ред. А. А. Крылова. М., 2004. С. 381–399.

294. Селюков В. С. Професійний відбір кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України як запорука кваліфікованої та дієвої правоохоронної системи. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3 (54). С. 351–360.

295. Сергачева О. В., Марьин М. И. Правосознание сотрудников органов внутренних дел. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2010. № 2 (41). С. 3–7.

296. Середнев В. А. Нравственные основы оперативно-розыскной деятельности, их связь с принципом уважения и соблюдения прав и свобод человека и гражданина как одно из условий допустимости доказательств. *Научный аспект*. 2012. № 4. С. 25–26.

297. Середнев В. А. Тактика приобретения агентурного аппарата субъектами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность. *Научный аспект*. 2013. № 1. URL: <http://yurpsy.com/files/xrest/4/3.htm>

298. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологи. СПб. : Речь, 2007. 350 с.

299. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / [пер. з рос.]. Харків : Консум, 2001. 656 с.

300. Славская А. Н. Правовое сознание личности в условиях современной российской действительности. *Развитие психологии в системе комплексного человекознания* : сб. науч. тр. : в 2 ч. М., 2012. Ч. 1. С. 367–375.

301. Сливка С. С. Професійна культура працівника міліції : монографія. Львів : Вільна Україна, 1995. 95 с.

302. Сливка С. С. Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах. Львів : Вільна Україна, 1991. 40 с.

303. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Психология развития человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе : учеб. пособ. М. : ПСТГУ, 2013. 400 с. (Основы психологической антропологии).

304. Сметанюк О. А., Дельгадо Р. Х. Г. Поняття мотивації та стимулювання трудової діяльності. *Економічний простір*. 2014. №. 86. С. 206–213.

305. Смирнов А. Р. Правосознание в механизме правомерного поведения : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2004. 24 с.
306. Смирнов В. Н., Петухов Е. В. Психология в деятельности сотрудников правоохранительных органов : учеб. пособ. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 207 с.
307. Смирнова Н. Н. Юридическая психология : конспект лекций. СПб. : Альфа, 2000. 112 с.
308. Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юристов. М. : Наука, 1988. 224 с.
309. Соколов Н. Я. Профессиональная культура юристов и законность : учеб. пособ. М.: Проспект, 2011. 160 с.
310. Соловьева О. В. Современное правовое пространство: социально-психологические проблемы. *Социальная психология в современном мире* / под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. М., 2002. С. 272–286.
311. Столовский В. М. Профессиональное правосознание следователей органов внутренних дел. М. : Юрид. лит., 1978. 160 с.
312. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм. *Короткий курс лекцій з дисципліни «Теорія держави і права»*. URL: https://studme.com.ua/103102088649/pravo/pravovoy_nigilizm_pravovoy_idealizm.htm
313. Теория государства и права : учебник для вузов / [С. С. Алексеев, С. И. Архипов, В. М. Корельский и др.] ; под ред. С. С. Алексеева. М. : Норма, 2005. 496 с.
314. Теорія держави і права : підручник / В. С. Ковальський, С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров ; за ред. С. Л. Лисенкова. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
315. Теория государства и права : курс лекций / под ред. М. И. Матузова, А. В. Малька. *Бібліограф* : [сайт]. URL: <http://bibliograph.com.ua/teoria-gosudarstva-i-prava-1/120.htm>
316. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

317. Темченко В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики). Київ ; НАВСУ ; «ДС» Авангард, 2001. 188 с.

318. Тест на «скутість» і спосіб розкріпачення. *Ni.biz.ua Ni.biz.ua*: [сайт]. URL: http://ni.biz.ua/8/8_12/8_122513_test-na-zazhatost-i-sposob-raskreposhcheniya.html

319. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе. *Государство и право*. 1993. № 8. С. 52–58.

320. Титаренко Т. А. Формирование правовой культуры сотрудников ОВД. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2011. № 3 (46). С. 48–52.

321. Титаренко Т. А. Формирование правосознания и правовой культуры юристов. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2018. № 4 (75). С. 90–95.

322. Титаренко Т. А. Значение правосознания в становлении сотрудника ОВД. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2011. № 1 (44). С. 45–47.

323. Титаренко Т. А. Условия и факторы формирования правосознания и правовой культуры личности. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2011. № 2 (45). С. 42–44.

324. Титаренко Т. А. О содержании правосознания. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2010. № 4 (43). С. 15–18.

325. Тихомандрицкая О. А. Социальные измерения и изменение социальных установок. *Социальная психология в современном мире* / под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. М., 2002. С. 162–181.

326. Трофименко В. А. Нова українська поліція у призмі правового виховання. *Українська наука: проблеми сьогодення та перспективи розвитку* : матеріали XVII міжнар. наук.- практ. конф. (м. Київ, 24–25 лип. 2015 р.). Київ, 2015. С. 73–76.

327. Уледов А. К. Структура общественного сознания. (Теоретико-социологическое исследование). М. : Мысль, 1968. 324 с.

328. Узнадзе Д. Н. Мотивация период, предшествующий волевому акту. *Психология личности. Тесты* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырева. М., 1982. С. 80–85.
329. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Акад. наук Груз. ССР. Ин-т психологи им. Д. Н. Узнадзе. Тбилиси : Изд-во Акад. наук Груз. ССР, 1961. 210 с.
330. Узнадзе Д. Н. Общая психология : учебник / [пер. с грузин. Е. Ш. Чомахидзе] ; под. ред. И. В. Имедадзе. М. : Смысл ; СПб. : Питер. 2004 . 413 с.
331. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. М. : Юрид. лит., 1963. 235 с.
332. Федіна Н. Професіоналізм як чинник регулювання ефективної діяльності поліції. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 145–149.
333. Федух І. С. Визначення змісту поняття «ціннісна орієнтація» у сучасній психолого-педагогічній науці. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. №. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_3_25.
334. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. М]. : Сов. энцикл, 1983. 840 с.
335. Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях затримання озброєного злочинця : наук.-практ. посіб. / [В. П. Казміренко, Л. І. Казміренко, Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, В. В. Юсупов, О. К. Черновський]. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. 96 с.
336. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / АПН СССР ; НИИ общ. и пед. психологии. М. : Педагогика, 1989. 206 с.
337. Хаврат О. О. Механізм протидії виникненню правового нігілізму у сфері правозастосовної діяльності Національної поліції України (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2018. 212 с.
338. Ханин С. В. Использование кейс-метода как метода интерактивного обучения в преподавании курса «История органов внутренних дел». *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2013. № 24. С. 177–180.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/ispolzovanie-keys-metoda-kak-metoda-interaktivnogo-obucheniya-v-prepodavanii-kursa-istoriya-organov-vnutrennih-del>

339. Хоржевська І. М. Професіоналізм та професійний розвиток особистості. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія : Державне управління. 2013. Т. 214. Вип. 202. С. 110–113.

340. Худойкина Т. В. Внешние формы проявления деформации профессионального правосознания. *Общество: политика, экономика, право*. 2018. № 5. С. 86–90. DOI: <https://doi.org/10.24158/per.2018.5.17>

341. Циганій С. О. Професійно-правова підготовка поліцейських в Україні та в зарубіжних країнах. URL: <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/23223>.

342. Циринг Д. А., Евстафеева Е. А. Психодиагностика личностной беспомощности: проблемы и методы. *Сибирский психологический журнал*. 2011. № 41. С. 111–120.

343. Циринг Д. А. Психология личностной беспомощности : автореф. дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Томск, 2010. 44 с.

344. Цуркан О. В. Функції правосвідомості працівників органів внутрішніх справ у сучасних умовах. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 63–68.

345. Цуркан О. В. Правова свідомість працівника міліції: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2013. 20 с.

346. Цуркан О. В. Соціальна зумовленість правосвідомості працівника поліції. *Правові новели*. 2017. № 3. С. 20–26.

347. Чагин Б. А. Общественное сознание и сознание индивида. *Психология сознания* / под ред. Л. В. Куликова. СПб., 2001. С. 330–333.

348. Чижакова Г. И., Купчигина И. М. Изучение профессиональной культуры сотрудников ОВД. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2007. № 1 (28). С. 30–35.

349. Черкас М. Є. Чинники, що впливають на формування правосвідомості в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3 (86). С. 172–181.

350. Черкас М. Витоки правового нігілізму та цінність права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 73–80.

351. Черней В. В. Реформування ОВС : сучасний стан та перспективи. *Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України* : матеріали всеукр. підсумк. наук.-практ. конф. (Київ, 12 берез. 2015 р.) / НАВС. Київ, 2015. Ч. 1. С. 4–7.

352. Черней В. В., Кудерміна О. І. Дефекти політико-правової свідомості сучасної молоді. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 3–13.

353. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения : филос.-методол. очерк. Киев : Вища шк., 1976. 210 с.

354. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология : учеб. пособ. М. : Юристъ, 1995. 256 с.

355. Чудинов О. Р. К вопросу о компонентах правовой культуры. *Вестник ПНИПУ. Культура. История. Философия. Право*. 2015. № 1. С. 48–54.

356. Шарикова В. П. Типовые характеристики состояния правосознания сотрудников органов внутренних дел Украины. *Норма та девіація у правоохоронній діяльності : кримінологічні дослідження*. Луганськ, 2012. Вип. 6. С. 359–371.

357. Швець Д. В. Юридична складова професійної підготовки поліцейських в умовах їх професіогенезу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 2 (16). С. 55–65.

358. Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : учебник. М. : Зерцало, 1998. 352 с.

359. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : монографія. Харків : Майдан, 2013. 412 с.

360. Шульга А. М. Мотивація правомірної поведінки особи як результат і проблема її правового виховання. *Право і Безпека*. 2017. № 3 (66). С. 6–14.

361. Щегорцов В. А. Социология правосознания. М. : Мысль, 1981. 174 с.

362. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности. М. : Юрид. лит., 1986. 125 с.

363. Эффективность правовых норм : монография / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. М.: Юрид. лит., 1980. 280 с.

364. Юридична психологія : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / [В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.] ; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ : Ін Юре, 1999. 352 с.

365. Юридична психологія : підручник / за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ : КНТ, 2007. 359 с.

366. Юрченко-Шеховцова Т. І. Проблема формування правосвідомості особистості в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць. 2015. Вип. 6. С. 174–178.

367. Юрченко-Шеховцова Т. І. Психологічна характеристика основних компонентів правосвідомості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. Т. Х. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 30. С. 241–249.

368. Юрченко-Шеховцова Т. І. Особливості формування правосвідомості сучасних поліцейських в залежності від стажу служби у правоохоронних органах. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 112–122.

369. Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис* : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2017. Вип. 8, № 4 (8). С. 134–145.

370. Юрченко-Шеховцова Т. І. Особливості соціально-психологічних компонентів правосвідомості сучасних поліцейських із різною вислугою років у правоохоронних органах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць. 2018. Вип. 4. С. 270–276.

371. Юрченко-Шеховцова Т. І. Дослідження особистісних особливостей поліцейських. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1 (volume 2). С. 149–155.

372. Юрченко-Шеховцова Т. І. Рівень розвитку правосвідомості працівників Національної поліції як умова професійної компетентності. *Бочаровські читання* : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (Харків, 18 берез. 2016 р.). Харків, 2016. С. 241–243.

373. Юрченко-Шеховцова Т. І. Розвинута правосвідомість – запорука становлення особистості поліцейського-професіонала. *Становлення особистості професіонала : перспективи й розвиток* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 24–25 берез. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 23–25.

374. Юрченко-Шеховцова Т. І. Професійна правосвідомість працівників правоохоронних органів. *Особистість, суспільство, закон. Психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання* : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (Харків, 30 берез. 2017 р.). Харків, 2017. С. 235–237.

375. Юрченко-Шеховцова Т. І. Роль наставництва у формуванні професійної правосвідомості поліцейських зі стажем служби до трьох років. *Особистість, суспільство, закон* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 309–313.

376. Юрченко-Шеховцова Т. І. Дослідження характерологічних особливостей поліцейських. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності закладів вищої освіти МВС України та Національної поліції України* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 25 квіт. 2019 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, М. В. Костицький та ін.] ; НАВС. Київ, 2019. С. 90–92.

377. Юрченко-Шеховцова Т. І. Устойчивость работников ОВД к экстремальным ситуациям служебной деятельности. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи* : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 26 берез. 2015 р.) : в 2 т. / [ред. кол. В. В. Черней, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. Т. 2. С. 64–66.

378. Юрченко-Шеховцова Т. І. Актуальні проблеми психологічної допомоги учасникам АТО. *Актуальні проблеми психологічної допомоги,*

соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 26 трав. 2016 р.) / Міністерство оборони України ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняхівського. Київ : НУОУ, 2016. С. 393–395.

379. Юрченко-Шеховцова Т. І. Соціальна адаптація першокурсників до навчання у ВНЗ із специфічними умовами навчання як стадія соціалізації особистості. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали круглого столу (Кривий Ріг, 10 лют. 2017 р.). Кривий Ріг : Донец. юрид. ін-т МВС України, 2017. С. 249–254.

380. Юрченко-Шеховцова Т. І. Загальні рекомендації близьким людини, яка перебувала в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із службовою діяльністю. *Сучасна війна: гуманітарний аспект* : матеріали наук.-практ. конф. у Харківському національному університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, (м. Харків 31 трав. – 1 черв. 2018 р.). Харків, 2018. С. 116–117.

381. Юрченко-Шеховцова Т. І. Простір як засіб невербального спілкування. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 07 лют. 2019 р.). Кривий Ріг : ДЮІ МВС України, 2019. С. 288–291.

382. Юридична освіта може стати для поліцейських обов'язковою. Закон і бізнес. 2016. 30 листопада. URL: https://zib.com.ua/ua/126588-yuridichna_osvita_mozhe_stati_dlya_policeyskih_obovyazkovoyu.html

383. Юридична психологія : навч. посіб. / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. [3-тє вид., допов.]. Київ : КНТ, 2008. 152 с.

384. Професійна правосвідомість співробітників органів внутрішніх справ. *Ua-referat.com* : [сайт]. URL: https://ua-referat.com/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2_%D0%BE%D1%

80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2_%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%96%D1%85_%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2

385. Соціально-психологічні механізми формування правосвідомості особистості. *Ua-referat.com* : [сайт]. URL: <https://ua-referat.com/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE->

https://ua-referat.com/%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96_%D0%BC%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC%D0%B8_%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96_%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96

386. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. *Методологические проблемы социальной психологии*. М., 1975. С. 89–105.

387. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. 98 с.

388. Ярушкин Н. Н. Правовая психология : учеб. пособ. Самара : Самар. гуманитар. акад., 2003. 121 с.

389. Ясюкова Л. А. Правосознание: диагностика и закономерности развития. *Прикладная психология*. 2000. № 4. С. 1–13.

390. Ясюкова Л. А. Правовое сознание в структуре ментальности россиян. СПб. : СПбГУ, 2008. 166 с.

391. Ясюкова Л. А., Самойлова В. А. Состояние и тенденции развития правосознания в современном российском обществе. *Человек и общество* : науч. обществ. альманах. СПб., 2005. Вып. 31. С. 60–84.

392. Cohn E.S., White S.O. Legal socialization: A study of norms and rules. New York: Springer-Verlag, 1990

393. Cohn E. S., Rebellon C.J., Van Gundy K. Cognitive developmental and ruleviolating factors: The role of personality and attitudinal factors. University of New Hampshire, 2005.

394. Kohlberg L. A. The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages. San Francisco, CA: Harper and Row, 1984.

395. Tapp J. L., Kohlberg L. Developing senses of law and legal justice. *The Journal of Social Issues*. 1971. Vol. 27. P. 65–92.

396. Tapp J. L., Levine F. J. Law, justice and the individual in society: psychological and legal issues. New York., 1977.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА № 1

«Вивчення особливостей самосприйняття права поліцейськими»

Вік ____ р. **Стать:** ____ ч. ____ ж. **Освіта:** ____ юр.; ____ ін. освіта
Стаж роботи у правоохоронних органах: до 3 р. ____; до 10 р. ____; від 10 р. ____

Шановний поліцейський, Вам запропоновано 16 запитань. До кожного запитання надаються варіанти відповідей. Оберіть, будь-ласка, для кожного з них варіант відповіді, який найбільше відображає Вашу позицію

Як часто Ви відчуваєте брак знань у галузі права при вирішенні питань у службовій діяльності?

- ☐ часто;
- ☐ іноді;
- ☐ не відчуваю зовсім;
- ☐ важко відповісти.

1. Ви вважаєте, що «право» це:

- ☐ сукупність усіх нормативно-правових актів, діючих у державі;
- ☐ реальні суспільні відносини, що закріплені в нормах права;
- ☐ сукупність природних прав, що належать людині від народження;
- ☐ важко відповісти.

2. Чи можливо виконувати обов'язки поліцейського без поважного ставлення до закону?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

3. Які з перелічених факторів, на Вашу думку, чинять негативний вплив на правосвідомість поліцейського:

- ☐ відсутність необхідного обсягу правових знань;
- ☐ непорозуміння та напружені відносини у колективі;
- ☐ конфлікт професійних інтересів та законодавства;
- ☐ політична та економічна ситуація в державі;
- ☐ авторитет керівництва;
- ☐ недосконалість діючого законодавства;
- ☐ відсутність можливості отримати юридичну консультацію;
- ☐ нігілістичне (заперечувальне) ставлення до права;
- ☐ невизначеність посадових обов'язків;
- ☐ інше (вказіть, що саме) _____

4. Чи згодні Ви з тим, що чим вище рівень правосвідомості поліцейського, тим вище рівень його професіоналізму?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

5. Чи вважаєте Ви необхідним для Вас та Ваших колег наявність знань принципів та норм права?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- можна проконсультуватися з колегою (фахівцем у певній галузі права);
- можна спитати у керівництва (або старших більш досвідчених колег);
- за необхідністю можна подивитися у науковій літературі;
- ☐ важко відповісти.

6. Дотримуватися законів повинні всі учасники правовідносин чи тільки поліцейські?

- ☐ усі учасники правовідносин;
- ☐ тільки поліцейські;
- ☐ тільки державні службовці;
- ☐ важко відповісти.

7. Які, на Вашу думку, необхідно прийняти міри для зменшення порушень законності серед поліцейських?

- ☐ посилити юридичну відповідальність;
- ☐ більш ретельно добирати кадри;
- ☐ систематично підвищувати престиж цієї професії;
- ☐ посилити громадський контроль за їх діяльністю;
- ☐ інше (вказіть, що саме) _____

8. Чому, на Вашу думку, повинен бути відданий пріоритет у регулюванні суспільних відносин – праву чи моралі, у разі їх конфлікту?

- ☐ праву;
- ☐ моралі;
- ☐ в однаковій мірі;
- ☐ важко відповісти.

9. Чи згодні Ви з тим, що за допомогою права можна вирішити усі проблеми сучасного суспільства?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

10. Які з перерахованих мотивів спонукають Вас утримуватися від порушення законності у службовій діяльності?

- ☐ правова позиція заснована на певних життєвих принципах;

- ☐ страх покарання;
- ☐ звичка дотримуватися закону;
- ☐ інше (вказіть, що саме) _____

11. Чи згодні Ви із ствердженням, що професійне відношення поліцейських до права виражається через: *розуміння законодавства, визнання пріоритету права над іншими цінностями (особистими, службовими, тощо), оцінка права як справедливого регулятора суспільних відносин, звичка дотримуватись закону?*

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

12. У чому, на Вашу думку, основне призначення правових норм? (оберіть кілька відповідей)

- ☐ забезпечувати порядок у суспільстві;
- ☐ охороняти права та законні інтереси громадян;
- ☐ сприяти викоріненню відносин, не властивих цивілізованому суспільству;
- ☐ забезпечувати рівність усіх громадян;
- ☐ сприяти розвитку політичних, економічних та інших суспільних відносин;
- ☐ захищати порушені права та законні інтереси громадян;
- ☐ сприяти запобіганню можливих правопорушень.

13. Чи згодні Ви з думкою: «Чим суворіше покарання, тим краще дотримуються законів»?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

14. Чи згодні Ви, що права і свободи людини є найвищою цінністю?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ частково;
- ☐ важко відповісти.

15. Яким чином Ви вважали б за краще отримувати інформацію, яка Вас цікавить, про державу та право (зміни у законодавстві)?

- ☐ через засоби масової інформації (журнали, газети, телебачення, радіо);
- ☐ за допомогою мережі Інтернет;
- ☐ самотійно;
- ☐ за допомогою освіти (підвищення кваліфікації, семінари, курси, тренінги тощо);
- ☐ з інших джерел (вказіть, яких саме) _____

АНКЕТА № 2

«Вивчення особливостей оцінки ставлення колег до права поліцейськими»

Вік ____ р. **Стать:** ____ ч. ____ ж. **Освіта:** ____ юр.; ____ ін. освіта
Стаж роботи у правоохоронних органах: до 3 р. ____ ; до 10 р ____; від 10 р. ____

Шановний поліцейський, Вам запропоновано 10 запитань. До кожного запитання надаються варіанти відповідей. Оберіть, будь-ласка, варіант відповіді, який найбільше відображає Вашу позицію

1. Чи завжди Ваші колеги керуються правовими нормами у службовій діяльності?

- ☐ завжди;
- ☐ іноді;
- ☐ не дотримуються зовсім;
- ☐ важко відповісти.

2. Чи завжди Ваші колеги дотримуються правових норм поза службою?

- ☐ завжди;
- ☐ іноді;
- ☐ не дотримуються зовсім;
- ☐ важко відповісти.

3. Чи є у Вашому професійному оточенні підлеглі/колеги/керівництво (підкресліть категорію осіб), які завдяки безкарності інколи здатні «обійти закон»?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

4. Чи впливає завантаженість Ваших співробітників роботою на дотримання ними закону?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

5. Чи сприяє просування колег по службі зростанню рівня їх правосвідомості?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти;
- ☐ інше (вказіть, що саме) _____

6. Чи схильні Ваші підлеглі/колеги/керівництво (підкресліть категорію осіб) зловживати службовим становищем для особистого збагачення?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти;
- ☐ інше (вказіть, що саме) _____

7. Чи завжди Ваші підлеглі/колеги/керівництво (підкресліть категорію осіб) дотримуються службової дисципліни?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

8. Чи є у Вашому професійному оточенні поліцейські, які порушували (порушують) правові норми через незнання деяких законів?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

9. Чи відомі Вам факти виконання Вашими колегами завдань (доручень), не пов'язаних з посадовими обов'язками?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти.

10. Чи завжди Ваші підлеглі/колеги/керівництво (підкресліть категорію осіб) готові допомогти у вирішенні професійних завдань (надати кваліфіковану пораду, консультацію)?

- ☐ так;
- ☐ ні;
- ☐ важко відповісти;
- ☐ інше (вказіть, що саме) _____

АНКЕТА**«Вивчення рівня розвитку правосвідомості» (Л. Ясюкова)**

Вік ____ р. **Стать:** ____ ч. ____ ж. **Освіта:** ____ юр.; ____ ін. освіта
Стаж роботи у правоохоронних органах: до 3 р. ____ ; до 10 р. ____ ; від 10 р. ____

Шановний поліцейський, Вам запропоновано 13 питань-стверджень. Оберіть, будь-ласка, для кожного з тверджень варіант відповіді, який найбільше відображає Вашу позицію. Поставте галочку напроти обраної відповіді.

1. Несправедливому закону слід підкорятися...

- а) згодний (а) з цим;
- б) не згодний (а);
- в) важко відповісти.

2. Важливо, щоб керівник діяв....

- а) по совісті;
- б) суворо відповідно до трудового права та посади;
- в) важко відповісти.

3. Скільки людей, стільки й уявлень про те, що справедливо, а що – несправедливо...

- а) згодний (а);
- б) не згодний (а);
- в) важко відповісти.

4. Закони створюються, для того щоб...

- а) поліпшувалося життя більшості населення;
- б) захищати права кожної людини;
- в) важко відповісти.

5. Я вважаю, що...

- а) уряд зобов'язаний забезпечити всім нормальний рівень життя;
- б) кожен повинен сам про себе думати;
- в) важко відповісти.

6. На чолі держави повинні стояти...

- а) морально бездоганні, справедливі люди;
- б) професіонали своєї справи;
- в) важко відповісти.

7. Пересічний громадянин не зобов'язаний знати істотні закони, для цього є юристи..

- а) згодний (а) з цим;
- б) не згодний (а);
- в) важко відповісти.

8. Мій ідеал суспільства....

- а) сильна державна влада;
- б) громадське самоврядування;
- в) важко відповісти.

9. В основі законів повинні лежати ціннісно-нормативні установки тієї нації, яка домінує...

- а) згодний (а) з цим;
- б) не згодний (а);
- в) важко відповісти.

10. У нашій державі кожному необхідно, в першу чергу...

- а) вміти відстоювати свої права;
- б) виконувати свої обов'язки;
- в) важко відповісти.

11. Якщо людина, не знаючи, випадково порушила закон, її не можна притягувати до відповідальності...

- а) згодний (а) з цим;
- б) не згодний (а);
- в) важко відповісти.

12. У країні буде безлад, якщо громадяни будуть керуватися, в першу чергу...

- а) поняттями честі та справедливості;
- б) правовими нормами;
- в) важко відповісти.

13. Основна функція законів...

- а) регулююча;
- б) каральна;
- в) важко відповісти.

АНКЕТА
«Рівень правового розвитку» (О. Гулевич)

Вік ____ р. **Стать:** ____ ч. ____ ж. **Освіта:** ____ юр.; ____ ін. освіта
Стаж роботи у правоохоронних органах: до 3 р. ____ ; до 10 р. ____ ; від 10 р. ____

Шановний поліцейський, Вам запропоновано 4 незакінчених речення. Оберіть, будь-ласка, для кожного з них варіант відповіді, який найбільше відображає Вашу позицію. Виділіть у бланку відповіді ту, яка відповідає Вашій думці.

1. Основна функція закону:

- а) покарання людей, які порушують соціальні норми та є небезпечними для суспільства;
- б) підтримання життєдіяльності держави, запобігання поведінці, спрямованій на її руйнування;
- в) поліпшення життя окремих людей та стану держави в цілому;
- г) інше (напишіть) _____

2. Зміни закону:

- а) неприпустимі ні за яких умов;
- б) можливі в тому випадку, якщо закон порушує основи держави, перешкоджає її розвитку;
- в) можливі в тому випадку, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам;
- г) інше (напишіть) _____

3. У більшості випадків люди діють за законом, оскільки:

- а) бояться покарання за порушення закону або бажають отримати вигоду з його виконання;
- б) намагаються бути схожими на оточуючих, не бажають порушувати встановлені правила чи намагаються уникнути хаосу, який виникне за порушенням закону;
- в) визнають, що в цілому закон справедливий, відповідає основним моральним нормам;
- г) інше (напишіть) _____

4. Порушення закону:

- а) ні за яких умов не допустимо;
- б) допустимо в тому випадку, якщо закон порушує основи держави, перешкоджає її розвитку;
- в) допустимо в тому випадку, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам;
- г) інше (напишіть) _____

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ
опитування за анкетною «Вивчення особливостей самосприйняття права
поліцейськими»

Запитання анкети	Групи респондентів (%)			Відмінності (ϕ^* - критерій Фішера)					
				1-2		2-3		1-3	
Отримані дані	1 група	2 група	3 група	ϕ	p	ϕ	p	ϕ	p
1. Як часто Ви відчуваєте брак знань у галузі права при вирішенні питань у службовій діяльності?									
часто	6	0	4	2,57	0,004	2,33	0,019	0,49	0,10
іноді	77	75	86	0,24	0,10	1,63	0,052	1,24	0,10
не відчуваю зовсім	4	18	6	2,46	0,005	2,21	0,013	0,49	0,10
важко відповісти	13	7	4	1,05	0,10	0,77	0,10	1,76	0,039
2. Ви вважаєте, що «право» це:									
сукупність усіх нормативно-правових актів, діючих у державі	53	57	54	0,44	0,10	0,36	0,10	0,11	0,10
реальні суспільні відносини, що закріплені в нормах права	26	32	33	0,73	0,10	0,13	0,10	0,86	0,10
сукупність природних прав, що належать людині від народження	11	7	11	0,77	0,10	0,81	0,10	-	-
важко відповісти	10	4	2	1,33	0,092	0,69	0,10	2,01	0,022
3. Чи можливо виконувати обов'язки поліцейського без поважного ставлення до закону?									
так	8	6	7	0,41	0,10	0,24	0,10	0,20	0,10
ні	75	91	89	2,28	0,011	0,39	0,10	1,97	0,024
важко відповісти	17	3	4	2,61	0,003	0,32	0,10	2,37	0,007
4. Які з перелічених факторів, на Вашу думку, чинять негативний вплив на правосвідомість поліцейського:									
відсутність необхідного обсягу правових знань	14	15	14	0,22	0,10	0,24	0,10	-	-
непорозуміння та напружені відносини у колективі	6	8	4	0,62	0,10	1,50	0,066	0,74	0,10
конфлікт професійних інтересів та законодавства	11	6	11	1,41	0,08	1,59	0,056	-	-
політична та економічна ситуація в державі	18	22	23	0,78	0,10	0,21	0,10	1,00	0,10
авторитет керівництва	6	4	3	0,72	0,10	0,48	0,10	1,19	0,10
недосконалість діючого законодавства	32	29	30	0,51	0,10	0,19	0,10	0,36	0,10
відсутність можливості отримати юридичну консультацію	4	0	2	3,10	0,000	2,41	0,006	0,96	0,10

нігілістичне ставлення до права	3	3	2	-	-	0,56	0,10	0,52	0,10
невизначеність посадових обов'язків	6	11	7	1,41	0,08	1,23	0,10	0,33	0,10
інше	0	2	4	2,18	0,014	1,05	0,10	3,26	0,000
5. Чи згодні Ви з тим, що чим вище рівень правосвідомості поліцейського, тим вище рівень його професіоналізму?									
так	73	82	69	1,12	0,10	1,76	0,039	0,47	0,10
ні	17	18	24	0,14	0,10	0,86	0,10	0,92	0,10
важко відповісти	10	1	7	2,31	0,01	1,95	0,025	0,57	0,10
6. Чи вважаєте Ви необхідним для Вас та Ваших колег наявність знань принципів та норм права?									
так	96	99	94	1,05	0,10	1,71	0,044	0,49	0,10
ні	0	1	4	1,04	0,10	1,18	0,10	2,13	0,016
важко відповісти	4	0	1	2,09	0,018	1,16	0,10	1,07	0,10
7. Дотримуватися законів повинні всі учасники правовідносин чи тільки поліцейські?									
усі учасники правовідносин	96	100	100	2,10	0,017	-	-	2,14	0,016
тільки поліцейські	0	0	0	-	-	-	-	-	-
тільки державні службовці	0	0	0	-	-	-	-	-	-
важко відповісти	4	0	0	2,09	0,018	-	-	1,13	0,10
8. Які, на Вашу думку, необхідно прийняти міри для зменшення порушень законності серед поліцейських?									
посилити юридичну відповідальність	11	9	9	0,42	0,10	-	-	0,43	0,10
більш ретельно добирати кадри	38	42	45	0,52	0,10	0,45	0,10	0,91	0,10
систематично підвищувати престиж цієї професії	45	39	38	0,77	0,10	0,15	0,10	0,91	0,10
посилити громадський контроль за їх діяльністю	0	2	1	1,76	0,039	0,61	0,10	1,81	0,035
інше	6	8	7	0,50	0,10	0,28	0,10	0,26	0,10
9. Чому, на Вашу думку, повинен бути відданий пріоритет у регулюванні суспільних відносин – праву чи моралі, у разі їх конфлікту?									
праву	17	33	30	1,94	0,026	0,38	0,10	1,64	0,05
моралі	8	10	6	0,36	0,10	0,86	0,10	0,42	0,10
в однаковій мірі	56	53	62	0,31	0,10	1,10	0,10	0,65	0,10
важко відповісти	19	4	2	2,59	0,003	0,69	0,10	3,27	0,000
10. Чи згодні Ви з тим, що за допомогою права можна вирішити усі проблеми сучасного суспільства?									
так	13	18	20	0,72	0,10	0,3	0,10	1,00	0,10
ні	77	72	67	0,60	0,10	0,63	0,10	1,18	0,10
важко відповісти	0	10	13	3,34	0,000	0,55	0,10	3,91	0,000
11. Які з перерахованих мотивів спонукають Вас утримуватися від порушення законності у службовій діяльності?									
правова позиція заснована на певних життєвих принципах	54	54	64	-	-	1,26	0,10	1,10	0,10
страх покарання	13	11	7	0,35	0,10	0,87	0,10	1,09	0,10

звичка дотримуватися закону	31	35	29	0,47	0,10	0,80	0,10	0,24	0,10
інше	2	0	0	1,56	0,059	-	-	1,53	0,063
12. Чи згодні Ви із ствердженням, що професійне відношення поліцейських до права виражається через: розуміння законодавства, визнання пріоритету права над іншими цінностями (особистими, службовими, тощо), оцінка права як справедливого регулятора суспільних відносин, звичка дотримуватись закону?									
так	64	79	80	1,74	0,041	0,14	0,10	1,90	0,028
ні	4	12	10	1,60	0,055	0,36	0,10	1,28	0,10
важко відповісти	32	9	10	3,1	0,000	0,20	0,10	2,96	0,000
13. У чому, на Вашу думку, основне призначення правових норм?									
забезпечувати порядок у суспільстві	22	20	21	0,45	0,10	0,26	0,10	0,22	0,10
охороняти права та законні інтереси громадян	23	28	25	1,04	0,10	0,71	0,10	0,43	0,10
сприяти викоріненню відносин, не властивих цивілізованому суспільству	6	2	3	1,92	0,027	1,04	0,10	1,35	0,089
забезпечувати рівність усіх громадян	14	14	14	-	-	-	-	-	-
сприяти розвитку політичних, економічних та інших суспільних відносин	7	6	7	0,37	0,10	0,43	0,10	-	-
захищати порушені права та законні інтереси громадян	16	16	18	-	-	0,55	0,10	0,48	0,10
сприяти запобіганню можливих правопорушень	13	14	12	0,26	0,10	0,62	0,10	0,28	0,10
14. Чи згодні Ви з думкою: «Чим суворіше покарання, тим краще дотримуються законів»?									
так	46	55	51	0,94	0,10	0,46	0,10	0,53	0,10
ні	38	34	29	0,43	0,10	0,63	0,10	1,01	0,10
важко відповісти	16	11	20	0,76	0,10	1,46	0,072	0,55	0,10
15. Чи згодні Ви, що права і свободи людини є найвищою цінністю?									
так	67	87	79	2,53	0,004	1,24	0,10	1,44	0,075
ні	0	1	1	1,04	0,10	-	-	1,06	0,10
частково	25	6	11	2,87	0,001	1,05	0,10	1,97	0,024
важко відповісти	8	6	9	0,41	0,10	0,66	0,10	0,18	0,10
16. Яким чином Ви вважали б за краще отримувати інформацію, яка Вас цікавить, про державу та право (зміни у законодавстві)?									
через засоби масової інформації	14	20	18	0,98	0,10	0,34	0,10	0,68	0,10
за допомогою мережі Інтернет	25	18	24	1,04	0,10	0,99	0,10	0,14	0,10
самостійно	12	13	12	0,19	0,10	0,21	0,10	-	-
за допомогою освіти	46	46	46	-	-	-	-	-	-
з інших джерел	3	3	0	-	-	2,33	0,018	2,19	0,014

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ
опитування за анкетною «Вивчення особливостей оцінки ставлення колег до права поліцейськими»

Запитання анкети		Отримані дані (%)			Відмінності (φ*- критерій Фішера)					
					1-2		2-3		1-3	
№	Варіанти відповідей	1 група	2 група	3 група	φ	р	φ	р	φ	р
1	Чи завжди Ваші колеги керуються правовими нормами у службовій діяльності?									
	завжди	60%	63%	59%	0,32	0,10	0,48	0,10	0,11	0,10
	іноді	15%	25%	27%	1,31	0,096	0,27	0,10	1,58	0,057
	не дотримуються зовсім	-	-	-						
	важко відповісти	25%	12%	14%	1,76	0,039	0,35	0,10	1,48	0,07
2	Чи завжди Ваші колеги дотримуються правових норм поза службою?									
	завжди	15%	38%	24%	2,77	0,002	1,76	0,039	0,34	0,10
	іноді	29%	31%	36%	0,23	0,10	0,61	0,10	0,80	0,10
	не дотримуються зовсім	2%	-	-	1,50	0,067	-		1,48	0,07
	важко відповісти	54%	31%	40%	2,44	0,006	1,08	0,10	1,49	0,068
3	Чи є у Вашому професійному оточенні підлеглі/колеги/керівництво, які завдяки безкарності інколи здатні «обійти закон»?									
	так	31%	18%	41%	1,59	0,056	2,98	0,000	1,10	0,10
	ні	29%	55%	37%	2,78	0,002	2,11	0,017	0,91	0,10
	важко відповісти	40%	27%	22%	1,44	0,075	0,68	0,10	2,08	0,018
4	Чи впливає завантаженість Ваших співробітників роботою на дотримання ними закону?									
	так	44%	32%	37%	1,29	0,01	0,61	0,10	0,76	0,10
	ні	31%	55%	50%	2,54	0,005	0,58	0,10	2,06	0,019
	важко відповісти	25%	13%	13%	1,42	0,078	-	-	1,64	0,05
5	Чи сприяє просування колег по службі зростанню рівня їх правосвідомості?									
	так	33%	49%	44%	1,70	0,045	0,58	0,10	1,20	0,10
	ні	21%	30%	37%	1,08	0,10	0,86	0,10	1,88	0,03
	важко відповісти	44%	18%	16%	2,99	0,000	0,31	0,10	3,33	0,000
	інше	2%	3%	3%	0,33	0,10	-	-	0,34	0,10
6	Чи схильні Ваші підлеглі/колеги/керівництво зловживати службовим становищем для особистого збагачення?									
	так	19%	22%	21%	0,38	0,10	0,14	0,10	0,27	0,10
	ні	52%	52%	52%	-	-	-	-		
	важко відповісти	29%	25%	27%	0,47	0,10	0,27	0,10	0,23	0,10
7	Чи завжди Ваші підлеглі/колеги/керівництво дотримуються службової дисципліни?									
	так	35%	61%	50%	2,74	0,001	1,29	0,10	1,62	0,053
	ні	46%	30%	39%	1,73	0,042	1,10	0,10	0,75	0,10
	важко відповісти	19%	9%	11%	1,52	0,065	0,39	0,10	1,20	0,10
8	Чи є у Вашому професійному оточенні поліцейські, які порушували (порушують) правові норми через незнання деяких законів?									
	так	50%	35%	50%	1,59	0,056	1,77	0,038	-	-

	ні	27%	43%	26%	1,75	0,04	2,08	0,018	0,12	0,10
	важко відповісти	23%	22%	24%	0,12	0,10	0,28	0,10	0,13	0,10
9	Чи відомі Вам факти виконання Вашими колегами завдань (доручень), не пов'язаних з посадовими обов'язками?									
	так	25%	35%	31%	1,14	0,10	0,49	0,10	0,72	0,10
	ні	56%	55%	45%	0,10	0,10	1,16	0,10	1,17	0,10
	важко відповісти	19%	10%	24%	1,34	0,09	2,20	0,013	0,65	0,10
10	Чи завжди Ваші підлеглі/колеги/керівництво готові допомогти у вирішенні професійних завдань (надати кваліфіковану пораду, консультацію)?									
	так	62%	75%	77%	1,46	0,073	0,27	0,10	1,74	0,041
	ні	19%	12%	14%	1,01	0,10	0,35	0,10	0,72	0,10
	важко відповісти	19%	13%	9%	0,30	0,10	0,75	0,10	0,99	0,10

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Юрченко-Шеховцова Т. І. Проблема формування правосвідомості особистості в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць. 2015. Вип. 6. С. 174–178.
2. Юрченко-Шеховцова Т. І. Психологічна характеристика основних компонентів правосвідомості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. Т. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 30. С. 241–249.
3. Юрченко-Шеховцова Т. І. Особливості формування правосвідомості сучасних поліцейських в залежності від стажу служби у правоохоронних органах. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 112–122.
4. Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис* : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2017. Вип. 8, № 4 (8). С. 134–145.
5. Юрченко-Шеховцова Т. І. Особливості соціально-психологічних компонентів правосвідомості сучасних поліцейських із різною вислугою років у правоохоронних органах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць. 2018. Вип. 4. С. 270–276.
6. Юрченко-Шеховцова Т. І. Дослідження особистісних особливостей поліцейських. *Visegrad journal on human rights*. 2019. 1 (volume 2). С. 149–155.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Юрченко-Шеховцова Т. І. Устойчивость работников ОВД к экстремальным ситуациям служебной деятельности. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи* : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 26 берез. 2015 р.) : в 2 т. / [ред. кол. В. В. Черней, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. Т. 2. С. 64–66.
8. Юрченко-Шеховцова Т. І. Актуальні проблеми психологічної допомоги учасникам АТО. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 26 трав. 2016 р.) / Міністерство оборони України ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. Київ : НУОУ, 2016. С. 393–395.

9. Юрченко-Шеховцова Т. І. Рівень розвитку правосвідомості працівників Національної поліції як умова професійної компетентності. *Бочаровські читання* : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (Харків, 18 берез. 2016 р.). Харків : ХНУВС, 2016. С. 241–243.
10. Юрченко-Шеховцова Т. І. Розвинута правосвідомість – запорука становлення особистості поліцейського-професіонала. *Становлення особистості професіонала : перспективи й розвиток* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 24–25 берез. 2017 р.). Одеса : ОДУВС, 2017. С. 23–25.
11. Юрченко-Шеховцова Т. І. Професійна правосвідомість працівників правоохоронних органів. *Особистість, суспільство, закон. Психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання* : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (Харків, 30 берез. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 235–237.
12. Юрченко-Шеховцова Т. І. Соціальна адаптація першокурсників до навчання у ВНЗ із специфічними умовами навчання як стадія соціалізації особистості. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали круглого столу (Кривий Ріг, 10 лют. 2017 р.). Кривий Ріг : Донец. юрид. ін-т МВС України, 2017. С. 249–254.
13. Юрченко-Шеховцова Т. І. Загальні рекомендації близьким людини, яка перебувала в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із службовою діяльністю. *Сучасна війна: гуманітарний аспект* : матеріали наук.-практ. конф. у Харківському національному університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, (м. Харків 31 трав. – 1 черв. 2018 р.). Харків, 2018. С. 116–117.
14. Юрченко-Шеховцова Т. І. Роль наставництва у формуванні професійної правосвідомості поліцейських зі стажем служби до трьох років. *Особистість, суспільство, закон* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 309–313.
15. Юрченко-Шеховцова Т. І. Простір як засіб невербального спілкування. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 07 лют. 2019 р.). Кривий Ріг : ДЮІ МВС України, 2019. С. 288–291.
16. Юрченко-Шеховцова Т. І. Дослідження характерологічних особливостей поліцейських. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності закладів вищої освіти МВС України та Національної поліції України* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 25 квіт. 2019 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, М. В. Костицький та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 90–92.

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник управління кадрового
забезпечення Головного
управління Національної поліції
в Луганській області
полковник поліції

Вячеслав ЧАБАН

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Юрченко-Шеховцової Тетяни Іванівни на тему: «Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах» у практичну діяльність

Комісія у складі заступника начальника управління – начальника відділу комплектування УКЗ ГУНП в Луганській області підполковника поліції Шеховцова О.В.; начальника ВПЗ УКЗ ГУНП в Луганській області, майора поліції Ковальової О.О.; головного спеціаліста ВПЗ УКЗ ГУНП в Луганській області, майора поліції Хартової І.М., склала цей акт про те, що результати дисертації Юрченко-Шеховцової Тетяни Іванівни на тему «Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах», зокрема:

Юрченко-Шеховцова Т.І. Проблема формування правосвідомості особистості в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету: Зб-к наук. праць*. Серія «Психологічні науки. 2015. Вип. 6. С. 174–178. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpn_2015_6_31;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Психологічна характеристика основних компонентів правосвідомості. *Актуальні проблеми психології : Зб-к наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2017. Том. Х. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 30. С. 241–249;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис: Зб-к наук. праць / за ред. С.Д. Максименка*. № 4 (8). Вип. 8. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2017. С. 134–145. URL : <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/14344>;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Особливості формування правосвідомості сучасних поліцейських в залежності від стажу служби у правоохоронних органах. *Юридична психологія: журнал*. Київ: НАВС, 2018. № 2 (23). С. 112–122. URL : <https://ojs.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/893/897>;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Особливості соціально-психологічних компонентів правосвідомості сучасних поліцейських із різною вислугою

років у правоохоронних органах. *Науковий вісник Херсонського державного університету: Зб-к наук. праць. Серія «Психологічні науки»*. Випуск 4. Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2018. С. 270–276. URL : <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/279>;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Дослідження особистісних особливостей поліцейських. *Visegrad journal on human rights*. 1 (volume 2) 2019. С. 149–155. URL : <http://vjhr.sk/ukr/1-2019-2>;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Дослідження взаємозв'язку характерологічних особливостей поліцейських з розвитком їх правосвідомості. *Юридична психологія*. Київ: НАВС, 2019. № 2 (25). С. 39–45. URL : <https://ojs.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1119>, можуть бути впроваджені у практичну діяльність психологами служби психологічного забезпечення, а також іншими працівниками кадрового забезпечення під час здійснення заходів психологічного супроводження професійної діяльності поліцейських, під час здійснення добору кандидатів на службу в підрозділи ГУНП Луганської області, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Начальник відділу психологічного
забезпечення управління кадрового забезпечення
ГУНП в Луганській області
майор поліції**

Олена КОВАЛЬОВА

**Головний спеціаліст відділу психологічного
забезпечення управління кадрового забезпечення
ГУНП в Луганській області
майор поліції**

Інна ХАРТОВА

**Начальник відділу комплектування
управління кадрового забезпечення
ГУНП в Луганській області
підполковник поліції**

Олександр ШЕХОВЦОВ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник управління кадрового
забезпечення Головного управління
Національної поліції
в Полтавській області
підполковник поліції

Олександр ЄФІМОВ

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Юрченко-Шеховцової Тетяни Іванівни на тему: «Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах» у практичну діяльність

Комісія у складі начальника відділу психологічного забезпечення управління кадрового забезпечення ГУНП в Полтавській області майора поліції Демяник О.В., начальника відділу організації соціальної роботи управління кадрового забезпечення ГУНП в Полтавській області майора поліції Губенко Т.Ю., начальника сектору організації відбору та проведення атестування поліцейських управління кадрового забезпечення ГУНП в Полтавській області майора поліції Дібрової Л.О., склала цей акт про те, що результати дисертації Юрченко-Шеховцової Тетяни Іванівни на тему «Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах», зокрема:

Юрченко-Шеховцова Т.І. Проблема формування правосвідомості особистості в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету: Зб-к наук. праць*. Серія «Психологічні науки. 2015. Вип. 6. С. 174–178;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Психологічна характеристика основних компонентів правосвідомості. *Актуальні проблеми психології: Зб-к наук. праць Інс-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2017. Том. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 30. С. 241–249;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Особливості формування правосвідомості сучасних поліцейських в залежності від стажу служби у правоохоронних органах. *Юридична психологія: журнал*. Київ: НАВС, 2018. № 2 (23). С. 112–122;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис: Зб-к наук. праць / за ред. С.Д. Максименка*. № 4

(8). Вип. 8. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2017. С. 134–145;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Особливості соціально-психологічних компонентів правосвідомості сучасних поліцейських із різною вислугою років у правоохоронних органах. *Науковий вісник Херсонського державного університету: Зб-к наук. праць. Серія «Психологічні науки»*. Випуск 4. Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2018. С. 270–276;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Дослідження особистісних особливостей поліцейських. *Visegrad journal on human rights*. 1 (volume 2) 2019. С. 149–155
URL :<http://www.vjhr.sk/ukr/index.php/arkhiv>;

Юрченко-Шеховцова Т.І. Дослідження взаємозв'язку характерологічних особливостей поліцейських з розвитком їх правосвідомості. *Юридична психологія*. Київ: НАВС, 2019. № 2 (25). С. 39–45, можуть бути впроваджені у практичну діяльність психологами служби психологічного забезпечення, а також іншими працівниками кадрового забезпечення під час здійснення заходів психологічного супроводження професійної діяльності поліцейських, під час здійснення добору кандидатів на службу в підрозділи ГУНП Полтавської області, а також під час проведення занять в системі професійного навчання.

**Начальник відділу психологічного
забезпечення управління кадрового забезпечення
ГУНП в Полтавській області
майор поліції**

Олена ДЕМЯНИК

**Начальник відділу організації соціальної
роботи управління кадрового забезпечення
ГУНП в Полтавській області
майор поліції**

Тетяна ГУБЕНКО

**Начальник сектору організації відбору
та проведення атестування поліцейських
управління кадрового забезпечення
ГУНП в Полтавській області
майор поліції**

Людмила ДІБРОВА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Харківського національного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

Сергій БОРТНИК

« 15 » _____ 2019 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації
Юрченко-Шеховцової Тетяни Іванівни
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
на тему: «Психологічні детермінанти формування правосвідомості
працівника поліції в сучасних умовах»
в освітній процес Харківського національного університету
внутрішніх справ**

Комісія у складі:

Федоренко О.І. – доктора педагогічних наук, професора, завідувача кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ;

Євдокімової О.О. – доктора психологічних наук, професора, завідувача кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ;

Харченко С.В. – кандидата психологічних наук, доцента, професора кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ

встановила, що результати наукового дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Юрченко-Шеховцової Тетяни Іванівни за темою: «Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах» впроваджені в освітній процес Харківського національного університету внутрішніх справ.

Матеріали дисертації Юрченко-Шеховцової Т.І. застосовувалися в освітньому процесі при підготовці робочих програм навчальних дисциплін, планів семінарських та практичних занять, текстів лекцій, методичних рекомендацій з навчальних дисциплін: «Психологічний спецпрактикум по спеціалізаціям (психологічне супроводження оперативно-службової діяльності Національної поліції)», «Соціально-психологічний тренінг в

поліції», «Юридична психологія» при підготовці курсантів за спеціальністю 053 «Психологія»; «Комунікативна компетентність працівників поліції», «Професійно-психологічна підготовка працівників поліції», «Психологія та педагогіка вищої школи» при підготовці курсантів та слухачів магістратури за спеціальностями 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність».

При підвищенні кваліфікації слідчих та працівників оперативних підрозділів згідно з затвердженими МВС навчальними програмами післядипломної освіти Харківського національного університету внутрішніх справ практичні напрацювання дисертантки використовувалися при викладанні навчальних дисциплін «Професійна етика. Ефективна комунікація», що свідчить про навчально-методичну цінність та практичну значущість матеріалів дисертації.

**Доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології
факультету № 3 ХНУВС**

Олена ФЕДОРЕНКО

**Доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології та психології
факультету № 6 ХНУВС**

Олена ЄВДОКИМОВА

**Кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та психології
факультету № 3 ХНУВС**

Світлана ХАРЧЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор,
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Станіслав ГУСАРЄВ

26.08.2020

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Юрченко-Шеховцової Тетяни Іванівни на тему: «Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах» в освітній процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: Комісія у складі голови – т.в.о. начальника відділу організації та координації освітнього процесу, Колодейчак С.І., професора кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, професора Романенко О.В., професора кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, професора Медведєва В.С. склала цей акт про те, що результати дисертації Юрченко-Шеховцової Тетяни Іванівни на тему: «Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах» впроваджені в освітній процес академії. Основні результати дослідження знайшли своє відображення в низки робіт здобувача:

1. Юрченко-Шеховцова Т.І. Проблема формування правосвідомості особистості в сучасних умовах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць. 2015. Вип. 6. С. 174–178.

2. Юрченко-Шеховцова Т.І. Психологічна характеристика основних компонентів правосвідомості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. Т. Х. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 30. С. 241–249.

3. Юрченко-Шеховцова Т.І. Особливості формування правосвідомості сучасних поліцейських в залежності від стажу служби у правоохоронних органах. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 112–122.

4. Юрченко-Шеховцова Т.І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис* : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2017. Вип. 8, № 4 (8). С. 134–145.

5. Юрченко-Шеховцова Т.І. Особливості соціально-психологічних компонентів правосвідомості сучасних поліцейських із різною вислугою років у правоохоронних органах. *Науковий вісник Херсонського державного*

університету. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць. 2018. Вип. 4. С. 270–276.

6. Юрченко-Шеховцова Т. І. Дослідження особистісних особливостей поліцейських. *Visegrad journal on human rights*. 2019. 1 (volume 2). С. 149–155.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Юрченко-Шеховцової Т.І. містять науково обгрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Психологія юридичної діяльності», у рамках підвищення кваліфікації працівників підрозділів згідно з затвердженими МВС навчальними програмами післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ, а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Т.в.о. начальника відділу організації та
координації освітнього процесу
підполковник поліції

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

Члени комісії:

Професор кафедри
юридичної психології,
доктор психологічних наук, професор

Оксана РОМАНЕНКО

Професор кафедри
юридичної психології,
доктор психологічних наук, професор

Володимир МЕДВЕДЄВ